January 2023 Volume - X Issue I

Research Journal

ISSN No. 2277-7067

Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

A Peer reviewed Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of the University

UGC CARE Listed Journal

- Chief Editor -

Prof. Hareram Tripathi

Hon'ble Vice Chancellor

- Editors -

Prof. Madhusudan Penna

Director, Research and Publication

Dr. Renuka Bokare

Public Relations Officer

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY

RAMTEK

A Bi-annual Interdisciplinary Research Journal of KKSU

Peer Reviewed Journal of Fundamental & Comparative Research

शोधसंहिता

ISSN No. 2277-7067

Volume - X Issue I (January 2023)

UGC CARE Listed Journal

Chief Editor : **Prof. Hareram Tripathi**
Hon'ble Vice Chancellor

Editors : **Prof. Madhusudan Penna**
Director, Research and Publication

Dr. Renuka Bokare
Public Relations Officer

Editorial Board :

Prof. K.K. Pandey
Prof. Lalita Chandratre
Prof. Kavita Holey
Prof. Harekrushna Agasti
Dr. Deepak Kapade

Peer Review Committee :

Dr. Dinakar Marathe, Ratnagiri
Dr. Dinesh Rasal, Pune
Prof. K. Nilkantham, Hydrabad
Prof. Kala Acharya, Mumbai
Dr. Madhav Ashtikar, Nagpur
Dr. Manjiri Bhalerao, Pune
Dr. Padmanabh Marathe, Mangaluru
Prof. JSR Prasad, Hydrabad
Prof. Harekrushna Agasti, Ramtek
Prof. Nanda Puri, Ramtek

Published by : Registrar, KKSU, Ramtek

© KKSU, Ramtek

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

KAVIKULAGURU KALIDAS SANSKRIT UNIVERSITY
RAMTEK

From Editor's Desk

Dear Sanskrit lovers!

Welcome to this issue of Shodhasamhita, the UGC care listed journal of KKSU. May the energy responsible for knowledge and wisdom inspire us all in the study of our traditions in modern context and help the mankind reach excellence in the pursuit of knowledge!

Shodhasamhita is a research Journal. Research is primarily to bring out some unknown or less known facts useful to the society. Beating around the bush, redundancy and such rubbish should be sincerely avoided in research.

Sanskrit studies, under the new name of Indian Knowledge Systems, gained the attention of the elite and new research is being encouraged by Higher Education Institutions in India.

India had been the fertile land of several sciences and technologies in ancient and medieval period. A faithful study of our past can throw light on many hidden aspects of our history and legacy. The greedy invasions by foreign people had destroyed much of our intellectual development forcing us to believe that all science and technology came from other lands into India. An age of resurgence always occurs in history.

The National Education Policy-2020 lays emphasis on revisiting the Indian Knowledge Systems, especially, the sciences and technology of this land for finding solutions to many contemporary issues. Dedicated and honest research is much required in the fields of mathematics, astronomy, consciousness studies, manuscripts, archeology, inscriptional studies, physical sciences, health sciences, humanities and others.

We all should note that it is our collective responsibility to present quality research only to the society. If any other motive comes in, like promotion etc., research quality gets compromised and we will become laughing stock before others.

Shodha samhita encourages sincere research based on original sources from Sanskrit, Pali, Prakrit texts. Innovative and relevant research finds first place in shodha samhita.

It has come to our notice that some antisocial elements are exploiting the resources and circulating duplicate and forged Shodha samhita, thus cheating the researchers. My sincere appeal to all researchers is that they should approach the university on the mail and phone number available on our website only and pay the required fees on getting official instruction only. A police complaint has been lodged against such miscreants who are cheating the researchers.

May we collectively contribute to a better society!

Prof. Penna Madhusudan

Content

Sr. No.	Title	Pg. No.
1	**काव्यप्रकाशे पञ्चमतो दशमोल्लासं यावदुद्धृतानां** डॉ.राधावल्लभशर्मा	1
2	**श्रीशाण्डिल्येनाथर्वणात्प्राप्तब्रह्मविद्या** केशवकुमारः मन्था, प्रो. कलापिनी अगस्ती	17
3	**पाणिनीयनये अपादानतत्त्वविमर्शः** डॉ. अभिमन्यु कुमार	30
4	**कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्** जयवन्त चौधरी	38
5	**वर्तमानसमाजे प्राचीनधर्मशास्त्रनिरूपितदायभागस्य प्रासङ्गिकत्वम्** ड. अञ्जनदासः	43
6	**भारतीयपरम्परादिशा दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः** चव्हाण-अविनाशः	50
7	**कीर्तननृत्यम् – वैष्णवीयप्रीतलाभस्यैका दिक्** अमल कुमार कर	63
8	**समानकर्तृकयोः पूर्वकाले सूत्रविचार (भाष्यकार एवं टीकाकारों की दृष्टि में)** डॉ. ललित प्रधान	71
9	**कौटिलीय अर्थशास्त्र में नगररचनाविचार तथा स्मार्ट सिटी संकल्पना** डॉ रेणुका बोकारे	78

10	**आयुर्वेद सूत्रम् ह्या ग्रंथातील आहाराविषयक विचारांचे अध्ययन** विद्या लांजेवार, प्रो. कलापिनी अगस्ती	93
11	**Dhruva Giti-s: A musical composition in Sanskrit Drama** Dr.Geetha H	101
12	**Finding Meanings in Ted Hughes "Thrushes" through Sabdasaktyubdbhava & Arthasaktyaudbhava Dhwani** Priyamvada C, Maitali Khanna, M Praphulla	108
13	**Śrīdhara's concept of Bhakti: A study of Subodhinī commentary on Bhaktiyoga chapter of Bhagavadgītā** Swati Phadke, Dr. Shakuntala Gawade	118
14	**Vriddhagargya samhita on vastuvidya** Prof. R.N.Iyengar, Warija Adiga	131
15	**Effect of Functional Organisational Climate on Managerial Effectiveness in IT Sector as per Ancient Indian Texts** R. KHERDE, D. CHRISTIAN & Prof. K. HOLEY	154

काव्यप्रकाशे पञ्चमतो दशमोल्लासं यावदुद्धृतानां प्राकृतपद्यानां लोकोत्तरवर्णनपरिस्फुरत्ता

डॉ.राधावल्लभशर्मा

अवगतसर्वशास्त्रहृदयोऽनुपमपण्डितो राजानकमम्मटाचार्यः काव्यप्रकाशाख्यं ग्रन्थरत्नं जग्रन्थ इति सर्वविदितोऽयं प्रसङ्गः। ग्रन्थरत्नेऽस्मिन् काव्यशास्त्रीयसिद्धान्तान् विषयांश्च समन्वयात्मिकया सरलया च शैल्या प्रत्याख्याय साहित्यविद्याधुरिणोनेनविदुषा किमप्यपूर्वं कविकर्म प्राकाशि। सिद्धान्तानाममीषामुदाहरणत्वेन प्रायः प्राकृतभाषा सुष्टुतया समाश्रिता सरस्वतीसूनुनानेनेति भाषास्नेहोऽत्र संलक्ष्यते। भाषाया अस्यामहत्त्वमुररीकृत्य वाक्पतिराजो गउडवहोनामधेयेग्रन्थे इदं बभाषे -

णवमत्थ दंसणं संनिवेससिसिराओ बंधरिद्दीओ।
अविरलमिणमो आभुवनबंधमिह णबर पअम्मि॥[1]

इत्थमेव महेश्वरसूरिणाप्यवादि—

गूढत्थदेसिरहिअं सुललिअवण्णेहिं विरइअं रम्मं।
पाइयकब्बं लोए कस्स ण हिअअं सुहावेइ॥[2]

सस्कृतसरस्वत्याः सौभाग्यसीमानः एतादृशा महाकवयोऽपि प्राकृतस्याग्रे संस्कृतं गौणीकुर्वन्ति। तद्यथा—

परुसा सक्कअबन्धा पाउअबन्धो वि होइ सुउमारो।
पुरसमहिलाणँ जेत्तिअमिहन्तरं तेत्तियमिमाणम्॥[3]
ललिए महुरकखरए जुवईजणवल्लहे ससिंगारे।
सन्ते पाइअव्वे को सक्कइ सक्कअं पठिउम्।[4]

इत्थमिह प्रकाशे समुदाहृतानां प्राकृतपद्यानामनतिरसाधारणं वैशिष्ठ्यं विस्तरेण तावद्वर्ण्यते। पञ्चमोल्लासे असुन्दरगुणीभूतव्यङ्ग्यस्योदाहरणं यथा—

वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए बहुए सीअन्ति अंगाइं॥[5]

गृहपार्श्ववर्तिवेतसनिकुञ्ज े दत्तसङ्केताया निकुञ्जोड्डीनपक्षिकोलाहलतर्कितनायकप्रवेशाया गुरुजन-पारतन्त्र्येण गृहकर्माणि रन्धनादौ व्यावृताया अवस्थावर्णनमिदम् ।

अत्र दत्तसङ्केतचौर्यकामुकरतसमुचितस्थानप्राप्तिर्ध्वन्यमाना वाच्यमेवोपस्कुरुते । तथा हि गृहकमर्व्यापृताया इत्यन्यपराया अपि, वध्वा इति सातिशयलज्जा पारन्त्र्यबद्धाया अपि, अङ्गानीत्येकमपि न तादृगङ्गं यद्गाम्भीर्यावहित्थवशेन संवरीतु ं पारितम् । सीदन्तीत्यास्तां गृहकर्मसम्पादन ंस्वात्मनमपि धतु ंन प्रभवन्तीति । गृहकर्मयेगेन स्फुटं तथा लक्ष्यमाणानीति । अस्मादेव वाच्यात्सातिशयमदनपरव-शताप्रतीतेश्चारुत्वसम्पत्तिरिति । वस्तुतः सीदन्तीति वतर्म ।ननिर्देशादवसादस्याविरामः सूच्यते । तथा श्रवणसमकालं तत्कायर्स्यावसादस्यकथनरूपातिशयोक्त्या उत्कण्ठातिशयो व्यज्यते । अत्राङ्गानि सीदन्तीति वाच्यादत्तसंके्तो लतागहन ंप्रविष्ट इति व्यङ्ग्यमस्फुटम् ।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः विषमभेद्स्योदाहरण ंयथा–

कस्य वा ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं ।

सभरपडमग्धाइणि वारिअवामे सहसु एण्हिं ॥[6]

परपुरुषखण्डिताधरतया कुपित े प्रोष्यागत े पत्यौ सख्या निरपराधत्वबोधनाय प्रतारणोक्ति-रियम् । अत्र वाच्यार्थबोधस्य विषयो नायिका व्यङ्ग्यार्थस्य च विषयो नायको वर्तते । अत्रायमभिप्रायः– काचिदविनीता कुतश्चित्खण्डिताधरा निश्चिततत्सविधसंनिधान े तद्भर्तरि तमनवलोकमानयेव कयाचिद्विदग्धसख्या तद्वाच्यतापरिहारायैवमुच्यते । सहस्वेदानीमिति वाच्यमविनयवतीविषयम् । भर्तृविषय ंतु– अपराधो नास्तीत्यवेद्य मान ं व्यङ्ग्यम् । सहस्वेत्यपि च तद्विषय ंव्यङ्ग्यम् । तस्यां च प्रियतेमनगाढमुपालभ्यमानायां तद्व्यलीकशङ्कितप्रतिवेशिकलोकविषय ं चाविनयप्रच्छादनेन प्रत्यायन ं व्यङ्ग्यम् । तत्सपत्न्यां च तदुपालम्भतदविनयप्रहृष्टायां सौभाग्यातिशयख्यापन ं प्रियाया इति शब्दबलादिति सपत्नीविषय ं व्यङ्ग्यम् । सपत्नीमध्य े इयता खलीकृतास्मीति लाघवमात्मनि ग्रहीतु ंन युक्तं, प्रत्युताय ंबहुमानः, सहस्व शोभस्वाद्मीमिति सखीविषय ं सौभाग्यप्रख्यापन ंव्यङ्ग्यम् । अद्येय ंतव प्रच्छन्नानुरा-गिणी हृदयवल्लभत्थं रक्षिता पुनः प्रकटरदनदंशनविधिन ं विधेय इति तच्चौर्यकामुकविषयसम्बोधन ं व्यङ्ग्यम् । इत्थं

मयैतदपह्नुतमिति स्ववैदग्ध्यख्यापन ंतटस्थविदग्धलोकविषय ंव्यङ्ग्यमिति ।

लक्ष्यार्थेन व्यङ्ग्यार्थस्य द्वितीयो ेभेद यथा–

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअहए पलोएहि ।

मा पहिअ! रत्तिअन्धअ! सेज्जाए मह णिमज्जहिसि ॥[7]

मह इति निपातोऽनके ार्थवृत्तिरत्रावयोरित्यर्थे न त मर्मेति । एव ं हि विशेष वचनमेव शङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । कांचित्प्रोषितपतिकां तरुणीमवलोक्य प्रवृद्धमदनाङ्कुरः सम्पन्नः पान्थोऽनेन निषेधद्वारेण तयाभ्युपगत इति निषेधाभावोऽत्र विधिः न तु निमन्त्रणरूपोऽप्रवृत्तप्रवर्त-नास्वभावः सौभाग्याभिमानखण्डनाप्रसङ्गात् । अत एव रात्र्यन्धेति समुचितसमयसम्भाव्यमानविकारा-कुलितत्व ं ध्वनितम् । भावतदभावयोश्च साक्षाद्विरोधाद्वाच्याद्व्यङ्ग्यस्य स्फुटमेवान्यत्वम् । अथ यद्यपि भवान्मदनशरासारदीर्यमाणहृदय उपेक्षितु ं न युक्तः तथापि किं करोमि पापो दिवसकोऽयमनुचितत्वात्कु-त्सितोऽयमित्यर्थः । न च सवर्थ ा त्वामुपेक्षे, यतोऽत्रैव ाहं तत्प्रलोकय नान्यतोऽहं गच्छामि । तदन्योन्यव-दनावलोकनविनोदेन दिन ं तावदतिवाहयाव इत्यर्थः । प्रतिपन्नमात्रायां च रात्रावन्धीभूतो मदीयायां शय्यायां मा श्लिषः, अपि तु निभृतनिभृतमेवात्ताभिधाननिकटकण्टकनिद्रान्वेषणपूर्वकमितीयदत्र ध्वन्यते ।

काव्यशास्त्र े सुतरां प्रसिद्धमिद ं पद्य ं कामप्यनिर्वचनीयां विच्छित्ति ं धत्ते । प्राकृतस्येदमेव वैशिष्ट्यं यद् भावबोधः, अर्थसङ्गतिः, व्यङ्ग्यचमत्कारश्चात्र विशिष्यणे द्योत्यते । प्राकृतस्यैकमपि पद्य ंतादृश ंनास्ति यत्र कवरेनल्पना विलासः, नवनवोन्मेषस्य प्रथा, रसानुगुणो विन्यासश्च न स्यात् । प्राकृतभाषायां कवेरुद्दामकवित्वशक्तिरप्रतिहतरूपेण पदे-पद े दृग्गोचरीभवतीति विद्यावैभ वसंवलितानां कोविदकुलकुमु-दकलाधराणां चिन्तक्रमः ।

लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोः सम्बद्धसम्बन्धस्योदाहरण ंयथा–

विपरीअरए लच्छी ब्रह्मं दठ्ठूण णाहिकमलठ्ठं ।

हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढक्कइ ॥[8]

अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते, तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयः, तेन पद्मस्य सङ्कोचः, ततो ब्रह्मणः स्थगनम्, तत्र सति गोप्याङ्गस्यादशन ेन अनियन्त्रण ं निधुवनविलसितमिति । व्यञ्जनाया अनुमानेऽन्तर्भाव ं प्रदर्शयन्नुदाहरण ं प्रस्तौति–

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।

गोलाणईकच्छकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ॥[9]

कस्याश्चित्सङ्केतस्थान ं जीवितसवर्स्वायमान ं धार्मिकसञ्चरणान्तरायदोषा त्तदवलप्यमानपल्लवकु-सुमादिविच्छायीकरणाच्च परित्रातुमियमुक्तिः । तत्र स्वतः सिद्धमपि भ्रमण ं श्वभयेनापोदितमिति प्रतिप्रसवात्मको निषेधाभावरूपः, न तु नियोगः, प्रैषादिरूपोऽत्र विधिः । स एव निकुञ्जभ्रमणायो-ग्यतानुमित्यै प्रभवति । यद्यद्भीरुभ्रमण ं तत्तद्भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम् । निकुञ्ज े च सिहोंपलब्धि-रिति व्यापकविरुद्धोपलब्धौ पर्यवसनाद्भ्रमणस्य व्यापिका भयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीता । तद्विरुद्धं यद्भयकारण ं तदुपलब्धः । अनुमानञ्चात्र इद ं गोदावरीनिकुञ्ज ं श्वभीरुभ्रमणायोग्य ं सिहंवत्त्वादिति । अत्रोच्यते– श्वभीरोरवीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्र साध्य ं वीरस्वभावस्य वा । विशेषौदासीन्येन तत्सामान्यस्यवै वा आद्य े व्यभिचारः । प्रभोगुरी वा निदश े ेन प्रियानुरागेण निधिलाभादिशङ्कया वा तादृशस्यापि तत्र भ्रमणदशन ात् । अत एव नान्त्योऽपि । मध्यम े तु विरोधः । स्पर्शादिशङ्कया अपौरुषेय तया वा श्वतो बिभ्यतोऽपि मृगयादिकुतूहलेन सिहंवद्देश े वीरस्य भ्रमणात् । किं च पक्षे सिहंसद्भावो न मानान्तरेणावधारितः । किं तु पुंश्चलीवाक्यादवधारितः । न तद्वचन ं निश्चायकम् । अर्थेन सम ं संबन्धानियमात् इत्यनिश्चयरूपा सिद्धिः ।

अत्र व्यक्तिविवेके कारो जगाद– **केवलं योऽसौ भ्रमणविधौ हेतुभावन े दृप्तपञ्चाननव्यापारस्तत्रोपात्तः स एव विमृश्यमानः परम्परया धार्मिकस्य तन्निषेधे पर्यवस्यति तयोर्बाध्यबाधकभावेनावस्थानात् । को ह्यनुन्मत्तः कुक्कुरमात्रसद्भावभयात्**

परिहृतभ्रमणस्तत्रैव दृप्तसिंहसद्भावाशङ्कायामपि सविस्रम्भं भ्रमेदित्यनुमेयार्थविश्रान्तिनियमहेतुर्बाध्यबाधकभावोऽस्त्येवात्र विशेषः। अवश्यं चैतदभ्युपगन्तव्यम्। अन्यथा शुक्तिकारजतप्रतीत्योरपि क्रमभाविन्योरेतात्पर्य-नुयोगप्रसङ्गः केन वार्यते। तस्माद् बाध्यबाधकभावावसायकृत एवात्रोत्तरार्थविश्रान्तिनियम इति स्थितम्।[10] अत्रेदं मप्याक्षिपति महिमभट्टाचार्यः– **अपि च पूर्वोक्तेऽस्मिन्नुदाहरणे दारुणतरानितरा-नृक्षप्रभृतीन् प्रसिद्धतद्व्याप्यारानपास्य यदेतत् करिकलभकुम्भनिर्भेदैकहेवाकिनः केसरिणः कौलेयकवधाभिधानमौचित्यैकनिकेतनस्य कवेस्तत्र चिरं चिन्तयन्तोऽप्यभिप्रायं न विद्मः। न हि दृप्ततया यत्किञ्चनकारिणोऽन्यस्यापि स्वजातिसमुचितं चरितमपहायाप्रसिद्धमेव किमपि रसभङ्गीरवः कवयो वर्णयितुमाद्रियन्ते किमुत जगद्विदितव्यापारस्य केसरिणः।**[11]

प्राकृतस्य पद्यमिदं संस्कृतकाव्यशास्त्रे भूयिष्ठां चमत्कृतिमादधाति। नैकेषु ग्रन्थेषु पद्यमिदं कविभिः समादरेण समुदाहृत इति महद्गौरवमस्या भाषायाः। भाषायामस्यां यादृशी व्यङ्ग्यार्थप्रतीतिर्भवति न तादृशी कुत्रचित्। इदमेव वैशिष्ट्यमुररीकृत्य प्राकृतपद्यानि प्रति काव्यशास्त्रिणां विदुषां तावद्बहुमानो विलोक्यते। शब्दार्थयोजना, पदसंघटना, उत्कटो भावबोधः, व्यङ्ग्यार्थरमणीयता, रसपरिपाकश्चात्र भाषायामस्यां साक्षात्क्रियन्ते सहृदयहृदयैः।

हतवृत्तदोषस्योदाहरणं यथा–

जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तणगुणेन।
अह णवरं जस्स दोसो पडिपक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥[12]

उदाहरणमिदं रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र तत् हतवृत्तम् इत्यस्यं वेत्तात्मात्रावृत्ते स्थानविशेषे गणविशेषयोगस्येदमुदाहरणम्। मानवतीं प्रति दूत्यः समाधानोक्तिरियम्। तथाविधमेतत्कामचेष्टितं यत्सौन्दर्यगुणेन रमणीयतारूपेण गुणेन मनागपि परिहतुं न शक्यते। अथ च यस्य दोषः पूर्वोक्तापरिहार्यत्वस्वरूपः प्रतिपक्षैरपि ब्रह्मचर्यादिभिः

केवलं प्रतिपन्नोऽङ्गीकृतः न तु परिहृतः। त्वत्कान्तस्य तु कैव कथेति तस्य दैवादन्यवनितासंगमेऽपि कोपातिशयो न विधेय इति भावः। अत्रार्यायां द्वितीयस्य हरिउं इत्यन्तगुरोः सगणस्य तीरइ इति तृतीयस्यादिगुरोर्भगणस्य चाश्रव्यत्वं छन्दःशास्त्रसिद्धम्।

वक्तृप्रतिपाद्यव्यङ्ग्यवाच्यप्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद्गुणो भवति। अस्मिन्नेव सन्दर्भे उदाहरणमिदमत्थं प्रदर्श्यते। गर्भिततत्वदोषोऽपि क्वचिद् गुणो भवति। यथा–

हुमि अवहत्थिअरेहो णिरंकुसो अह विवेअरहिओ वि।
सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि भत्तिं ण पसुमरामि॥[13]

कामं प्रतियौवनस्येयमुक्तिरिति केचित्। मलयानिलादिसहचरसंप्तौ कामं प्रतीयं तरुणोक्तिरि-त्यन्ये। गुरुं प्रति शिष्योक्तिरित्यपरे। अत्र त्वं प्रतीहीति वाक्यगर्थितत्वं दृढप्रत्ययार्थतया गुणो जातः।

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यत्वं गुणो भवति। उदाहरणं यथा–

फुल्लुक्करं कलमकूरिणिहं वहंति जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुंजा॥[14]

राजशेखरविरचितस्य कपूर्रमञ्जरीसट्टकस्य पद्यमिदं वर्तते। अत्र विदूषकोक्तौ कलमभक्तमहि-षीदधिशब्दा ग्राम्या अपि गुणतोमवप्रस्फुटन्ति।

अर्थान्तरसङ्क्रमितध्वनौ कथितपदत्वदोषो न भवतीति विषयमुल्लिखति स्पष्टतया मम्मटाचार्यः– अस्योदाहरणं यथा–

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअएहि घेप्पन्ति।
रइकिरणाणुग्गहिआइं होन्ति कमलाइं कमलाइं॥[15]

विषमबाणलीलायामागतमिदं पद्यम्। भवन्ति कमलानि कमलानि इत्यत्र कमलानि इति द्वितीये सौरभसौन्दर्यादिविशिष्टकमलमित्यस्य विशिष्टार्थस्य बोधकत्वादत्रार्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यध्वनिः वर्तते। अतोऽत्र पुनरुक्तिर्नास्ति।

प्रतिकूलानुभावपरिग्रहे दोषो भवति रसस्य। अस्योदाहरणमित्थं दर्श्यते

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं एव्व महइ वहू॥[16]

अत्र सकलपरिहारवनगमने उभावपि शृङ्गाररसविरोधिशान्तरसस्यानुभावौ स्तः। अत्र एतावपि द्वौ प्रकृतस्य विप्रलम्भशृङ्गारस्य प्रतीतौ बाधकौ स्तः। परन्तु इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमने चेत्तन दोषः।

भाषाश्लेषसन्दर्भे संस्कृतप्राकृतयोर्द्वयोः अर्थोऽत्र संगच्छते। आचार्यानन्दवर्धनप्रणीतदेवीशतके पद्यमिदमागतमस्ति। पद्यमिदं यथा–

महदेसुरन्धम्मे तमवसमासङ्गमागमाहरणे।
हरबहुसरणं तं चित्तमोहमवसरउमे सहसा॥[17]

महदे! गौरी! आगमाहरणे वेदविद्योपार्जनानुरागे समासङ्गं सामञ्जस्यं कुरु। चित्तस्याज्ञानं सपदि अपसरतु मे सहसा।

संस्कृतार्थोऽयम्– हे हरवधू पार्वति त्वमेका शरणं मम। सर्वदा मे प्रीतिः धर्मे स्यात् तथा तमोवशां तमोगुणायत्ताम् गमागमात्संसारात् शरणं त्वं भवसीति शेषः।

वाक्यगार्थी- उपमानलुप्ताया उदाहरणमिदं यथा–

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स।
दीसइ अह व णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण॥[18]

काव्यं भवत्यत्रोपमेयम्, उपमानं नोच्यते, सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरणसाधारणधर्मोऽयम्। सदृशश्चोपमावाचकं पदमिदम्। इदमेव कव्वस्स इत्यत्र कव्वसमम्, सरिसं इत्यत्र णूणं इति पाठेतस्मात् समासगाया उदाहरणमिदं वर्तते। समासगा द्विलुप्तोपमाया इदमुदाहरणं द्रष्टव्यम्, यथा–

टुण्टुणण्तो मरिहसि कण्टअकलिआइं केअइवणाइं।

मालइकुसुमरिच्छं भमर! भमन्तो पाविहिसि ॥[19]

अत्र मालतीकुसुममुपमेयम्, सदृश इत्युपमावाचको शब्दः। साधारणधर्मोपमानयोः प्रयोगोऽत्र न भवतः। तस्माद् द्विलुप्ताया उदाहरणमिदम्। मालतीकुसुमसदृशम् एकदेशविवर्तिरूपकस्योदाहरणम् इद ंयथा–

जरस रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअम्।

रससंमुही वि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा ॥[20]

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाण ंशब्दोपात्तम्। मण्डाग्रलतायाः नायिकात्वम्। रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वम् अर्थसामर्थ्यादवसीयत े इत्येकदेश े विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति। प्रकृतार्थप्रतिपाद-कवाच्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यात्, न तु विशेषस्य सामर्थ्यादपि, यद् अप्रकृतार्थस्याभिधान ं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वयकथनात् समासोक्तिर्भवति। अस्योदाहरण ंयथा–

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंस ंजीए स को वि उल्लासो।

ज अलच्छी तुह विरेह ण हूज्जला दुव्वला णं सा ॥[21]

अत्र विशेष्यवाचिनो जयलक्ष्मीशब्दस्य परमप्रकृतार्थकत्व ं नास्ति। अत्र बाहुस्पर्शलाभप्रयुक्तो-ल्लासादिसाधारणविशेषणबलाज्जयलक्ष्मी वृत्तान्तो नायिकावृत्तान्तरूपतया गम्यत इति।

अतिशयोक्त्यालङ्कारस्य द्वितीयभेद े प्रस्तुतस्यार्थस्यान्यरूपेण भेदो निश्चीयते। समानजातीय ंवस्तु तद्भिन्नासमानजातीयमित्युच्यत ेभेद्नस्मिन्। यथा-

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ।

सामा समाण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण रोई ॥[22]

अत्र लोकप्रसिद्धस्य सौन्दयर्स्य शरीरकान्तेश्च वर्णनमलौकिकरीत्या कविनाकारि। निर्माणपरि-पाटी रेखामात्रेणापि नास्तीति भावः। इयमन्यत्ववर्णनरूपातिशयोक्तिः।

दीपयति अप्रस्तुतमपि पदार्थं बुद्धौ प्रकाशयति अर्थात् सुन्दरीकरोतीति दीपकः। वस्तुतः प्राकरणिकाप्राकरणिकानामर्थादुपमानोपमये ानां धर्मः क्रियादिः एकवारमव े यदुपादीयत े तत् एकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद् दीपकमिति। अयमपि कश्चन अर्थोऽस्य– एकस्थस्यैव सर्ववाक्यप्रकाशत्वेन दीपसाम्याद्दीपकमित्यर्थः। अस्योदाहरण ं यथा–

किवणाणं धणं णाआणं फणमणी केसराई सीहाणं।

कुलवालिआणं त्थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणं॥[23]

अत्र वण्यर्त्वेन प्रकृतानां कुलवधूस्तनानां तदुपमानत्वेनाप्रकृतानामन्येषां च कुतः सस्पृश्यन्त इति सकृद्धर्मोपानाद्दीपकालङ्कारः। श्लोकस्यास्य यादृशो भाव आस्त े स नितान्त ं हृदयग्राही वर्तते। स्फुटा भाषा, रसपरिपाकः सरसा मधुरिमा चास्य पद्यस्य रञ्जयन्ति मनांसि सचेतसाम्। सर्वमेतत्प्राकृतस्यैव चमत्कारः।

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकायर्स्य अशक्यवक्तव्यमतिप्रसिद्धत्व ं वा विशेष ं वक्तुं निषेध इव यः स वक्ष्यमाणविषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपो भवति। तत्र प्रथमस्याक्षेपस्य निदर्शन ं यथा–

ए एहि किपि कीएवि कएण णिविवव भणामि अलमहवा।

अविआरिअकज्जारंभआरिणी मरउ ण भणिस्सम्॥[24]

वक्ष्यमाणविषयकस्याक्षेपस्योदाहरणमिदम्। अत्र वियोगिन्या नायिकायाः काचित् सखी नायकमन्तिके सन्देश ं गृहीत्वा आगता वर्तते। परन्तु तस्य नायकस्य दशामकथयित्वैव पूर्वमेव सा निषेधयति। अत्र विरहदुर्दशातिशयो वक्ष्यमाणो वक्तुमशक्यतया निषिद्ध इत्याक्षेपालङ्कारः। यत्र सहार्थ-बलादके ार्थाभिधायकमपि यत् उभयस्याप्यवगमकं सा सहोक्तिः। यत्र े यांषवस्तूनां सहभावो वर्ण्यतेतत्र तेष्वेकम्प्रधानम् अपरञ्चाप्रधान ं भवति। सहयुक्तेऽप्रधान े इत्यस्मिन् पाणिनीयूसत्रेअप्रधान े तृतीया प्रधान े च प्रथमाविभक्तेः निर्देशो वर्तते।

यथा पुत्रेण सहागतः पिता अत्र पिता वर्ततेप्रधानः, अप्रधानश्च पुत्रः। अतः

पुत्रेण इत्यत्र तृतीया, पिता इत्यत्र प्रथमाविभक्तिः । अत्र आगतः इत्यस्याः क्रियायाः साक्षादन्वयो भवति । पुत्रणे इत्यनने पदने नवै । अतोऽत्र आगतः पदमिदम् एकार्थसम्बद्धम् एकार्थाभिधायी वर्तते। परन्तु सह इत्यस्मात्पदसामर्थ्यात् पुत्रशब्देनसह तस्य गौणसम्बन्धः कथ्यते । तस्मादय ंद्विवाचको भवति । इत्थं यत्र सहशब्दप्रयोगेन काव्योचितचमत्कारविशेषः प्रतीयत े तत्र सहोक्तिरलङ्कारः । अस्योदाहरण ं यथा प्राकृतनिबद्धं पद्यमिदम्—

सह दिअहणिसाहिं दीहरा सासदण्डा सह मणिवलर्येहि वाप्पधारा गलन्ति ।

तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए सह अ तणुलदाए दुव्वला जीविदासा ।।[25]

अत्र श्वासदण्डेषु दीर्घत्वान्वयः शाब्दो विशेषतौ दिवसनिशादौ साहित्यप्रतीत्या आर्थ इत लक्षणसंगतिः । दिवसादिभिस्तु सहान्वयबलात् ।

पर्यायोक्तालङ्कारप्रसङ्गे विषमबाणलीलायामागतमिदमुदाहरण ं नितान्तमास्ते । वस्तुत एकं वस्तु क्रमेणनेकस्मिन् भवति क्रियत ेवा स पर्यायो भवति । एकमेनकस्मिन् क्रियत े अर्थात् एकं वस्तु क्रेमणअनेकस्मिन् क्रियते । अस्योदाहरण ंयथा—

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणंमि हिअअमेक्करसम् ।

बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ।।[26]

अत्र श्रीसहोदररत्नाहरण ेइत्यस्मिन् स्थान ेश्रीसहोदररत्नाभरण ेअयमपि पाठः कुत्रचिल्लभ्यते । श्रीसहोदररत्न ं कौस्तुभ आभरण ं यस्य तस्मिन् श्रीविष्णौ । हृदय ं कुसुमबाणेन प्रियाणां कान्तानां बिम्बसदृशेऽधरे विनिर्वेशितमित्यनेकत्र स्थितौ प्रयोजकनिर्देशाद्भेदः । न भवति प्राकृतभाषायां लिङ्गव-चनयोः कश्चन नियमः । अत्र राक्षसाणां मनः प्राक् कौस्तुभमणिमवाप्तय े समुत्सुकम् आसीदथवा विष्णोः स्वरूप े तत्परमासीत् । अधुना तन्मनो मोहिन्या बिम्बाधरासक्तमजायदिति पर्यायालङ्कारोऽत्र । अर्थयोरे-कक्रियामुखेन परस्परं कारणत्व े सति अन्योन्यनामालङ्कारः । अस्योदाहरण ं यथा—

हंसाणं सरेहिं सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।
अण्णोण्णं विंअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥[27]

अत्र सरोहंसयोः परस्परं शोभासारीकरणरूपोपकारजनकत्वादन्योन्य ं नामालङ्कारः । उत्तर-श्रुतिमात्रेण यत्र प्रश्नकल्पना क्रियत े तथा च यत्र प्रश्न े सत्यसकृदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरालङ्कारो भवति । प्रतिवचनोपलम्भोदव पूर्ववाक्य ं प्रश्नो वा यत्र कल्प्यत े तदंक्भवति तावदुत्तरम् । यथा–

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाणं वग्धकित्ती अ ।

जाव लुलितासअमुही धरस्मि परिसक्कए सोण्हा ॥[28]

हस्तिदन्तव्याध्रकृत्तीनामहमर्थी ता मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वच्नम् अमुना वाक्येन समुन्नीयते । प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूप ं प्रतिवचन ं स्यात्तदपरमुत्तरम् । अनयोश्च सकृदु-पादान े न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तं यथा–

का विसमा देव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही ।

किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुक्खं जं खलो लोओ ॥[29]

अत्र दैवगत्यादेर्वैषम्यादि लोकप्रसिद्धमेव प्रकाशते । वाच्यार्थ एवात्र विश्रान्तिः विलोक्यते ।

यद्देश ं कारण ं तद्देशमेव कार्यमिति नयः । यत्र धूमः तत्र वह्निः । यत्र तु कार्यकारणभूतयोर्द्वयोर्ध-र्मयोः केनाऽप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनम्, सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागाद-सङ्गतिः नाम अलङ्कारो भवति । अस्योदाहरणमित्थं प्रदर्श्यते–

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं ।

दण्तक्खअं कवोले बहूए वेणआ सवत्तीणं ॥[30]

अत्र शारीरमानसयोर्वेद नयोरेकत्वाध्यवसायो मूलम् । अत्र वदे नादन्तक्षतयोः कार्यकारणयोर्वैय-धिकरण्यरूपासंगतिरलङ्कारः । वैयधिकरण्येन प्रतीतिबलाद्यत्र

समानाधिकरणानां धर्माणां प्रतीत्या विरोधस्वीकरणं भवति तैत्रासङ्गतिः ।

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचिदनुभूतोऽभूत्, स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधा-यिनीति तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत्तथैव स्मर्यते। तद्भवेत्स्मरणमिति । यथा–

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।

सम्भरिअपञ्चजण्णस्य णमह कण्हस्स रोमाञ्चं ॥[31]

अत्र जन्मान्तरानुभूतस्मरणमिति ।

उपमानस्य यत्र व्यर्थतायाः प्रतिपादनं क्रियते अर्थात् अस्य धुरं सुतरामुपमेय**मेव** वोढुं प्रौढमिति कैमथ्यर्ने यदुपमानामाक्षिप्यते तत्र भवति प्रतीपालङ्कारः । यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्य उपमाना-न्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् ।

द्वितीयस्य प्रतीपस्योदाहरणं यथा–

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जम् ।

तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥[32]

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वात् उपमित्यनिष्पत्त्यां वअणिज्जम् इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यतिरस्कारः ।

यत्र एकमपि वस्तु यत् एकेनवै स्वभावेन युगपदनेकत्र भवति तत्र द्वितीयो विशेषालङ्कारो भवति- अस्योदाहरणं यथा–

सा वसइ तुज्झ हिंअए सा च्चिंअ अच्छीसु सा अ वअणेसु ।

अह्मारिसाण सुन्दर ओअसो कत्थ पावाणं ॥[33]

अत्रैकस्याः कामिन्या एकरूपणे युगपदनके त्र स्थितिवर्णन ादपरो भदे ः । अत्युज्ज्वलगुणयोगेऽपि यदि न्यूनगुणोऽप्रकृतः प्रकृतस्य गुणं नानुहरति तदा

अतद्गुणालङ्कारो भवति । निदर्शनंयथा–

धवलोऽसि जहवि सुन्दर तहवि तुए मज्झ रज्जिअं हिअअं ।

राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोसि ॥[34]

अत्रोत्तरार्धेऽप्रस्तुतेन गायकेन निवेदनीयवृत्तान्ततया प्रकृतस्य हृदयस्य गुणाननुहरणादतद्गु-णोऽलङ्कारः ।

यत्र नैकेऽलङ्काराः परस्परं निरपक्षे रूपतया स्थिता भवन्ति तत्र ससृ ष्टिः । शब्दार्थालङ्कारयोः संसृष्टिर्यथा–

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।

तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तीं णिवोरेइ ॥[35]

अत्र "णत्थि एत्थ " इत्यत्र त्थ इत्यस्यानुप्रासः पुनश्चोत्तरार्द्धे हिअअलूडिं(हृदयलुण्ठाकीम्) अत्र रूपकालङ्कारो वतर्त े । संसृ ष्टिश्च तयोरेकत्र वाक्य े छन्दसि वा समेवत्वात् ।

द्वयोर्बहूनां वा अलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधान्न यत्र युगपदवस्थान ं न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य वा परिहारे बाधकमस्ति ेयैकतर एव परिगृह्येत स निश्चयाभावरूपो द्वितीय सङ्करः सन्देहसङ्करो भवति ।यथा–

जह गहिरो जह रअणणिब्भरो जह अ णिम्मलच्छाओ ।

तह किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलविहीण किओ ॥[36]

अत्र किं समुद्र े श्लिष्टविशेषणमहिम्नाप्रस्तुतपुरुषविशेषप्रतीतेरिय ं समासोक्तिः, किं वाब्धरेप्रस्तु-तात्प्रस्तुतस्य पुरुषविशेषस्य तत्समानगुणतया प्रतिपत्तरेप्रस्तुतमिति संदेहः । तस्मादत्राय ं द्वयोः सङ्करः ।

इत्थमिय ं भाषा गौरवस्य सौष्ठवस्य माधुर्यस्य सौभाग्यस्य औदार्यस्य गाम्भीर्यस्य नैमर्ल्यस्य मार्दवस्य चाधिष्ठानवनीति सप्रमोदमुपच्छन्दिता, हृदयपरिष्करणाय चाप्रतिद्वन्द्व ं प्रभुरिति सत्यतमनि-न्दिता चेति नात्र विस्तारयितुमावश्यकम् । भाषायामस्यां महती ं

प्रीति ंप्रदर्शयन् राजानको मम्मटः प्राकृतप्रियः इति नाम्ना कविकुले प्रसिद्धिमवाप। धन्यंय भाषा, धन्यश्च प्राकृतप्रियो मम्मटः, धन्याश्च प्राकृतपाठकाः।

पादटिप्पणी

1. नवमर्थदर्शन ंसन्निवेशशिशिरा बन्धर्द्धयः।
अविरलमेतदाभुवनबन्धमिह केवलं प्राकृते॥ गउडवहो

2. गूढार्थदेशरहित ंसुललितवर्णैर्विरचित ंरम्यम्।
प्राकृतकाव्य ंलोके कस्य न हृदय ंसुखयति॥
पञ्चमीमाहात्म्यम्(महेश्वरसूरिः)

3. पुरुषाः सस्ंकृतबन्धाः प्राकृतबन्धोऽपि भवति सुकुमारः।
पुरुषमहिलानां यावदिहान्तरं तावदेतेषाम्॥ कपूर्रमञ्जरी

4. ललित ेमधुराक्षरे युवतिजनवल्लभ ेसशृङ्गारे।
सति प्राकृतकाव्य ेक शक्नोति सस्ंकृत ंपठितुम्॥
वज्जालग्ग

5. वानीरकुञ्जोड्डीन शकुनिकोलाहलं शृण्वन्याः।
गृहकमर्व्यापृताया वध्वाः सीदन्त्यङ्गानि॥ काव्यप्रकाशः, 5/132

6. कस्य वा न भवति रोषो दृष्ट्वा प्रियायाः सव्रणमधरम्।
सभ्रमरपद्माघ्रायिणि वारितवाम ेसहस्वेदानीम्॥ तत्रैव, 5/135

7. श्वश्रूरत्र निमज्जति अत्राहं दिवसके प्रलोकय।
मा पथिक रात्र्यन्ध शय्यायां मम निमंक्ष्यसि॥ तत्रैव, 5/136

8. विपरीतरत ेलक्ष्मीर्ब्रह्माण ंदृष्ट्वा नाभिकमलस्थम्।
हरेर्दक्षिणनयन ंरसाकुला झटिति स्थगयति॥ तत्रैव, 5/137

9. भ्रम धार्मिक विश्वस्तः स शुनकोऽद्य मारितस्तेन।
गोदानदीकच्छकुञ्जवासिना दृप्तसिंह॥ तत्रवै , 5/138

10. व्यक्तिविवेकः, ध्वनिखण्डनप्रसङ्गे

11. तदेव

12. यत् परिहतु ंतीर्यत ेमनागपि न सुन्दरत्वगुणेन।
अथ केवलं यस्य दोषः प्रतिपक्षैरपि प्रतिपन्नः॥
काव्यप्रकाशः,7/217

13. भवाम्यपहस्तितरेखा निरङ्कुशोऽथ विवेकरहितोऽपि।
स्वप्नेऽपि त्वयि पुनः प्रतीहि भक्तिं न प्रस्मरामि॥ तत्रैव, 7/321

14. पुष्पोत्करं कलमभक्तनिभ ंवहन्ति
य ेसिन्धुवारविटपा मम वल्लभास्ते।
य ेगालितस्य महिषीदध्नः सदृक्षास्त े
किं च मुग्धविचकिलप्रसूनपुञ्जाः॥ तत्रैव, 7/310

15. तदा जायन्त ेगुणा यदा त ेसहृदयैर्गृह्यन्ते।
रविकिरणानुगृतीतानि भवन्ति कमलानि कमलानि॥
तत्रैव, 7/316

16. निभृतरमण ेलोचनपथे पतित ेगुरुजनमध्ये।
सकलपरिहारहृदया वनगमनेवच्छेति वधूः॥ तत्रैव, 7/329

17. मम देहि रस ंधर्म ेतमोवशाम् आशां गमागमात् हर नः।
हरबधु शरण ंत्व ंचित्तमोहोऽपसरतु म ेसहसा॥तत्रैव, 9/373

18. सकलकरणपरविश्रामश्रीवितरण ंन सरसकाव्यस्य।
दृश्यतेऽथवा निशाम्यत ेसदृशमशांशमात्रेण॥
तत्रैव,10/401

19. टुण्टुणायमानो मरिष्यसि कण्टककलितानि केतकीवनानि ।
मालतीकुसुमसदृश ंभ्रमर भ्रमन् न प्राप्स्यसि ॥तत्रैव, 10/408

20. यस्य रणान्तःपुरे करे कुर्वतो मण्डालाग्रलताम् ।
रससम्मुख्यापि सहसा पराङ्मुखी भवति रिपुसेना ॥तत्रैव, 10/423

21. लब्ध्वा तव बाहुस्पर्शं यस्याः स कोऽप्युल्लासः ।
जयलक्ष्मीस्तव विरहे न खलूज्ज्वला दुर्बला ननु सा ॥ तत्रैव, 10/435

22. अन्यत् सौकुमार्यमन्यैव च कापि वर्तनच्छाया ।
श्यामा सामान्यप्रजापतेः रेखैव च न भवति ॥तत्रैव, १०/४५१

23. कृपणानां धन ंनागानां फणमणिः केसराः सिहांनाम् ।
कुलबालिकानां स्तनाः कुतः स्पृश्यन्तेऽमृतानाम् ॥तत्रैव, 10/458

24. ए एहि किमपि कस्या अपि कृत ेनिष्कृप! भणामि अलमथवा ।
अविचारितकार्यारम्भकारिणी म्रियतां न भणिष्यामि ॥ तत्रैव, 10/472

25. सह दिवसनिशाभिः दीर्घाः श्वासदण्डाः
सह मणिवलयैर्बाष्पधारा गलन्ति ।
तव सुभग! वियोग ेतस्या उद्विग्नायाः
सह च तनुलतया दुर्बला जीविताशा ॥तत्रैव, 10/496

26. तत्तेषां श्रीसहोदररत्नाहरण ेहृदयमेकरसम् ।
बिम्बाधरे प्रियाणां निर्वेशित ंकुसुमबाणेन ॥तत्रैव, 10/516

27. हंसानां सरोभिः श्रीः सार्यतेऽथ सरसां हंसैः ।
अन्योन्यमेवैत आत्मान ंकेवलं गुरूकुर्वयन्ति ॥ तत्रैव, 10/528

28. वाणिजक! हस्तिदन्ताः कुतोऽस्माकं व्याघ्रकृत्तयश्च ।
यावत् लुलितालकमुखी गृहे परिष्वक्कत ेस्नुषा ॥तत्रैव, 10/529

29. का विषमा दैवगतिः किं लब्धव्य ंयत् जनो गुणग्राही ।
किं सौख्य ंसुकलत्र ंकिं दुःख ंयत् खलो लोकः ॥तत्रैव,10/530

30. यस्यैव व्रणस्तस्यैव वेदना भणति तज्जनोऽलीकम् ।
दन्तक्षत ंकपोले वध्वा वेदना सपत्नीनाम् ॥तत्रैव, 10/534

31. करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिर्वेशिताधरपुटस्य ।
सस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥तत्रैव, 10/552

32. अयि एहि तावत् सुन्दरि! कण ंदत्त्वा शृणुष्व वचनीयम् ।
तव मुखेन कृशोदरि! चन्द्र उपमीयत ेजनेन ॥तत्रैव, 10/555

33. सा वसति तव हृदय ेसैवाक्षिषु सा च वचनेषु ।
अस्मादृशीनां सुन्दर! अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥तत्रैव, 10/561

34. धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर! तथापि त्वया मम रञ्जित ंहृदयम् ।
रागभरितेऽपि हृदय ेसुभग! निहितो न रक्तोऽसि ॥ तत्रैव, 10/565

35. स नास्त्यत्र ग्राम ेय एनां महमहायमानलावण्याम् ।
तरुणानां हृदयलुण्ठाकी ंपरिष्वक्कमानां निवारयति ॥ तत्रैव, 10/570

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

1. गाथासप्तशती, भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री, मोतीलाल बनारसीदास, दिल्ली, पुनर्मुद्रण, 1983

2. काव्यप्रकाश, आचार्यविश्वेश्वर, ज्ञानमण्डल लिमिटेड, वाराणसी, जून 2005

3. ध्वन्यालोकः, आचार्यजगन्नाथपाठकः, चौखम्बाविद्याभवनम्, वाराणसी, 2011

4. व्यक्तिविवेकः, जयकृष्णदास हरिदासगुप्त, चौखम्बा सस्कृत सीरीज ऑफिस, बनारस, 1936

5. प्राकृतव्याख्यावृत्तिः, श्रीत्रिविक्रमदेवः, जयकृष्णदासहरिदासगुप्ता, चौखम्बा सस्कृत सीरिज ऑफिस, संवत्
2007

6. काव्यप्रकाशः(बालबोधिनीटीका), भट्टवामनाचार्यः, परिमल पब्लिकेशन्स, दिल्ली,2008

7. काव्यप्रकाशः(सोलह टीकाओं सहित), डॉ. ज्योत्स्ना मोहन, नाग प्रकाशक, दिल्ली, प्रथम सस्करण 1995

8. कपूर्रमञ्जरी, पं. दुर्गाप्रसाद तथा वासुदेवलक्ष्मण शास्ती पणशीकरः, निर्णयसागर प्रेस, बोम्बे, 1927

9. ज्ञानपञ्चमीकथाः(श्रीमहेश्वरसूरिकृताः), आचार्य जिनविजयमुनि, भारतीयविद्याभवन, बम्बई, 1949

10. प्राकृत रत्नाकर – प्रो. प्रेमसुमन जैन, प्राकृत अध्ययन एवं संशोधन सस्थान, श्रवणबेलगोला, कर्नाटक,
2012

11. प्राकृत भाषा और व्याकरण के विविध आयाम, प्रो. राधावल्लभ त्रिपाठी,रा.,सं. सं.,नयी दिल्ली,2010

12.प्राकृत साहित्य की रूपरेखा,डा.तारा डागा,प्राकृत भारती,जयपुर,2006

13.प्राकृत साहित्य का इतिहास,डा.जगदीश चन्द्र जैन,चौखम्बा विद्या भवन,वाराणसी,1995

श्रीशाण्डिल्येनाथर्वणात्प्राप्तब्रह्मविद्या।

केशवकुमारः मन्था
प्रो. कलापिनी अगस्ती

सारांशः।

परब्रह्मा श्रीमद्दत्तात्रेयः निर्गुणनिराकारः सच्चिदानन्दरूपमकेमेवाद्वितीयः भक्तानुद्धर्तुं सगुणसाकाररूपेण नैकावताराङ्गृहीत्वा अधिकारतारतम्येन ज्ञानभक्तिवैराग्यमष्टाङ्गयोगश्च भक्तानुपदिश्य तान्कृतार्थान्कारयामास। स परमात्मा ब्रह्मविष्णुमहेश्वरेति पृथक्पृथग्रूपैः जगदुत्पत्तिस्थितिलयं कारयन् श्रीमद्दत्तात्रेयरूपेण जगन्नियन्त्रणार्थमात्मानमभिव्यञ्जयति पूर्वमभिव्यक्तः आगामिकालेऽपि अभिव्यञ्जयिष्यति।

स्वधर्मोचित नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानैर्योगसाधनैः साधनचतुष्टैः भक्त्युपासनामार्गैश्च तथा गुरूपदिष्टमहावाक्यश्रवणमनननिदिध्यासनैरेव मोक्षं लभते इति श्रीमद्दत्तात्रेयः सच्चिदानन्दसद्गुरुः मुमुक्षूनुपदिशति।

स्वस्वरूपज्ञानेनैव मोक्षप्राप्तिर्भवति न तु केवलपदार्थज्ञानेन। ब्रह्मवेत्तनैव मोक्षप्राप्तिः न तु केवलकर्माचरणने। लौकिकदःखुः क्षणिकः तस्य निवत्तिरपि क्षणिकः। अर्थादद्वितीयात्मज्ञानेनैव शोकं तीर्त्वा अखण्डसखुप्राप्तिः सम्भवति। सर्वजीवेषु आत्मा एकमेव यथा एकश्चन्द्रस्य प्रतिबिम्बः जलेऽनेकवद्भासते तथैव आत्मा एकोऽपि नानारूपवद्गोचरीभवति। तस्मादात्मद्रष्टा एव मोक्षं लब्धुं शक्यते इति स्वामिना प्रतिपादितः।

परमपूज्य श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामिना संस्कृतभाषायां श्रीमद्दत्तपुराणं विरच्य महोत्तरलोकोपकारणं कारयामास। तत्र श्रीमद्दत्तात्रेययोगिना अथर्वणयोगिना च प्राप्त ब्रह्मज्ञानं तथा अथर्वणने शाण्डिल्यमुपदिष्ट ब्रह्मज्ञानं सर्वेषां कृते फलीभवन्तीत्याशासे।

प्रस्तावना

यावत्पर्यन्तमीश्वरानुग्रहं न भवति तावत्पर्यन्तं मानवानां समीचीनं शास्त्रज्ञानं तथा सद्गुरुः न लभन्ते ।[1] ईश्वराराधनबुद्ध्या स्वधर्माचरणने सज्जनानां परमेश्वरीप्रसादनैव सद्गुरोः प्राप्तिः सुकरं भवति ।[2] सद्गुरोरनुग्रहेणै व साधकस्य सञ्चित पापराशी भस्मीभवति । सद्गुरु प्रसादितज्ञानस्य श्रवणमननिदिध्यासनेन संशयभावनानां असम्भावनानां तथा च विपरीतभावनानां निरसनमुत्पद्यते । तस्मात् मोक्षप्राप्तिः द्राकिति सिद्ध्यति ।[3]

परमेश्वरस्य कृपाप्रसादनैव सद्गुरोः दशर्नभाग्य तंथा च तस्य प्राप्तिभव ति नान्यत्साधनैः शक्यते । परमेश्वरस्वरूपस्य यथार्थज्ञानं सदुरुविना असम्भवम् । यथा सद्गुरोः प्राप्तेः ईश्वराराधनबुद्ध्या मानवाः यतन्ते तथैव नित्यनैमित्तिक-स्वधर्मोचितकर्मानुष्ठानमाचरेयुः । इदमेव धर्माचरणमिति कथ्यन्ते बुधैः । मानवाः सम्यग्धर्माचरणैः स्वरूपाभिमानरहिताः भूत्वा कर्मफलापेक्षापि न काङ्क्ष्येयुः । ईदृक् स्वधर्माचरितसज्जनानामेव परमेश्वरानुग्रहं लभ्यते । तदनुग्रहेणैव यथार्थज्ञानबोधकसद्गुरुः प्राप्यते ।

[1] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम श्रीवासदुवे ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'यावन्न जायते साक्षादीश्वरात्समनग्रहः । सच्छास्त्र सद्गुरुश्चापि तावल्लभ्यः कुतो नृणाम् ॥' (द.प.१.३.३)

[2] तत्रैव, 'ईश्वराराधनधिया स्वधर्माचरणात्सताम । ईशप्रसादस्तद्रपः सलूभश्चात्र सद्गुरुः ॥' (द.प.१.३.४)

[3] तत्रैव, 'सद्गुरोः सम्प्रसादोऽस्य प्रतिबन्धक्षयस्ततः । दर्भावनातिरस्काराद्विज्ञांनु मक्तिंद क्षणात ॥' (द.प.१.३.५)

शाण्डिल्याथर्वसंवादः

वेदवेदाङ्गशास्त्रनिपुणः स्वाश्रमोचितनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानपरः शाण्डिल्याख्यातः मन्त्रद्रष्टामहर्षीबभवू | श्लोके अथ शब्दः मङगल्आर्थवाचकः शुभङ्करः सकलार्थसाधकः भवति |[4] आत्यन्तिकाव्यभिचारभक्त्या ज्ञानगर्भवैराग्येन संन्यास्यदीक्षामाचरितः शाण्डिल्यः अथर्वणचरणौ नमस्कर्त्य 'हे भगवन् ब्रह्मविद्यां मामनुग्रहीतुं ब्रह्मविद्यां स्मारयेत्' इति प्रार्थयाञ्चकार[5] |

श्रीमद्दत्तात्रेयगुरुस्तुतिः

आदौ ज्ञानप्राप्तेः पश्चात्कतृपापनिवत्त्यृर्थमाजीवित वेदान्त-ईश्वर-गरूणा सेव्यमानमिति अथर्वण ऋषिः प्राह | श्रीमद्दत्तात्रेयेन अनुशासितवचनान्मनसि निधाय उपरोक्तत्रयाणामाजीवनं सेव्यमानेन सर्वसिद्धिं भवतीति अथर्वण महर्षी सम्यग्ज्ञात्वा श्रीदत्तमहात्म्यं कथयाञ्चकार |[6]

अजरामरः अन्नमयादिकोशाद्विलक्षणः त्रिकालातीतः बुद्धिगुणवत्तः आनन्दरूपः जगत्कारणः पापहारकः दहेत्रयातीतः इति श्रीमद्दत्तात्रेयस्य पादपद्मादतिरिक्तः नान्यत्किमप्यस्ति जगति | इत्यथर्वणमहर्षिः आदौ श्रीमद्दत्तात्रेय सर्वसाक्षिकं सर्वद्वैतभ्रमस्याधिष्ठानं परमान्दरूपं निरस्तसमस्तानर्थरूपं स्वप्रकाशचिद्रूपब्रह्माणं तुष्टाव | तेन ब्रह्म तथा विवर्तरूपेण स्थितजडप्रपञ्चस्यास्तित्वं रज्जुसर्पन्यायेन अध्यारोपापवादैः समानाधिकरणं सिद्ध्यते | तदा जीवब्रह्मक्यैज्ञानं स्वयेमवेत्पद्यते |[7]

---

[4] श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासदुवे ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणेः श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'अथ शाण्डिल्यनामासीदब्रह्मषि्व महामुनिः | वेदवेदाग्डशास्त्रज्ञः स्वाश्रमोचितकर्मकृत् ||' (द.पु.१.६.२२)

[5] तत्रैव, 'विद्याप्राप्तिमथर्वाणमपुसत्रो महामतिम | सोऽविभाद्याह भगवन्ब्रह्मविद्यामधीहि मे ||' (द.प.१.६.२५)

[6] तत्रैव, 'आजीवित त्रयः सेव्या वेदान्तो गरूरीुश्वरः | पर्व ज्ञानाप्तये पश्चात्कतघ्नत्वनिवत्तये ||' (द.प.१.६.२)

[7] तत्रैव, 'तदजरामर कोशविलक्षण संदज श्रीगणवुेत कृलक्षणम | भ्वनहुत्वेघहृत्त्रिपराधिुक तवं न जात पद कुपुराधिकम् ||' (द.पु.१.६.१८)

ज्ञानगर्भवैराग्यः द्विविधमिति बुधाः मन्यन्ते | प्रथमः केवल दःखपरम्परया तथा च दःखभोगेनोत्पद्यते | द्वितीयस्त ईषणत्रयलोभनेोत्पद्यते अर्थात लोकेषण वित्तषेण पुत्रेषण एते लोभरहितत्वाद्वैराग्य जंन्यते | तर्केण स्वबदध्युभ्यूहमात्रेण ब्रह्मज्ञानं न सिध्यति | केवलमनुभवसिद्धाभदेदर्शी आचार्योपदेशनैवात्मज्ञानं लभ्यते |[8]गरुणा एव विद्याप्राप्तिर्भवतीति |[9]

सा विद्या अपरोक्षसाक्षात्कारलक्षणात्मका जीवब्रह्मक्यैप्रत्यक्षानुभवमेवइयं विद्या | ब्रह्मविद्यायाः अध्ययनाध्यापनान्यविद्याशिक्षणवन्नास्ति | [10] गरुणा केवलमात्मविद्यायाः स्मरणमात्रेण शिष्यस्य सन्दहेनिवत्तिृः कारयति | तस्मात शाण्डिल्यः अथर्वऋषीं स्वकृते आत्मविद्यां स्मारयत्विति प्रार्थयामास |

ईदृशः शिष्यशाण्डिल्येन यदा सस्पष्टः अथर्वमहायोगी प्राह | त्यागपर्वकू श्रद्धाभक्ति ध्यानयोगानुसारेण ब्रह्मविद्यायाः ज्ञानमत्पद्यते |[11]ब्रह्मविद्यायाः श्रवण संन्यासानन्तरमेव कुर्यादिति | संन्यासः द्विविधः प्रोक्तः विद्वत्संन्यासः विविदिषासंन्यासश्चेति | विद्वत्संन्यासे कर्मफलानासक्तिः विद्यते | यतः कर्मसंन्यासेन स्वस्वरूपज्ञानकाङ्क्षिणां मुमुक्षूणां ज्ञानलाभेत्यपेक्षाकारणात्तदसाधु | यथोचितकर्म अक्रियमाणऽेन्तःकरणशुद्धेरनुपपत्तिरपि | अतः ज्ञानोत्पत्तिरसम्भवम | तस्मात

[8] कठोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सज्ञुनाय प्रेष्ठ | या त्वमापः सत्यधृतिबतासि त्वादृङ्नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा ||' (क.उप.१.२.९)

[9] छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'आचार्यवान्पुरुषो वेद' (छा.उप.६.१४.२),

[10] Swāmī Nikhilananda. (2010). दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand. 'चित्रं वटतरोर्मूले वृद्धाः शिष्याः गुरुर्युवा |गरोस्तु मौन व्याख्यांन शिष्यास्त छिन्नंसशयाः ||'(द.स्तो.३)

[11] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'इति शिष्येण सोऽथर्वा सस्पंष्टः प्राह सोम्य ताम | श्रद्धाभक्तिध्यानयोगादवेहि त्यागपूर्वकम् ||' (द.पु.१.६.२७)

कमर्त्यागापेक्षया कर्मफलत्यागः उत्कृष्टः इति सूचितः | स्मृतिवचनैः कर्मफ लत्यागं वर्णितम् |[12]

विदिताविदिताद्विलक्षणं ज्ञात्यादि त्रिपुटिवर्जितं स्वयम्प्रकाशरूपं ज्ञानलक्षणं ब्रह्मेति ज्ञातव्यम् |[13] इन्द्रियैर्यदवगम्यते तद्विदितम् | जाग्रदस्वप्नाद्विलक्षणमविदितम् | किन्तु विदिताविदिताद्विलक्षणं त्रिपुटी | ज्ञाता ज्ञान तथा त्रिपटेः विलक्षणमिति त्रिपुटीवर्जयेयुः | अर्थादपरोक्षेति ज्ञानलक्षणमस्ति | स्वयम्प्रकाशरूपमिति चिद्रूपम् | ज्ञानमेव सच्चिद्रूपमिति | चिदेव सत्तथा सदेव चिदिति ज्ञातव्यम् | सर्वात्मकः इति एकविभूत्याः अनन्तलक्षणम् | ब्रह्म देशकालवस्तुपरिच्छिन्नः |[14] स एकमेवाद्वितीयमखण्डं सजातीयादिभदेवर्जितमिति श्रुतिवाक्यम् |[15]

जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणम्

आत्मा अक्रियः अविकारी इति चेत् दृश्यमाननामरूपात्मकजगतः आरम्भकत्वमारोपयितुमसम्भवमेव | अपि च निरशंः अविकारी आत्मा जगतः परिणाममित्यनुपपत्तिः |[16]

---

[12] श्रीमद्भगवद्गीता, (२०१६\). Gorakhpur: Geeta Press, 'आरुरुक्षोमर्नुेर्योग कंर्म कारणमच्युते | योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ||' (भ.गी.६.३) 'अनाश्रितः कमर्फ लं कार्यं कर्म करोति यः | स सन्यासी च योगी च न निराग्निर्न चाक्रियः ||' (भ.गी.६.१), 'कर्मेन्द्रियाणि सम्यम्य य आस्ते मनसा स्म्रन | इन्द्रियार्थान्विमढात्मा मिथ्याचारः स उच्यते ||' (भ.गी.३.६)

[13] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलकुर्णी, नारायण पेठ, 'विदिताविदितान्यत्व त्रिपटीपरिवर्जितम | स्वयंप्रकाशरूपं तज्ज्ञानलक्ष्मास्य केवलम् ||' (द.प.१.६.२९)

[14] तत्रैव, 'देशतः कालवस्तुभ्यां परिच्छेदो यतोऽस्य नो | विभोरेकस्य चानन्तलक्ष्म सर्वात्मकस्य च ||' (द.प.१.६.३०)

[15] तत्रैव, 'सत्य ज्ञानमनन्त चेत्यक्तु तदब्रह्मलक्षणम | इदमके चाद्वितीयं यत्सदा भदेवर्जितम ||' (द.प.१.६.३१), तैत्तिरीयोपनिषत्, (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press 'सत्यज्ञांनमनन्तमिति ब्रह्मलक्षणम (तै.उप.३.१.१), अरविन्दोपनिषत्. (n.d.). Retrieved from sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org 'ॐ। एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म सदसद्रूपं सदसदतीतं नान्यत् किञ्चिदस्ति |' (अर.उप.१), छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'सेदवसौम्येदमग्र आसीदक्मेवाद्वितीयम् | तस्मादसतः सज्जायत |' (छा.उप.६.२.१)

[16] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'जगदारम्भकत्व नो घटतेऽस्याक्रियस्य हि | परिणामोऽपि न सतो निंरशस्याविकारिण ||' (द.प.१.३.१०)

यथा कुलालः घटस्योपादानकारणं भवति तद्वत् सत् विश्वस्यारम्भकारणमिति वक्तुमयुक्तम् | कुलालसाम्येन आत्मनः सदधिष्ठानकारणात् निरंशत्वात्कार्यानुपपत्तिः | परिणामने विश्वं भवतीति परिणामकारणवादीनां कथनमप्ययुक्तमेव | क्षीरस्य परिणामः दधिः यतः क्षीरः तंदशेमव| किन्तु ब्रह्मा निंरशः एव | सतेः परिणाम विंश्वमिति मन्यमाने द्वत ै ापत्तिर्भवति | अर्थात स्‌द्विश्वस्योः समत्वमुपपद्यते | [17]तस्मादात्मा ऊणर्नाभिवत्स्वमायया जगतः उपादान तथां च निमित्तकारणमपि भवति | [18] इद ंदृश्यमान जंगत्त केुवल लीलास्वरूपमितिति श्रुतिवचनात् |[19]

यद्यपि आत्मा अविकारी तथापि एकदेश या स्वमायया जगदिद ंनिर्माति | अत्र एकदेशशब्दः मायार्थीति अभिप्रेतः | 'पादोऽस्य विश्वाभूतानि' (ऋ.१०.९०) इति पुरुषसूक्ते दर्शितत्वात् | अत्र ऊणर्नाभ्युदाहरणने जगदुपादाननिमित्तकारणयोरभिन्नत्वं दर्शय ति | [20]घटस्य उपादानकारण मंत्तिृका | कुलालः कुम्भस्य निमित्तकारणः | भासमानमिद जंगतः उपादानकारणमात्मा | आत्मा एकोऽपि अनादिमायाशक्तिवशात् बहवोरूपाः मिथ्याप्रपञ्चाः सर्जयति |

---

[17]श्रीमद्भगवद्गीता . (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press, 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमच्यते | तस्मादेवं विदित्वैनं नानुसोचितुमर्हसि ||' (भ.गी.२.२५)

[18] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलकुर्णी, नारायण पेठ, 'सजतीव् तदात्मक ै : स्वैकाशंादणूर्नाभिवत | लीलाकैवल्यमस्येदं लोकवत्समदशिर्नः ||' (द.पु.१.३.१३)

[19] ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यम्. (2013). New Delhi: Motilal Banarassi Dass, Delhi, 'लोकुवत्त लीलाकैवल्यम' (ब्र.सू.२.१.३३)

[20] मुण्डकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'यथोणर्नाभिः सजृते गह्णते च यथा पथृिव्यामोषधयः सम्भवन्ति | यथा सतः परुषुात केशलोमानि तथाऽक्षरात सम्भ्वतीह विश्वम ||' (म.ुउप.१.१.७), Swāmī Nikhilanaṅda. (2014). *Vedāṅtasāra Sadānaṅda Yogīndra Praṇita*. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand 'यथा लूता तन्तुकार्यं प्रति स्वप्रधानतया निमित्तं स्वशरीरप्रधानतयोपादानञ्च भवति ||' (वे.सा.५६)

प्रत्यक्षानुभवेनैव आत्मा एकमवे ाद्वितीयमिति ज्ञानमुत्पद्यते | [21] सद्गुरुकृपया एव अनुभवात्मकज्ञानोत्पत्तिः सम्भवति | इदमवे साक्षात्कारमिति बधुाः मन्यन्ते | ज्ञानोदये मिथ्याभ्रमविलीये केवलमात्मा अवशिष्यते |

इदं दृश्यमानं नामरूपात्मक जगदनादिमायवशाद्दर्पणे दृष्टप्रतिबिम्बवद्भासते किन्तु ज्ञानोत्तरे जीवः स्वमीश्वरेति अनुभवति [22] | ब्रह्मणः जगद्विलक्षणनेनापि कथमिदं जगद्भासते इति सन्दहेः विद्यते | अतः दर्पणदृष्टान्तः उदाहृतः | यथा दर्पणे दृश्यमान वस्तूनि दर्पणे सन्तीति अवगम्यते तथैव मायावशाद्दृश्यमाननामरूपात्मकमिदं जगत् सच्चिदानन्दपरमात्मनि भासते | अनादिमाययाकल्पितः जगतः स्वप्नवत् निवृत्तिर्भवितुमसम्भवम् | केवलं दवै योगेन वा आप्तयोगेन वा सद्गरोुः अनग्रुहणे ैव जगतः मिथ्याभ्रमस्य निवृत्तिर्भवति |[23,24]

सृष्टेः पूर्वं दृश्यमानप्रपञ्चमात्मेति मन्यमाने आत्मनः जगद्भावापत्तिरुत्पद्यते | तदा आत्मा विश्वस्य कथं कारणं भवति ? अस्य सन्दहेनिवृत्तिः श्रुतिवाक्यप्रमाणैः मायाश्रित आत्मनः कार्यमेवेति कथितः |[25]

आत्मनि अध्यारोपापवादने प्रपञ्चस्य अभावः सम्भवति | प्रपञ्चोपाशमे शान्तमैद्वत बन्धमोक्षस्यापि अभावः |[26] 'असर्पभतूाया रंज्जौ सर्पारोपवद्वस्तनूि अवस्त्वारोपः-

---

[21] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'तथात्मनोऽनादिमायावेशोदक्य चाप्ययम् | मिथ्याभ्रम प्रबोधऽेयमेकः स्वात्मैव शिष्यते ||' (द.पु.१.३.१५)

[22] तत्रैव, 'भातीदं स्वान्तरादशर्दृश्यवन्मायया बहिः | स्वप्नवज्जातमिव तत्प्रबद्धः स शिवोऽस्म्यहम ||' (द.पु.१.३.१६)

[23] तत्रैव, 'एवं श्रद्धाभक्तियुक्तः संशयं यो विभावयेत् | देव सद्गुरुभक्तोऽस्य कुतोऽयं शिष्यते भ्रमः ||' (द.पु.१.३.१७), 'अनादिस्वप्नभ्रमोऽयं न स्वयं विनिवर्तते | किन्तु स्वदैवयोगाप्तपृदेवाचार्यप्रसादतः ||' (द.पु.१.३.१८)

[24] माण्डूक्योपनिषत्.गौडपादकारिका (२०१०). Gorakhpur: Geeta Press, 'अनादिमायया सप्तो ु यदा जीवः प्रबुध्यते | अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतंबुध्यते तदा ||' (गौ.का.१.१६)

[25] बृहदारण्यकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press ,'इन्द्रो मायाभिः पुरूरूप ईयते' (बृ.उप.२.५.१९), श्वेताश्वतरोपनिषत्. (२०११). Gorakhpur: Geeta Press , 'माया त प्रकंति विद्यान्मांयिन त महश्व ं ु े रम्' (श्वे.उप.४.१०)

[26] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पणुे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलकुर्णी, नारायण पेठ, 'प्रपञ्चस्तदभावोऽस्मिन्नध्यारोपापवादतः | प्रपञ्चोपशमे शान्ते शिवेऽद्वैकथन्निवमौ ||' (द.पु.१.३.२६)

अध्यारोपः ||' (वे.सा.३२), 'वस्तु - सच्चिदानन्दमयं ब्रह्म, अज्ञानादिसकलजडसमूहोऽवस्तु ||'(वे.सा.३३), 'अपवादो नाम रज्जविवुर्तस्य सर्पस्य रज्जुमात्रवद्वस्तुविवर्तस्य अवस्तुनो अज्ञानादेः प्रपञ्चस्य वस्तमुात्रत्वम ||' (वे.सा.१३७) तस्माद् भासमानमिदं जगद्विवर्तैव | बन्धमोक्षौ तथा च जीवसर्वेश्वरभिदावपि विवर्त एव | [27]ईदृशः ज्ञानेन जीवः जीवन्मक्तो भविष्यति | [28] जीवन्मुक्तः जगति बालोन्मत्तपिशाचवत्सञ्चरति | यद्यपि प्रारब्धकर्मानाचरति किन्तु ताभ्यामलिप्तः भवति | स्वात्मानन्दे रमति[29]|

तत्त्वम्पदलक्षणम्

तच्छद्वलक्ष्यः ब्रह्माणं दर्शयति | इदं जगत्तु ब्रह्मणि ओतं प्रोतं च तदाश्रित्म[30]| कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञान ज्ञात भंवति इतिसन्देहः अस्ति चत ` ् 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' (ब्र.स.ू१.४.२३) इति श्रतिवुचनेन प्रतिज्ञादृष्टान्तयोः अनुपरोधनेदं प्रतिपादनं दृढीकृतः | तत्त्वमसि इति महावाक्ये तत्पदः ब्रह्माणं दर्शयति अतः तत् ब्रह्मवाचकशब्दः | तत् त्वं इति पदद्वयस्य अभदेदशर्नार्थम इद्म इति शब्दने समानाधिकरण्यं कथितः |[31]तथैव एकस्य ब्रह्मणः ज्ञानेन सर्व विदित भंवति तथा न

[27]तत्रैव, 'बन्धमोक्षौ तथा जीवसर्वेश्वरभिदावपि | कोशपोधिपरित्यागान्न जीवो नापि चश्वर|' (द.पु.१.३.२७)

[28] तत्रैव, 'स्वस्वरूपे परिज्ञाते न बन्धो नापि मोक्षणम् | बन्धमोक्षप्रकारं ते वक्ष्ये सङ्क्षेपतः श्रृणु ||' (द.पु.१.३.२८), माण्डूक्योपनिषत्.गौडपादकारिका (२०१०). Gorakhpur: Geeta Press, 'न निरोधो न चोत्पात्तिर्न बद्धो न च साधकः | न मुमुक्षुर्न वा मुक्त इत्येषा परमार्थता ||' (गौ.का.२.३२)

[29] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'दक्षोज्ञोऽप्यन्यदृष्ट्या तु बालोन्मत्तजडोपमः | तिष्ठत्येव स्वरूपे स दिवि भिन्नघटाभवत् ||' (दु.प.१.३.४०)

[30] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'तच्छब्दलक्ष्येऽस्मिन्नोत प्रोतं चत ं ै त्तदाश्रयम् | यस्मिञ्ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति ध्रुवम् ||' (द.पु.१.६.३२), छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातँस्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् |' (छा.उप.६.१.४)

[31] Swāmī Nikhilananda. (2014). Vedāntasāra Sadānanda Yogīndra Praṇita. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand, 'समानाधिकरण्यसम्बन्धः तावत यथा सोऽय दव ं ` दत्त इत्यस्मिन्वाक्ये तत्कालविशिष्टदेवदत्तवाचक स शब्दस्यैतत्कालविषिष्टदेवदत्तवचक अयं शब्दस्य च एकस्मिन्पिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः | तथा चस तत्त्वमसि वाक्येऽपि परोक्षत्वादि विशिष्टचतै न्य वाचक तत्पदस्य अपरोक्षत्वादि विशिष्टचैत न्यवाचक त्वम्पदस्य च एकस्मिन्चैतन्ये तात्पर्यसंबन्धः |' (वे.सा.१५१)

अन्यज्ञानस्य वेद्यमिति |

जीवब्रह्मक्यैसिद्धेः अभिन्ननिमित्तोपादानत्वमर्थात् प्रकृत्यधिष्टातयोः ऐक्यं वर्णयति | यतः अत्र निमित्तोपादानकारणयोरभिन्नत्वं प्रतिपादितः[32,33] | परब्रह्म अन्तर्यामी मायावी आत्मा तच्छब्दवाचकः | स कामादिकैर्दूषितः अस्मप्रत्ययस्य अधिष्ठानः[34] |

आकाशवत्सर्वव्यापी अद्वितीयः मायावरणशून्यः सद्रूपः[35] प्राणादिकलासहितः[36] शान्तः प्रत्यादिप्रमाणैः अप्रेमयः जन्मादिविकारहितः कल्याणमयः इति स परब्रह्माणं वर्णयति | अतः प्रत्यक्परोक्षादिकानां विरोधं त्यक्त्वा तत्त्वम्पदार्थयोरखण्डैक्यज्ञानेन शुद्धचिदात्मनस्यानुभवं सिद्ध्यते[37] | येन बुद्धिवृत्तिव्याप्तफलनिवारणने चित्तैकाग्रं साधयति श्रवणमनननिदिध्यासनैः स्वात्मानं जानाति स मुक्तोभूत्वा कृतकृत्यो भवति |

---

[32] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलकुर्णी, नारायण पेठ, 'अस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्व चक्यैसिद्धये | प्रकृत्यधिष्ठात्रैक्यं च प्रतिज्ञातमनेन हि ||' (द.ु प.१.६.३३)

[33] तैत्तिरीयोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'इद सर्वमंसजत' (तै.उ्प.२.६.१), 'तदात्मान स्वयमकुरुत' (तै.उप.२.७.१) तत्सृष्टया तेदवनुप्राविशत' (तै.उप.२.६.१)

[34] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'अन्तर्यामी च मायावी स त तच्छुब्द वाचकः | योऽस्मतप्रत्ययशब्दाभ्यालम्बः कामादिदूषकः ||' (द.ु प.१.६.३७)

[35] तत्रैव, 'तद्वयोमवत्सर्वगतमद्वितीय ंनिरञ्जनम | सन्मात्र निष्कल शांन्तमप्रमय े मजं शिवम् ||' (द.प.ु१.६.३८)

[36] प्रश्नोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'स प्राणमृसजत प्राणाच्छ्रंद्धां ख वायज्योर्तिरापृः पथिवीन्द्रिय मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेष चु नाम च |' (प्र.उप.६.४), 'इहव ै न्तःशरीरे सोम्य स परुषो यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति | (प्र.उप.६.२)

[37] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ, 'प्रत्यक्परोक्षादिवैरं तयोहिर्त्वा चिदात्मताम् | गृहीत्वा लक्षितां शुद्धां भूमक्यैज्ञानतो भवेत् ||' (द.ु प.१.६.४१)

अतः हे सौम्य त्वमपि आत्मज्ञानसाक्षात्कारेण शोकमुक्तो भविष्यतीति अथर्व ऋषिः शाण्डिल्यमाशासीत | अत्र श्रुतिवचनैः चित्तैकाग्र्यसाधनं सूचयति |[38,39]

अथाष्टाङ्गयोगज्ञानम्

शोकं त्यक्त्वा श्रद्धया शृणु इति अथर्वयति शाण्डिल्यं कथयन् तथा च येन मनःप्रसादं सिध्यति तत्पातञ्जलाष्टाङगयोग बोधयति | जीवब्रह्मैक्य ज्ञात पातञ्जलाष्टाङ्गयोगस्य अष्टान्यङ्गानि भवन्ति | दहेन्द्रियादीना मिंथ्यात्वज्ञानेन वैराग्यमुत्पद्यते तद् यमः |[40] ब्रह्मणः सत्यत्वं निर्धारित्य स्वात्म्याविषये तात्त्विकप्रेमैव नियमः | शब्दादिविषयेषु औदासीन्युमत्पादयन् अन्तदृष्टिस्थापनेनैव स्थिरासनम्[41] |

प्राणायामः इति चतुर्थः अङ्गम् | तस्य त्रीणि प्रकाराणि सन्ति | वस्तुयान्वयं साधयन् आत्मतत्त्वस्य ग्रहणमवे पूरकः | ईदृक गृहीतात्मतत्त्वस्य स्थिरीकरण कुम्भकम् | तथा मिथ्यात्मकनामरूपस्य वर्जनेमवरेचकः | इति त्रिविध प्राणायामः[42] |

---

38 तैत्तिरीयोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सः|' (तै.उप.२.४.१) बहृदारण्यकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'मनसौवनदृष्टव्यम' (बृ.उप.४.४.१९), कठोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press, 'एष सर्वेषु भतेूष गुढ़ूात्मा न प्रकाशते | दृश्यते त्वग्र्यया बुध्दया सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः |' (क.उप.१.३.१२) ,

39 श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'वाग्धीनिवत्यानृाप्त्या च फलव्याप्तिर्निवारिता | एवमात्मस्थमात्मानं योगेन श्रवणादिना ||' (द.प.१.६.४२), 'जानात्यैक्य स मंक्तः सुन्कतकत्योृ भवेद्धम || आत्मविज्ञानेन सोम्य शोकस्यान्तं गमिष्यसि ||' (द.पु.१.६.४३)

40 तत्रैव, 'योगः स्यात्प्रत्यगात्मक्यैमष्टावङ्गनि तस्य तु | दर्हेन्द्रियादौ विरक्तिर्यमो मिथ्यात्ववीक्षणात् ||' (द.पु.१.६.४५)

41 तत्रैव, 'स्वात्मतत्वेऽनुरक्तिर्नियमः सत्यत्वनिश्चयात् | बाह्यार्थोदासीन्यतोन्तदृष्टिस्थापनमासनम् ||' (द.पु.१.६.४६)

42 श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'परश्चिूदन्वयादान कंम्भुकस्तस्थिरीकतिृः | रेचको मायिकत्यागः प्राणायामस्त्रिधोदितः ||' (द.पु.१.६.४७)

इन्द्रियविषयग्रहणानासक्तिः एव प्रत्याहारः | असम्भवादि दर्भावनुाना नाशयन् स्वात्मनि दृढनिष्ठासाधनमेव धारणा |[43] मायामयविकाराणा त्यक्त्वा 'अह ब्रह्मास्मीति अन्तदृष्टेः प्रवाहसातत्यमव ध्यानम् |[44] दहोत्मवत् परमात्मनि सुस्थिरीकृतदृष्टिरेव समाधीः |[45] इति पातञ्जलयोगस्याष्टवङ्गानि भवन्ति |

इदं पातञ्जलयोगं परिपक्वकषायाणामर्थाद्रागादिदोषरहितानां तथा किञ्चित्पक्वकषायाणामपि अर्थात्किञ्चिदपि रागदोषादिवर्जितानामपि शीघ्रमुक्तिदः भवति |[46]

---

[43] तत्रव, 'प्रत्याहारो गोस्वभावदृष्ट्यार्थासक्त्यभावदृक् | धारणा स्वात्मनिष्ठा स्याहीतुदर्भावंन दृढा ||' (दु.प.१.६.४८), शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ प्रत्याहारः | स पञ्चविधः विषयेषु विचरतामिन्द्रियाणां बलादाहरंण प्रत्याहरः | यद्यत्पश्यति तत्सर्वमार्मेति प्रत्याहारः | नित्यविहितकर्मफलत्यागः प्रत्याहारः | सर्वविषयपराङ्मुखत्वं प्रत्याहारः |' (शा.उप.८), शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ धारणा | सा त्रिविधा । आत्मनि मनोधारण दंहराकाशे बाह्याकाशधारण पथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशषे पञ्चमर्तिधूारण चेति ||' (शा.उप.९)

[44] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलुकर्णी, नारायण पेठ, 'ध्यान ब्रह्मांहमस्मीति दृक्प्रवाहोऽन्यवर्जनात | दहोत्मवत्परात्मत्वदृक् समाधिर्हि सुस्थिरा ||' (द.प.१.६.४९), शाण्डिल्योपनिषत. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: www.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ ध्यानम् । तद्द्विविधं सुगणं निर्गुणं चेति । सुगणं मूर्तिध्यानम् | निुर्गणमात्मयाथात्म्यम ||' (शा.उप.१०)

[45] शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: ww.sanskritdocuments.org/upanishads, 'अथ समाधिः | जीवात्मपरमात्मक्यावस्थात्रिपुटीरहिता परमानन्दस्वरूपा शुद्धचैतन्यात्मिका भवति ||' (शा.उप.११)

[46] श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेव ानन्दसरस्वतीतेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्). पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कलकुर्णी, नारायण पेठ, 'परिपक्वकषायाणा योगोऽयं शीघ्रमक्तिदः | किञ्चित्पक्वकषायाणां योगोऽयं शीघ्रमुक्तिदः ||' (दु.प.१.६.५०)

उपसंहारः

यथा समुद्रे स्थित मकरवद्रागलोभमोहाकृष्टः जीवः नानामर्त्ययोनौ सञ्चरन् त्रस्थः दैव योगेन उत्तम ब्राह्मण जन्मः सम्प्राप्यति | उत्तमजन्मप्राप्त्यानान्तर कंथ किमाचरणने जीवन्मुक्तः भवतीति सन्देहे इंद विद्यते |

दैवयोगेन उत्तमजन्मप्राप्तजीवः वर्णाश्रमधर्मानुसारेण अध्ययनाध्यापन यजन याजन दान प्रतिग्रह इति वेदविहित नित्यनैमित्तिककर्मानिष्ठानेन ईश्वरार्पणबदध्या् चित्तशुद्धीकारयेत् | ऐहिकामुष्मिकफलापेक्षारहितः वैराग्येण जीवब्रह्मात्मक्यैज्ञान प्राप्तुं सद्गुरुं शरणं व्रजेत् | सद्गुरूपदीष्ट महावाक्यश्रवणमननिदिध्यासनैः ज्ञानप्रतिबन्धक त्रिविधतापाः अर्थादध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकेभ्यो विमक्तो भवति | ईदृक् मुमुक्षुः जीवन्मक्तो भवति |

विनाज्ञानं मोक्षप्राप्तिरसम्भवम् | विना सद्गुरोरनुग्रहेण ज्ञानप्राप्तिरसम्भवम् | ईश्वरकृपाप्रसादं विना सद्गुरुप्राप्तिः न भवति | परमश्व रानुग्रहार्थं चित्तशुद्धिः प्राप्तुं नित्यनैमित्तिका वेदविहित स्वधर्मानुष्ठानमाचरेयुः |

सन्दर्भसूची |

Swāmī Mādhavānanda. (2010). Minor Upanishads. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand.

Swāmī Nikhilānanda. (2010). *दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम्.* New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand.

Swāmī Nikhilananda. (2014). Vedāntasāra Sadānanda Yogīndra Praṇīta. New Delhi: Advaita Ashram, Uttarakhand.

अरविन्दोपनिषत्. (n.d.). Retrieved from sanskritdocuments.org: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/aravindopanishad.html

कठोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

छान्दोग्योपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

तैत्तिरीयोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

प्रश्नोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

बृहदारण्यकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्यम्. (2013). New Delhi: Motilal Banarassi Dass, Delhi.

माण्डूक्योपनिषत्.गौडपादकारिका. (२०१०). Gorakhpur: Geeta Press.

मुण्डकोपनिषत्. (२०१७). Gorakhpur: Geeta Press.

वेदान्त दर्शन. (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press.

शाण्डिल्योपनिषत्. (n.d.). Retrieved from Sanskritdocuments.org: https://sanskritdocuments.org/doc_upanishat/shandilyopanishad.htmlश्रीमद्भगवद्गीता. (२०१६). Gorakhpur: Geeta Press.

श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामी. (१९५४). *श्रीदत्तपुराणम् श्रीवासुदेवानन्दसरस्वतीटेम्बेस्वामीकृत सटीकम् (संस्कृतम्).* पुणे: श्रीवामन दत्तात्रेय कुलकर्णी, नारायण पेठ.

श्वेताश्वतरोपनिषद्. (२०११). Gorakhpur: Geeta Press.

पाणिनीयनये अपादानतत्त्वविमर्शः

डॉ. अभिमन्युः

संस्कृतव्याकरणे वाक्यस्य अर्थावबोधकत्वानामनुसन्धानक्रमे कारकप्रकरणे विचारः कृतः अस्ति। वाक्ये कर्तृक्रिययोः सम्बन्धावधारकत्त्व कारकत्वेन निरूपित तंत्र। वस्ततः क्रियानिष्पत्तेः साधिका शक्तिर्हि क्वचित् साधनत्वेनोक्ता कारकमिति व्यपदिश्यते-

स्वाश्रये समवेतानां तद्वदेवाश्रयान्तरे। क्रियाणामभिनिष्पत्तौ सामर्थ्यं साधनं विदुः॥[1]

वाक्ये क्रियैव कारकनिर्णयस्य आधारः भवति। तस्याः क्रियायाःव्यापाराश्रयःस्वातन्त्र्येणान्वितः कर्ता उच्यते। फलाश्रयश्च कर्म भवति। क्रियायाः सिद्धये यत् साधकतमं भवति तत् करणम् आधारश्चाधिकरणम्। कारकता एव कारकत्वस्य निर्धारिका भवति। अत एव कर्ता, कर्म, अधिकरणम्, करणम्, सम्प्रदानम्, अपादानम इति प्रतिपादनस्य क्रमे आद्याश्चत्वारः क्रियार्थकात् 'कृ' धातोर्निष्पद्यन्ते। तत्र क्रियायाः प्रथमादारभ्य अधिकतरं कारकत्वं दृश्यते। शिष्टयोस्तु व्युत्पत्तिः कृधातोर्नास्ति अतस्तत्र च न्यून कारकत्वम। आष्टाध्याय्यां विप्रतिषेधे परं कार्यम् इति सूत्रानुसारं 'गरीयो यद् युदत्तरम्' इति न्यायेन कारकाणां स्थापना कृता अस्ति। अर्थात् आदावपादनम् ततः क्रमशः सम्प्रदानम्, करणम्, अधिकरणम्, कर्म, कर्ता चेति। प्रकृतस्थले अपानकारके एवं सक्षेपेण विमर्शः क्रियते।

पाणिनिः ध्रुवमपायेऽपादानमि'ति[2] अपादानकारकं लक्षयति। केषाञ्चन अवशिष्टप्रयोगाणां साधनाय इतराण्यपि सप्तसत्राणि प्रणिनाय। 'भीत्रार्थाना भयहेतुः', 'पराजेरसोढः', 'वारणार्थानामीप्सितः', 'अन्तर्धौ येनादर्शनमिच्छति', 'आख्यातोपयोगे', 'जनिकर्तुः प्रकृतिः', 'भुवः प्रभवः', इति एतदुनसारेमस्ति।[3]

कात्यायनोऽपि वार्तिकेनैकेन पाणिनीयं विवरणं समर्थयति- 'जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् उपसंख्यानम्' इति।[4]

---

[1] वा. प. साधनसमुद्देश, ३६

[2] पा.सू.१/४/२४

[3] पा.सू.१/४/२५-३१

[4] महाभाष्यम्, पृ.२४८.

पतञ्जलि: पाणिनीयलक्षणोक्तध्रौव्य विमर्शय ति।[5] तदनसुार ध्रौव्येण न केवल स्थिरवस्तूनाम् अपितु गतिशीलानामपि ग्रहणं भवति यथा धावतोऽश्वात पतति'। भाष्यकार: तर्कपूर्वकम् इदम् अपादानस्य उदाहरणं प्रतिपादयति। यतो अश्वगतम् अश्वत्वं स्थिरमेव अस्ति अश्वत्वरूपसामान्यं च ध्रुवं सत् अपादानं भवेदिति। अन्यैरपि उदाहरणै: असौ स्वमंत पोषयति- 'अश्वात् त्रस्तात् पतित:', रथात् प्रवीतात् पतित:','सार्थाद गच्छतो हीन:' इत्यादिष अपि सामान्ये एवम् अपादानत्वमिति। तत्र अश्वे अश्वत्वम, आशगामित्व वां सामान्यम, रथे तोष्टत्वम, सार्थेऽपि सार्थत्वम्।[6] एवमेव ध्रौव्ये योग: इति।[7]

अपायेनापि द्विविध: पृथग्भाव: स्वीक्रियते भाष्यकृता-वास्तव: मानसञ्चेति। अनेन च 'भीत्रार्थाना भयहते:', 'पराजेरसोढ:', 'वारणार्थानामीप्सित:' इत्यादीनाम उदाहरणषे मानसापायस्य उपस्थिते: ध्रवुमपाये इत्यादिसत्रेूणवै अपादानं प्रतिपद्यते अत: उक्तसत्राूणि व्यर्थानि सन्ति इति रूपेण स्वीकृति:। यथा 'भीत्रार्थाना भयंहते: इत्यस्योदाहरणे 'वकेभ्यो बिभेति' 'चौरेभ्यस्त्रायते' अत्र मानसोऽपाय: उच्यते वकृेभ्य: चोरेभ्यश्च कर्त:। अपादानत्वञ्च मुख्यसूत्रेणैव उक्तं स्यात् अत: नात्र पथ्क सत्रमावश्यकमिति।[8]

'पराजेरसोढ:' इत्यस्यापि वैय्यर्थ्यं प्रादर्शयत् भाष्यकार:। 'अध्ययनात् पराजयते' अत्र वाक्ये अध्ययनात मानसावायात कर्त: नेदमपि सत्रमावश्यकमिति।[9] तथैव 'अन्तर्धौ येनादशर्नमिच्छति' अस्योदाहरणे 'उपाध्यायादन्तर्धत्ते' इति वाक्ये कर्त: उपाध्यायात मानसोऽपाय: विवक्ष्यते। अत एव मख्युसत्रैव अपादानसञ्ज्ञाऽऽपद्येत न पन: पथुक सूत्र कर्तुमावश्यकम्। 'वारणार्थानामीप्सित:' अत्र च प्रयोगे 'माषभ्यो गा वांरयति' इति वाक्ये। माषभ्य: गो: अपाय: कर्त: मनसि बिम्बित: भवति। अत: मख्युसत्रोक्त लक्षणमत्र प्रवर्तते न पृथग्लक्षणपेक्ष्यते।[10] आख्यातोपयोगे' इत्यत्रापि उपाध्यायात् वस्तुत:[11] निर्गत्य ज्ञानं अध्येतरि अस्याशय: उक्त: भवति न कुर्तमावश्यकं पथ्क सूत्रयितमिति।[12]

---

[5] इदं तर्हि वृक्षस्य पर्णं पतति, कुड्यस्य पिण्डं पतति, महाभाष्यम्, पृ.२४७.
[6] इह तावत् अश्वात् त्रस्तात् पतति इति यत् तद् अश्वस्य अश्वत्वम्.........तद् ध्रुवं विवक्षितम्। तत्रैव, पृ.२४९.
[7] तत्रैव, पृ.२४९.
[8] तत्रैव, पृ.२५०
[9] तत्रैव, पृ.२५०-२५१.
[10] तत्रैव, पृ.२५१-२५२
[11] तत्रैव, पृ.२५२-२५३
[12] कथम्? उपाध्यायात् अधीयते इति, उपक्रमति तस्माद् अध्ययनम्.........सन्ततत्वात् अथवा ज्योतिर्विज्ञानानि भवन्ति, तत्रैव, पृ.२५४

'जनिकर्त: प्रकृति:', 'भव: प्रभव:' इत्यनयो: उदाहरणे 'गोमयाद वश्चिको जायते', 'गोलोमाविलोमभ्यो दूर्वा जायते' 'हिमवतो गंगा प्रभवति' इत्यादिषु वास्तविकोऽपाय: लक्ष्यते अत: नात्र आवश्यकं सूत्रयितुमिति। यत्र च कार्यकारणयो: अपाय: न शक्य: यथा-'दग्धात् दधि भवति' तेषां प्रयोगाणां साधुत्वाय पृथग्लक्षणमसौ करोति- 'अथवान्याश्चान्याश्च प्रादुर्भवं ति'[13] एतदनुसारम्। ईदृश: कार्यकारणयो: पथग्भाव: बौद्धाना क्षणिकंवादस्य, साख्याना सत्कार्यवादस्य, वैशेषिकाणाञ्च आरम्भवादस्य सन्दभेंऽपि विवेचित: भवति।

हिमवत: गगा सातत्येन प्रवहति अत: तस्या: पथग्भाव: नास्ति इत्यपि एकेषा मतं विवृण्वान: भाष्यकार: जलाना प्रतिक्षणम अपाय गंत्वा इदम अपादानस्य स्फटमदाहरण प्रतिपादयति।[14] न कश्चिदपि समाना नदीं द्विधा प्रविशतीति पाश्चात्य (ग्रीक) विदष: मतमपि पतञ्जले: सिद्धान्तं समर्थयति।

जुगुप्साविरामप्रमादार्थानाम् उपसंख्यानम्' इति कात्यायनस्य वार्तिकमपि भाष्यकार: अनावश्यकं प्रतिपादयति। 'धर्माद् विरमति' 'अधर्मात प्रमाद्यति' इत्यादिष धर्माधमर्य ो: कर्तु: मानसिकापायात्। मुख्येन अपादानसूत्रेणैव अपादानमुक्तं भवति।[15] तथैव हि 'संकाश्यकेभ्य: पाटलिपुत्रका: अभिरूपतरा:' ईदृशतुलनात्मकवाक्येषु अपि तुलिताभ्याम् अन्यतरात् अन्यस्य अपाय: उच्यते वक्तुमर्नसि। अत एव पञ्चमीविभक्ते: इत्यपि संत्र नावश्यकम्।[16] नैय्यायिकानाम्, बौद्धानां च क्षणिकवादिनां परोक्षसन्दर्भेण भाष्यकार: 'आसनात् प्रेक्षति' इत्यत्रापि चक्षुरिन्द्रिये आसने च अपायस्य बोधात अयमपि प्रयोग: मख्योऽपादानप्रसङग नात्र 'पञ्चमीविधाने ल्यब्लोपे कमर्ण्युपसंख्यानम्' वार्तिकमावश्यकमिति।[17]

कैय्यट: पाणिनीये अपादानलक्षणे सयक्तिक व्याख्यांन प्रस्तौति। तस्यानसार 'ध्रुवमपायेऽपादानम्' अस्य 'यत्तदश्वे अश्वत्वम् आशुगामित्व तदध्रुव तंच्च विवक्षितम' इत्यभिप्राय:।[18] 'आख्यातोपयोगे' अस्य च 'ज्ञातत्वाज्ज्ञानानि भवन्ति इतिवत।[19] 'जनिकर्तु:

[13] तत्रैव, पृ.२५५

[14] उपक्रमन्ति.....अथवान्यश्चान्यस्य प्रादुर्भवन्ति, तत्रैव, पृ.२५५

[15] तत्रैव, पृ.२४८

[16] इह च संकाश्यकेभ्य:........एतत् प्रयुंक्ते, तत्रैव, पृ.२४८

[17] अपादानम् इत्येव सिद्धम्.......अन्यश्चान्यस्य प्रादुर्भवन्ति, तत्रैव, पृ.५०५, २/३/२८ पा.सूत्रे

[18] अयमर्थ; व्युत्पत्तिमात्रम्.......अश्वत्वमेवोच्यन्ते। तत्रैव, पृ.२४९

[19] शब्दस्य व्यञ्जका.....सन्ततान्युच्यन्ते। तत्रैव, पृ.२४९

प्रकृति:' अस्यापि अथवा 'अन्यश्चान्यस्य प्रादुर्भव न्ति' इत्येवम् अभिप्राय: भवति।[20] ध्रुवशब्दे कैय्यटस्य विवरणम् भर्तृहरे: समानम् अस्ति किन्तु प्राय: पतञ्जलेरनभिप्रैतम्।[21]

भर्तृहरिणा वाक्यपदीये प्रतिपादितान् एव कैय्यटोऽपि स्वीकरोति।[22] 'वारणार्थानामीप्सित' इत्यत्र असौ ईप्सितशब्दस्य व्युत्पत्तिभिन्नमर्थं स्वीकरोति पतञ्जले: सन्दभण ।[23] भर्तृहरि: 'ध्रुवमपायेऽपादानमि'त्यत्र पतञ्जलिना स्वीकृतमिव स्थिरे चले च उभयत्र ध्रौव्यं स्वीकरोति। ध्रुवञ्च अपाये वियोगजनकव्यापारस्याश्रय: भवति।[24] असौ च ध्रुवस्य अर्थे अवधिसंज्ञामपि पृथक् प्रतिपादयति। ध्रुवं भयूोऽपि स्पष्टीकर्वुन भर्तहृरि: धावन्त तिष्ठन्तञ्च अश्वमवधित्वेन निरूपयति। यदा आरोही अश्वात् पतति चेत् अश्व: धावन् तिष्ठन् वाऽपि सन् ध्रुव: भवति किन्तु अश्वारोहिणौ अभावपि यदा कुड्या: पतत: चेत्त्कुडी ध्रुवा। द्वयो: वस्तुनो: मिथ: सापेक्ष्ंय ध्रौव्ंय भवति।[25] तत्र प्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षैव ध्रौवस्य निर्धारकतत्वं भवति।[26] भर्तृहरि: अपायेऽपि द्वैविध्यं पतञ्जलिसम्मतं स्वीकरोति। तद्धि वास्तविकं मानसञ्च। अनेनासौ मानसापायसम्बन्धीनि 'भीत्रार्थानां भयहतेु:', 'पराजेरसोढ:', 'पञ्चमी विभक्ते'रित्यादीनि सूत्राणि व्याचष्टे।[27]

पतञ्जलेरुदाहरणषेु 'बलाहको विद्योतते', 'बलाहके विद्योतते', 'बलाहकाद् विद्योतते' इत्यादिषु विभक्तीनामर्थभदें स्पष्टतया विवृणोति भर्तृहरि:।[28] तथाहि 'साधकतमं करणमि'त्यत्र 'धनुषा विध्यति' 'धनुर्विध्यति' इति उदाहरणयो: धनुषि स्थिंत शक्तिद्वंय क्रमश: उंक्त भवति। इति भर्तृहरे: स्थापना।[29] अपादानमसौ निर्दिष्टविषयम्', उपात्तविषयम्', अपेक्षितक्रियञ्चे'ति त्रिधा विभनक्ति।[30]

हल ाराज: ध्रुवमपायेऽपादानमित्यत्र ध्रौव्यमधिकृत्य भर्तृहरे: व्याख्यानं सोदाहरणं

[20] क्षणिकपक्षं द्रव्यान्तरारम्भापेक्षं वा परिणामापेक्षं वा आश्रित्यैतदुक्तम्.........कारकरूपोपगमात्। तत्रैव, पृ.२५५

[21] ततो अपाये यद् अनाविष्टं तद् अपाये ध्रुवमुच्यते, तत्रैव, पृ.२४०

[22] तत्रैव, पृ.२४८

[23] ईप्सितशब्द: क्रियाशब्दमाश्रीयते न तु रूढिशब्द:, तत्रैव, पृ.२५१

[24] अपाये यद् उदासीनं चलं वा यदि वा चलम्। एवातदावेशात् तदपादानमुच्यते॥ वाक्यपदीयम्, सा.१४०

[25] पततो ध्रुव एवाश्वो.......अवधित्वं पृथक् पृथक्, तत्रैव, सा. १४१

[26] तत्रैव. सा. १३९

[27] तत्रैव सा. १४७

[28] तत्रैव सा. १४६

[29] तत्रैव सा. १४५

[30] तत्रैव सा.१३६

विशदयति।[31] अपादानभदेनापि स: उदाहरणै: स्पष्टीकरणं करोति। यथा- 'ग्राम्राद आगच्छति' इद निदिर्ष्टविषयमपादानम्। 'बलाहकात विद्योतते' इद च उंपात्तविषयमपादानम। 'मथरा: पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतरा:' अत्र अपायप्रतिपादिकाया: क्रियाया: अभावो लक्ष्यते अत: अपेक्षितक्रियमपादानमिदम्।[32] 'निर्धारणे विभक्ते: य:' इति कारिकाव्याख्याने हल राज: अपेक्षितक्रियमपादानं[33] मानसमपादानञ्च सयुक्तिकं स्पष्टयति।[34]

वत्तिकार: अपादानकारकविवरणे भाष्यप्रत्याख्याने सर्वाणि अपि अपादाने पाणिनीयसूत्राणि आवश्यकानि स्वीकरोति उदाहरणै: स्पष्टयत्यपि।[35] 'जनिकर्तु: प्रकृति'रित्यत्र प्रकृतिं हतुेत्वेन निर्दिशत्यसौ।[36] पतञ्जलिस्तु प्रकृतिमुपादानकारणं प्रतिपादयति।[37]

जिनेन्द्रबद्धि: अपादानकारके पतञ्जले: व्याख्यान स्वीकरोति किन्त तत्र पाणिने: सर्वाण्यपि सूत्राणि आवश्यकानि मनुते। तदनुसारम् आचार्य इमानि सूत्राणि उक्त्वा अपादानस्य सर्वसंभवां कल्पनां निरूपयतीति। 'अन्तर्धौ येनादशर्नमिच्छती'त्यत्र असौ सप्तम्या: अर्थं निमिंत्त विवृणोति।[38] तथैव 'जनिकर्तु: प्रकृति'इत्यत्र प्रकृतिपदने उपादाननिमित्तोभयकारणयो: ग्रहण स्वीकरोति। यथा 'पुत्रात् प्रमोदो जायते' इत्यत्र पत्र: निमित्तकारणमस्ति।[39]

हरदत्त: जिनेन्द्रबुद्धे: प्रतिपादनानि स्वीकुर्वाणोऽपि[40] 'अन्तर्धौ येनादशर्नमिच्छती'त्यत्र सप्तम्या: अर्थं निमित्तं न मनुते अपितु विषयसप्तमीं सति सप्तमीं वा स्वीकरोति।[41]

पुरुषोत्तम: अपादानकारके पाणिनीयलक्षणानि यथावत स्वीकरोति।[42] भर्तृहरे:

---

[31] तत्रैव, पृ.३४०-३४१

[32] तत्रैव, पृ.३३६

[33] तत्रैव, पृ.३४५

[34] तत्रैव, पृ.३४५

[35] काशिका, पृ.५३५-५४५

[36] तत्रैव, वृ.५४४

[37] तस्मात् पूर्वस्यायं प्रपञ्च: एवम् एवम् उत्तरेऽपि योग: पूर्वस्यैव वेदितव्य:। तत्रैव, १/४/२५ पा.सूत्रे, पृ.५३९

[38] अन्तर्धाविति निमित्तसप्तम्या, तत्रैव, पृ.५४१

[39] अथ प्रकृतिग्रहणं किमर्थम्............प्रकृतिग्रहणे तु सति सर्वस्यैव कारणमात्रस्य भवति, तत्रैव, पृ.५४४

[40] पूर्वस्यां प्रपञ्च:,,,,,,तत्रैव, १/४/२५ सूत्रे, पृ.५३८, अयमपि प्रपञ्चो....सिद्धम्, तत्रैव, १/४/२७ सूत्रे, पृ.५४०, अयमपि प्रपञ्च:, तत्रैव, १/४/२८ सूत्रे, पृ.५४२

[41] नायं निमित्तात् कर्मयोगे इति सप्तमी.......विषयसप्तम्येषा, सति सप्तमी वा, तत्रैव, पृ.५४१

[42] भाषावृत्ति, पृ.४२

अनुकरणने चास्य त्रैविध्यमपि विवृणोति-निदिर्ष्टविषयम्, उपात्तविषयम्, अपेक्षितक्रियञ्च।[43] सृष्टिधराचार्या: अपादाने पाणिनीयसत्राूणि विस्तरेण विवण्वन्ति।[44] किन्तु विवरणे तै: किञ्चिदपि मौलिकचिन्तनं नो प्रस्तूयते। रामचन्द्राचार्योऽपि अपादाने भाष्यकारमतमनादृत्य सूत्रकारवार्तिककारयो: सर्वाण्यपि लक्षणानि यथावत स्वीकरोति।[45] उदाहरणैश्च स्पष्टयति। विट्ठलाचार्य: अपि पाणिनि-कात्यायनयो: मतमेव स्वीकृत्य तत्र विस्तृतं व्याख्यानं प्रस्तौति। जिनेन्द्रबुद्धे: भर्तृहरेश्च मतमपि स्वव्याख्याने स्पष्टीकरोती।[46]

भट्टोजिदीक्षित: अपादानकारक विंवणोति 'ध्रवमुपायेऽपादानमि'ति सत्रोल्लेखने। तदनुसारं यदा धातुना वस्तद्वये अपाय: उच्यते चते अपायस्याधार: अपादानं भवति किन्तु अपायविधायकव्यापारस्य आधार: अधिकरणं न भवति। यथा 'वृक्षात् पर्णं पतति। असौ अपाये ध्रुवस्यार्थे अवधिशब्दं स्वीकरोति।[47] 'अपाये यद् उदासीनं चलं वा यदि चलं वा यदि वाऽचलम्' इति कारिकाया: उद्धरणसहितम् असौ अपादानस्य स्थिरत्व चलत्व वा संम्भवति इति प्रतिपादयति। यथा- 'धावतोऽश्वात् पतति।'[48] पृथग्भूयमानस्य वस्तुद्वयस्य मिथ: सापेक्षमपादानत्वं विवक्षया तस्य निर्धारणमपि भट्टोजिदीक्षित: भर्तृहरे: सन्दर्भेण विवृणोति।[49] असौ भाष्यकारदिशा अपादानकारके केषाञ्चन पाणिनीयसत्राणाम् अनावश्यकत्वमपि विवृणोति किन्तु तन्न समर्थयति।[50]

कौण्डभट्ट: ध्रवुमपायेऽपादानमिति सत्रूव्याख्याने अपाये ध्रवुपदार्थम् अवधि वंदति। तदनुसारञ्च पञ्चमीविभक्ते: अर्थ: अवधिरेव भवति। असौ अपादाने भर्तृहरिणा 'अपाये यद्

---

[43] तत्रैव, पृ.४२

[44] भाषावृत्यर्थव्यावृत्ति:, पृ.८९-९४

[45] प्रक्रियाकौमुदी, पृ.४२५-४२९

[46] (१) आप्य इति। विशषो विभाग:........तस्मिन् साध्य इति विषयसप्तमी........यद्यपि ध्रुवशब्दो लोके एकरूपताम् आचष्टे ध्रुवमस्य रूपमिति तथाप्यपायं गतिविशषें प्रति या ध्रुवतोपयुज्यते सा इहेवोपपद्यते स च अवधिभावमेव, प्र.कौ., पृ.४२५, अपाय:, विश्लेष:, विभाग इत्यर्थ:......स चावधिभाव एव, जिनेन्द्रबुद्धि:, काशिका, पृ.५३५. (२) यद्ध्रुवम् अवधिभूतम् इति............तथा चोक्तम्; अपाये यद् उदासीनं........अपादानमुच्यते इति। पततो ध्रुव एवाश्वो..........कर्तृत्वञ्च पृथक् पृथक् प्रक्रियाकौमुदी, पृ.४२५., (३) पूर्वस्यायं प्रपञ्च: उत्तरेपि यो पूर्वस्यैव एवं तर्हि पूर्वस्यायं प्रपञ्च: ......एवम् उत्तरेऽपि योग: पूर्वस्यैव प्रपञ्च: वेदितव्य:, जिनेन्द्रबुद्धि:, काशिका, पृ.५३९

[47] ध्रुवं स्थिरम् प्रकृतधातूपात्तगत्यनाविष्टत्वे सति तज्जन्यविभागाश्रय:, प्रौढमनो. पृ.५२६

[48] सिद्धान्तकौमुदी १/४/२४ वा. सूत्रे

[49] प्रौढमनो. पृ.५२७

[50] भाष्यकारस्तु जुगुप्सादीनां..........एवम् उत्तरसूत्राण्यपि, तत्रैव, पृ.५२८

उदासीनं ध्रुवं वा यदि वा चलम्' इत्यादिकारिकोक्त मंत यथाव्त स्वीकरोति।[51] भर्तृहरि: क्रियया उत्पद्यमानस्य अपायस्य अधिकरणं ध्रुवमपादानं वा भवति। तथैव हि क्रियाया: अधिकरणमपादानं न इति।[52] अत्र क्रियाशब्दने व्यापारस्य ग्रहणं न स्त धात्वर्थस्य ग्रहणं क्रियेत इति कौण्डभट्टस्य अभिप्राय:। अनेन च 'वक्षात् वस्त्र् पतति' इत्यत्र निष्क्रियेऽपि वस्त्रे वृक्षगतक्रियया पतिते वृक्षोऽपादानं भवति।[53]

वाक्यपदीयस्य अनकरणुने कौण्डभट्ट: अपादान त्रिधां विभनक्ति। तत्र यक्तानि उदाहरणानि अपि प्रस्तौति।[54] मानसापायमप्यसौ उदाहरणै: स्पष्टयति।[55] कौण्डभट्टस्य अपादानसम्बन्धीनि मतानि हरिवल्लभ: सुष्ठतया विवृणोति।[56]

नागेशानसारुम अपादानमपादानशक्तिमत भ्वति। तदनसारु पंञ्चमीविभक्ते: बोध्य अपादानत्वशक्तिरेव। 'अपादाने पञ्चमी' सत्रस्यू अयमव अभिप्राय:। नागेश: शक्ति शक्तेराश्रयञ्च समानमेव स्वीकरोति। अत: अपादानम अपाशक्तिमान च् अभिन्नौ भवत:। पाणिनीये अपादानलक्षणे 'ध्रवुमपायेऽपादानम' इत्यत्र नागेशस्य स्वीकति: अस्ति अथ च भट्टोजिदीक्षितकौण्डभट्टाभ्यां तत्र ध्रौव्ये प्रस्ततुानि विवरणानि अपि नागेशस्य सम्मतानि।[57] भाष्यकारदिशा च मानसापाय: वास्तविक: अपायश्च द्वावपि अपादानेऽस्य स्वीकतौ।[58]

अपादाने ध्रौव्यमधिकत्य भर्तहरे: चर्चामपि नागेश: विवणोति।[59] सिद्धान्तकौमुद्यां भट्टोजिदीक्षितेन उदाहृतानां प्रयोगाणां समीक्षणने नागेश: अपादानकारंक स्पष्टयति।[60]

कायसंसर्गाद् बौद्धिकससंर्गाद्वा अपायविवक्षाया तत्र यदवधिभत ध्रवू तंद्धि अपादानत्वेन लक्षितमपादानलक्षणे। तत्र लक्ष्योऽपायः लक्षणञ्चापादनं भवति।

---

[51] अवधि: पञ्चम्यर्थ:, अपादाने पञ्चमी, तच्च अवधिभूतम् इति भाव:। उक्तञ्च वाक्यपदीये अपाये यदुदासीनं……..पृथक् पृथक् इति, वै.भू.सा. पृ.१७८-१७९

[52] एवञ्च विश्लेषहतेुक्रियानाश्रये सति विश्लेषाश्रयत्वं फलितम्, तत्रैव, पृ.१७९

[53] क्रिया च धात्वर्थो…………वृक्षाद् वस्त्रं पततीति संगच्छते, तत्रैव, पृ.१८०

[54] तत्रैव, पृ.१८४

[55] तत्रैव, पृ.१८३-१८४

[56] तत्रैव, पृ.१७८-१८४

[57] पञ्चम्या अपादानत्वम् अर्थ:…………….ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रात्।, लघुमञ्जुषा, पृ.१२८४-१२८५

[58] तत्रैव, पृ.१२८५

[59] तत्रैव, पृ.१२८७

[60] तत्रैव, पृ.१२८९-१२९८[51] अवधि: पञ्चम्यर्थ:, अपादाने पञ्चमी, तच्च अवधिभूतम् इति भाव:। उक्तञ्च वाक्यपदीये अपाये

अनयोरुभयोरपि अन्यतरस्य वा मानसिकसत्तया संत्यामपि अपादानस्य प्रयोगः दृश्यते। आचार्यः पतञ्जलिः अपायस्य अपादानस्यापि व्यापकतरम अर्थं स्वीकरोति। अथ च अपादनसंज्ञाविधायकानां केषाञ्चन पाणिनीयसूत्राणाम् आनर्थक्यं प्रतिपादयति भाष्ये। यतः प्रथमादेव अपादानलक्षणसूत्रात्[61] असौ मानसमपायमपि अपादानत्वेन उक्ते सति अग्रिमसूत्रोक्तविषयाणामपि तत्र समावेशः भवति। अपायस्य सयोंगपर्वकूवियोगरूपत्त्वात तस्य मानसिकसत्ता अपि तत्र ग्रहीतुं शक्या। यथा हि कश्चित भ्ये सकंटे वा उपस्थिते तस्य अनुभवं मनसैव करोति। तत्र च संयोगः वियोगरूपः अपायः अपि मानसः एव भवति। अत एव अपादानसंज्ञा पञ्चमी विभक्तिरपि ध्रुवमपायेऽपादानमिति सूत्रेणैव साधयितुं शक्या नात्र पृथक् सूत्रस्यावश्यकताऽस्ति। एवमेव अन्यत्रापि मानसापायस्य स्वीकारेण प्रयोगाणां सिद्धिः शक्या। यथा सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः आढ्यतराः इत्यदुाहरणे साकांश्यकाना संमद्धिमत्त्वस्य पाटलिपुत्रकगतस्य अपायस्य मानसभूतत्वेऽपि उक्तसूत्रेणैव सिद्धिः शक्या। नात्र सूत्रान्तरापेक्षाऽस्तीति पतञ्जलेः मतिः। किन्त ुमहर्षिः पाणिनिः सकुमारमतीनामध्येतणॄ[62] बोधाय बौद्धिकगौरवरूपदोषपरिहाराय च मुख्यसूत्रेण सह अन्यान्यपि सूत्राणि चकार इति मत्या पाणिनेरैव मतमादृतमुत्तर्वर्तिभिः वृत्तिकारादिभिः। तद्धि मंत साधीयः इति मतिरुदेति।

[61] पा सू १/४/२४

[62] निर्धारणे विभक्ते यो भीत्रार्थानां च यो विधिः।
उपात्तापेक्षितापायः सोऽबुधप्रतिपत्तये॥ वा. प. ३/७/१४७

“कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्” इति सूत्रविचारः

जयवन्तः चौधरी

भगवान पाणिनिः अष्टाध्याय्या प्रथमाध्याये चतर्थे पादे कारके इत्यधिकत्य ध्रुवमपायेऽपादानम्[1]इत्यादिभिः सत्रैः कारकसज्ञां विंदधत अपादानादिविशषेसज्ञाः अपि व्यधासीत्। द्वितीयाध्याये तृतीये पादे अनभिहिते[2]इत्यधिकत्य कर्मणि द्वितीया इत्यादिभिः त्रिसप्तत्या सूत्रैस्सप्त विभक्तीः व्यधात्। आदावपादानादिकारकाणामभिज्ञानन्ततः कारकविभक्तीनां प्रवर्तनमित्ययं क्रमः अष्टके दृश्यते। तत्र कारकेुष सम्प्रदानकारकविधायकसूत्र प्रबन्धेऽस्मिन् विमृश्यते।

अष्टाध्याय्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादे "कारके" इत्यधिकारे वर्तते "कर्मणयमभिप्रैति स सम्प्रदानम्[3]" इति सूत्रम्। कर्मणा यम् अभि प्र एति सः सम्प्रदानम् इति सप्तपदात्मकमिंद सूत्रम्। "कुगतिप्रादयः" इति सत्रूस्थम "उदात्तवता गतिमता च तिङा गतेः समासवचनम" इति वार्तिकमत्र प्रमाणम्। 'दवे ो देव ान् क्रतुना पर्यभषूयत'[4] 'यस्मान ऋते विजायन्ते जनासो' इत्यादीन्युदाहरणानि। अत्र तिङन्तमुदात्तवद्भवति "यद्वृत्तान्नित्यम्[5]" इति निपातप्रतिषेधत्। तत्र आचार्यः हरदत्तः - वार्तिकमत च्छन्दोमात्रविषयम्, अयमभिप्रैतीत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकत्वात् विभक्त्युत्पत्तिर्माभूदित्येतदर्थम[6] इति। छन्दोवत्सत्राणि भवन्ति[7] इति मतमाश्रित्य अत्र समासोऽवश्यं भवतीति केचित्। अस्य भाषाविषयत्वे तु यत् प्रकुरुते इत्यादौ समाससंज्ञायां सोः उत्पत्तिः स्यात्। लिङ्गसर्वनामनपसुंकतामभ्यपेुत्य स्वमोर्नपसुंकात इति सूत्रेण कृते लुकि ह्रस्वो नपसुंके प्रातिपदिकस्येति ह्रस्वापत्तिः। यत प्रकर्वीरनु इत्यत्र त

---

[1] अष्टाध्यायी सूत्रपाठः – 1.4.24

[2] अष्टाध्यायी सूत्रपाठः – 2.3.1

[3] अष्टाध्यायी सूत्रपाठः – 1.4.32

[4] वै. सि. कौ. - बालमनोरमाव्याख्या - सह सुपा – 2.1.4

[5] अष्टाध्यायी सूत्रपाठः – 8.1.66

[6] काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी – 1.4.32 कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्

[7] पातञ्जलमहाभाष्यम् – 1.1.1 वृद्धिरादैच्, नवाह्निकरूपः प्रथमः खण्डः, पृ. सं -153

नलोपापत्तिरिति वार्तिकस्य छन्दोविषयत्वमवश्यमभ्युपेयम् ।

सूत्रे य ंस ग्रहण व्यर्थमध्याहारेणापि सर्वनामद्वयार्थस्य लाभात । न च् य स इत्युपदेशाभावे राजा विप्राय गां ददाति इत्यत्र राज्ञः सम्प्रदानंसज्ञाविधाने गोः कर्मसंज्ञा न स्यात् । गो इत्यस्यावश्यं कर्मसंज्ञा भवति । कर्तुरीप्सिततमं कर्म इति सूत्रे कर्तृपदं न कर्तृसंज्ञापरम् । अपि तु स्वतन्त्रोपलक्षकम् । राजा च दानक्रियायां स्वतन्त्रः । अतः स्वतन्त्रत्वात् ईप्सिततमस्य गोः कर्मसंज्ञा सिद्ध्यति । अपि च अभिप्रयतः कर्तुः सम्प्रदानत्ववारणाय यं स ग्रहणम् । तथाहि - अभिप्रैतीति कर्तृतिङ्वृत्त्या यः सः इत्येव लभ्यते । तथा च तदर्थसम्बन्धनैव निराकाङ्क्षतया ंय सः इत्यध्याहारो नोपपद्यते । तथा च कमर्ण ा यः अभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सत्रूार्थलाभात् कर्तुरेव सम्प्रदानत्वापत्तिः । कर्तसृंज्ञा त ुअकमर्क धातुस्थले सावकाशा स्यात् । उपाध्याया शिष्येण गौर्दीयते इत्यर्थे शिष्यायोपाध्यायस्य गौर्दीयते इति प्रयोग आपद्यत इति दोषः । अतः सूत्रे यं सग्रहणं कर्तव्यम् । तेन अभिप्रयुतः कुर्तः सम्प्रदानंत्व वारित भवति ।

कर्मणा यमेति गच्छति प्राप्नोति सम्बध्नातीत्यर्थः उपसर्गद्वयाभावेपि लभ्यत एवेति उपसर्गद्वयग्रहणमनर्थकम् । सन्निहितसम्प्रदानस्थले दानस्य तत्काले विप्रसन्तोषरूपहृष्टफलत्वात् तत्रैव सम्प्रदानत्व स्यात; असन्निहितसम्प्रदानस्थले विप्राय ददातीति न स्यात् उपसर्गद्वयग्रहणाभावे । सूत्रेऽभिराभिमुख्येऽस्ति । प्रशब्दश्चादिकर्मणि । कर्मणा करणभूतेन कर्ता क्रियारम्भे यमुद्दिशति सः सम्प्रदानमिति सत्रूार्थः पर्यवस्यति । स चोद्देश्यः सन्निहितेऽसन्निहिते च सर्वत्र वर्तत इति विप्राय गा ददाति, विप्राय गामदात, विप्राय गा दास्यतीत्यादिप्रयोगा अप्युपपद्यन्ते । त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति स्वीकाराहर्त्वं सम्प्रदानत्वमिति लक्षणं दृश्यते सम्प्रदानस्य । स्वीकारश्चात्र यथेष्टविनियोगयोग्यतोपधायकः प्रतिग्रहः । विप्राय गां ददातीत्यत्र त्यज्यमानद्रव्योद्देश्यत्व कुर्तर्विप्रेऽस्ति । यथेष्टविनियोगयोग्यता उपाधायकप्रतिग्रहत्वं च विप्रे वर्तत इति लक्षणसमन्वयः । उद्देश्यत्वस्वीकारे च गवा विप्रस्य सम्बन्धः । उद्देश्यत्वं हि त्यागकालीनचतुर्थ्यन्तपदोच्चारणजन्यज्ञानविषयत्वम् ।

यथोक्तं कर्तुरीप्सिततमं कर्म इत्यत्र कर्तपृद स्वतन्त्रोपलक्षकम ईति । स्वातन्त्र्य च

[8] अष्टाध्यायीसूत्रपाठः – 1.4.49यदुदासीनं........पृथक् पृथक् इति, वै.भू.सा. पृ.१७८-१७९

[9] कर्मसंज्ञायां हि कर्तृग्रहणं स्वतन्त्रोपलक्षणार्थमिति तेन शिष्यस्य कर्तृ त्वाभावेऽपि गोः कर्मसंज्ञा युज्यत एव । काशिकाव्याख्या पदमञ्जरी – 1.4.32 कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्

हीयते इत्यत्र कर्मणि लकारस्सिद्धो भवति। सार्थ एंन जहाति इत्यस्मिन् वाक्ये कर्मणि प्रत्ययेऽय सार्थात् हीयते इति प्रयोगस्योपपत्तिभर्व तीत्यर्थः। सार्थो नाम मनष्युसमदायुः, समदायुश्च समुदाय्यवयवाभिन्नोऽयमिति तत्समुदायावयव इति सार्थस्य अपादानत्वेपि निरुक्तस्वातन्त्र्य सार्थस्यास्त्येवातः कर्मणि प्रत्यये सार्थात् हीयत इत्ययं प्रयोगः सूपपन्नः। अर्थात् हीयत इत्यत्र सार्थस्य धात्वर्थप्रधानव्यापाराश्रयत्वेऽपि अपादाने चाहीयरुहोरिति[10] ज्ञापकात् कर्मप्रत्ययान्ते हीधातुना योगे अपादानत्वम, सार्थेन त्यज्यतेऽयमित्यर्थः। अत्र कमस ज्ञायां कर्तृपद स्वतन्त्रोपलक्षकम्। अतः कर्मणि लकारस्य सिद्धिर्भवति।

चतुर्थी कारकविभक्तिः। कारकचतुर्थ्याः सम्प्रदानशक्तिमान अर्थः। सा च शक्तिः तत्तद्धात्वर्थकर्मनिष्ठफलनिरूपकत्वेन इच्छाविषये यस्तन्निष्ठा। विप्राय गां ददातीत्युदाहरणम्। अत्र लक्षणसमन्वयः तत्तद्धात्वर्थसम्बन्धि यत्कर्म गवादि, तन्निष्ठ यत्फल स्वत्वादि तन्निरूपकत्वेन य इच्छाविषयः गोनिष्ठस्वत्वनिरूपको भवत इति दातरिच्छाविषयः ब्राह्मणादिस्तस्य सम्प्रदानसंज्ञा।

अन्वर्थसंज्ञालाभाय सम्प्रदानमिति महती संज्ञा क्रियते। तेन सम्यक प्रदीयतेऽस्मायिति तत् सम्प्रदानमिति फलति। दानक्रियाकर्मणा कर्ता यमभिप्रैति सम्बध्नाति ईप्सति वा तत कारंक सम्प्रदानसंज्ञकं भवतीत्यर्थः। तेन अजां ग्रांम नयति, हस्तृ वक्षे निदधाति इत्यादौ सम्प्रदांनसज्ञा न भवति। स्वस्वत्वध्वंसपूर्वकपरस्वत्वोत्पत्त्यनुकलव्यापारः दानमित्युच्यते। किञ्चित् उद्दिश्यापुनर्ग्रहणाय स्वद्रव्यत्यागो वा दानम। यथा - "कृष्णाय पारिजात ददांति" इति। स्वस्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्वत्वापादनं वा दानम्। अतः रजकस्य वस्त्रं ददाति इत्येव प्रयोगः नत रजकाय वस्त्रं ददातीति। यतः अत्र स्वस्वत्वनिवत्तिः नास्ति नापि परस्वत्वापादनम इति वृत्तिकृन्मतम्।

भाष्यकारः नान्वर्थसंज्ञायामाग्रहवान् इत्यतः रजकाय वस्त्रं ददातीत्यपि प्रयोगः साधरेव। दा-धात्वर्थः अत्र भाक्तः लाक्षणिकार्थप्रतिपादक इत्यर्थः। भक्तिर्लक्षणा तत प्रयोज्यः भाक्तः। तत्र प्रमाणन्तु खण्डिकोपाध्यायः (वृद्धाध्यापकः / अथर्ववेदशाखाध्यापको वा) शिष्याय चपेटा (प्रसृतकरतलं चपेटा) ददाति[11] इति वृद्धिरादैच् इति सूत्रस्थः भाष्यप्रयोगः। अत्र दुःखं फलम्।

---

[10] अष्टाध्यायी सूत्रपाठः – 5.4.45

[11] पातञ्जलमहाभाष्यम् – 1.1.1 वृद्धिरादैच्, नवाह्निकरूपः प्रथमः खण्डः, पृ. सं - 170

ददातिरत्र सयोगविशषोनकुलव्यापारार्थकः। चपेटासयोगंजन्यदःखाश्रयः शिष्यः भवत ु इतीच्छया दुःखरूपफलाश्रयत्वेन शिष्यस्य सम्प्रदानत्वम्। रजकाय वस्त्रं ददातीत्यत्र दा-धातुः अधीनीकरणार्थकः । अधीनीकरणत्वञ्च मलनाशानुकलं स्थापनम् । तथा च वस्त्रनिष्ठमलनाशरूपफलसम्बन्धने भृतिमान् रजको भवत्वितीच्छया रजकस्य भृतिरूपफलाश्रयत्वेन सम्प्रदानत्वम्। विप्राय गां ददाति इत्यत्र विप्रस्य शेषित्वम। गोश्च शषेत्वम । शेषित्वञ्च धात्वर्थक्रियायाः यत्कर्म तद्वृत्तिमत् धात्वर्थफलं तत्सम्बन्धजन्यफलाश्रयत्वकेच्छाविशष्येत्वम् । दानकर्मगोवृत्तितादृशस्वत्वसम्बन्धजन्यसुखाश्रयो विप्रः भवत्वित्याकारिका येच्छा तादृशच्छोविशष्येत्वरूपं विप्रस्य शेषित्वं तादृशच्छोप्रकारताश्रयत्वरूपं च गवि शषेत्वमिति समन्वयोऽत्र द्रष्टव्यः।

सम्प्रदानं हि त्रिविधम् -

अनिराकरणात्कर्तुः त्यागाङ्गं कर्मणेप्सितम्।
प्रेरणानुमतिभ्याञ्च लभते सम्प्रदानताम्[12] ॥

अनिराकर्ता, प्रेरयिता, अनुमन्ता इति सम्प्रदानस्य त्रयो भदोः सूर्याय अर्घ्यं ददातीत्याद्यम्। अत्र सूर्यः न वा अर्घ्यदान प्रार्थयते, नाप्यनमन्युते, न च निराकरोति। विप्राय गा ददातीति प्रेरयितुरुदाहरणम्। अत्र मह्य गां देहि इत्येव विप्रेण प्रार्थितः राजा तस्मै गा ददाति। विप्रे दानूात्पर्वं दानव्यापारप्रेरकत्वमस्ति। उपाध्यायाय गा ददांतीति अनमन्तरुदाहरुणम। चतर्थ्याश्च ु उद्देश्योऽर्थः।

अकर्मकस्थलेषु कर्मणोऽभावात् कर्मणाभिप्रेयमाणं सम्प्रदानमित्येतन्न सम्भवतीति 'पत्ये शेते' इत्यादिषु सम्प्रदानसञ्ज्ञा, तन्निमित्तिका चतर्थी च दर्लभा। अतस्तत्र वार्तिकमक्तम - ु ु क्रियाग्रहणम्[13] इति। क्रियाग्रहणमपि कर्तव्यम्, इहापि यथा स्यात् - श्राद्धाय निगहर्ते, युद्धाय सन्नह्यते, पत्ये शेते[14] - इति कर्मण ा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम् इति सत्रूस्थ भाष्यम्। एवञ्च क्रियया यमभिप्रैति सोपि सम्प्रदानमिति वक्तव्यम् इति वार्तिकस्याशयः । श्राद्धविषयकनिन्दामाविष्करोति, युद्धविषयकं सन्नहनपूर्वकं निश्चयं करोति, पतिमुपसृत्य शेते

[12] वाक्यपदीयम् – 3.7.129
[13] पातञ्जलमहाभाष्यम् – 1.4.32 कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्, द्वितीयः खण्डः, पृ. सं. 256
[14] पातञ्जलमहाभाष्यम् – 1.4.32 कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानम्, द्वितीयः खण्डः, पृ. सं. 256

इत्येवमर्थः इति तत्र कैयटः ।

कृत्रिमाकृत्रिमयोः कृत्रिमे कार्यसंप्रत्यय[15] इति न्यायात् सूत्रे च कमर्पद कारकपंर, न क्रियापर्म । क्रियाया अपि कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति सूत्रेण कर्मसंज्ञा सम्भवतीति प्रदर्श्य वार्तिकं प्रत्याचख्ये भाष्यकारः । तथाहि क्रिययापि क्रिया ईप्सिततमा भवति, सन्दशर्नक्रियया प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियया चेति तत्रत्यं वाक्यम् । तस्यायमाशयः - मायोपहितैचत्न्याभिन्नेन आत्मना साधनेन कर्ता सन्दशर्नक्रियाम् (यत्किञ्चित्फलविषयिकां सङ्कल्पनक्रियाम्) ईप्सति, अतः सन्दशर्नक्रियायाः कर्मसंज्ञा । सन्दशर्नक्रियया च प्रार्थयतिक्रिया आप्तम इुच्छति, अतः प्रार्थयतिक्रियायाः कर्मसंज्ञा । प्रार्थयतिक्रियया अध्यवस्यतिक्रियाम (कया चष्टेया फल में सिध्येत् इति सम्यक् विचिन्त्य, कञ्चिच्चष्टेविशषे फंलसाधनत्वेन विनिश्चिनोति, तामिमा निश्चिनोतिक्रियाम्) आप्तुम् इच्छति, अतः अध्यवस्यतिक्रियायाः कर्मसंज्ञा । अध्यवस्यतिक्रियया आरम्भणक्रियाम् आप्तुमिच्छति, अतः आरम्भणक्रियायाः कमर्संज्ञा । आरम्भणक्रियया शयनादिं निश्चिता क्रियामीप्सति, एवञ्छ शयनादिक्रियायाः कमसंज्ञा । तथाभूतेन कमर्णा पत्यादेरेभिप्रेयमाणता सम्भवत्येवेति यथास्थितसत्राक्षैरेव पत्ये शत इत्यादिप्रयोगा उपपद्यन्त इत्यतः क्रियाग्रहणं न कर्तव्यमिति फलति ।

इयं च साधनपरम्परा आत्मादिरारम्भावधिका सर्वक्रियाविषयिका, अतः सर्वेषामपि कर्मसंज्ञकानां क्रियारूपकर्मणाभिप्रेयमाणत्वस्य अव्यभिचारात् सम्प्रदानत्वमापद्यते इत्याशङ्का न कार्या; विप्राय गा ददातीत्यादौ, पत्ये शत इत्यादौ च सावकाशायाः सम्प्रदानसंज्ञायाः अनवकाशा कर्मसंज्ञा बाधिका भवति, अतः कंट करोति इत्यादौ इंष्ट सिध्यति । पर्यायप्रसङ्गः न शङ्क्यः, गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतथ्यौ चष्टोयामनध्वनि[16] इति सत्रेूण अध्वभिन्ने गत्यर्थानां कर्मणि चष्टोयां द्वितीयाचतुर्थ्यौ विहिते इति ततोऽयत्र पर्यायः अनिष्ट इति फलति । इति शम् ।

[15] पातञ्जलमहाभाष्यम् – 1.1.23 बहुगणवतुडति सङ्ख्या, नवाह्निकरूपः प्रथमः खण्डः, पृ. सं. 303

[16] अष्टाध्यायीसूत्रपाठः – 2.3.12

वर्तमानसमाजे प्राचीनधर्मशास्त्रनिरूपितदायभागस्य प्रासङ्गिकत्वम्

ड. अञ्जनदासः

शोधसारः- वर्तमानभारतीयसमाजोऽतीव स्वार्थकेन्द्रिकः। अस्मिन स्माजे विभिन्नविषये मानवानां मध्ये हिंसा भवति मतपार्थक्यात। तदर्थं सर्वकारेण विविधविधिः प्रचलितः। तत्र दायभागविषये हिन्दूनां कृतेऽपि अर्वाचीनहिन्दुविधिः प्रतिपादितः। तत्र प्रामाणिकधर्मशास्त्रस्य समयानुसारेण परिवर्तनं परिमार्जनं कृतम्। फलतः पारिवारिकंसहतिः, परस्परयोमर्ध्ये ऐक्यभावः इत्यादयः विनष्टाः। कथं विनष्टः, ततः मक्तेरुपायः अस्मिन शोधनिबन्धे मया प्रतिपादितः सयुक्त्या। किञ्चात्र अर्वाचीनहिन्दविधिना सह धमश ास्त्रस्य पार्थक्यमपि निदिर्ष्टमिति।

कूटशब्दाः- आचारः, व्यवहारः, प्रायश्चित्तः, दायः, स्त्रीधनम्, आधुनिकविधिः

धर्मशास्त्रं हि भारतवषर्स्य प्राचीनतम प्रांमाणिक शांस्त्रम। अस्य शास्त्रस्य नामान्तर हि स्मृतिरिति। वस्तुतः शास्त्रेऽस्मिन न केवल धंर्माधर्मविषये विचारो दृश्यते। अपि त समाजे प्रचलनार्थं येषां येषामुपादानानामावश्यकता वर्तते प्रायः तेषा तेषा विंषयाणामालोचनमत्र विहितम्। तथा चा धमर्श त्रे प्राधान्येन त्रयो मख्यविषया निरूपिता महर्षिभिः- आचारः, व्यवहारः, प्रायश्चित्तञ्चेति। विज्ञानेश्वरादिभिः भाष्यकारैरपि कृत्स्नं धर्मशास्त्रं षोढा विभज्य त्रिषु अध्यायेषु हि तेषामन्तर्भावः कतृः। यथा आचाराध्याये वणध र्म-आश्रमधम-वर्णाश्रमधर्म-साधारणधर्माणामालोचना विहिता, व्यवहाराध्याये शास्त्रीयाभिषक ादिगुणयुक्तस्य राज्ञः प्रजापालनादिरूपो गुणधर्मः आलोचितः, प्रायश्चित्ताध्याये च विहिताकरणप्रतिषिद्धसेवनरूपस्य निमित्तधर्मः स्वीकतृः। अत्र च षडविध्षे स्मार्तधमर्षे गुणधर्मोऽन्यतमः। गुणधर्मे आलोचितविषयः दुष्टनिग्रहमन्तरेण न सम्भवति। दुष्टपरिज्ञानञ्च न व्यवहारदशर्नमन्तरेण सम्भवति। ननु अत्र व्यवहारशब्दस्य कोऽर्थ इति जिज्ञासायामच्यते 'वि'उपसर्गात् 'अव'उपसर्गाच्च 'हृ'धातोः 'घञ्'प्रत्यये व्यवहारशब्दो निष्पन्नः। ततश्च तस्यार्थो भवति-

"विनानार्थेऽवसन्देहे हरणं हार उच्यते।
नानासन्देहहरणाद्व्यवहार इति स्मृतः॥"[1] इति।

वस्तुतः धर्मशास्त्रसमाचारविरुद्धेन मार्गेण परैरभिभूतो यद्राज्ञे प्राड्-विवाकाय वा विज्ञापयति तदेव व्यवहारपदवाच्यं भवतीति योगीवरयाज्ञवल्क्यमतम्-

"स्मृत्याचारव्यपेतेन मार्गेणाधर्षितः परैः।
आवेदयति चेद्राज्ञे व्यवहारपदं हि तत्॥"[2] इति।

स च व्यवहारो भाषा-उत्तर-क्रिया-साध्यसिद्धिभदेने पादचतुष्टयात्मकः। किञ्च प्रतिज्ञा-उत्तर-संशय-हतु-परामर्श-प्रमाण-निर्णयप्रयोजनात्मको भवति व्यवहारः तस्य पदं विषयः व्यवहारपदमित्युच्यते, स च द्विविधः- शंकाभियोगः तत्त्वाभियोगश्चेति। पुनश्चायम् अष्टादशधा भिद्यते ऋणादान-निक्षेप-अस्वामिविक्रय-सम्भूयसमुत्थान-दत्तानपकर्म-वेतनादान-संविद्व्यतिक्रम-क्रयविक्रयानुशय-स्वामिपालविवाद-सीमाविवाद-वाक्पारुष्य-दण्डपारुष्य-स्तेय-साहस-स्त्रीसंग्रहण-स्त्रीपुंधर्म-दायभाग-द्युतसमाह्वयभदेनेति। तदुक्तं भगवता मुनना-

"तेषामाद्यमृणादानं निक्षेपोऽस्वामिविक्रयः।
संभूय च समुत्थानं दत्तस्यानपकर्म च॥
वेतनस्यैव चादानं संविदश्च व्यतिक्रमः।
क्रयविक्रयानुशयो विवादः स्वामिपालयोः॥
सीमाविवादधर्मश्च पारुष्ये दण्डवाचिके।
स्तेयं च साहसं चैव स्त्रीसंग्रहणमेव ॥।
स्त्रीपुंधर्मो विभागश्च द्युतमाह्वय एव च।
पदान्यष्टादशैतानि व्यवहारस्थिताविह॥"[3] इति।

अत एव दृश्यते धमशास्त्रे विचारितेषु अष्टादशव्यवहारपदषे दायभागोऽतीव विशिष्ट स्थानमलंकरोति। 'विभक्तव्यं पितद्रृव्य दायमाहुर्मनीषिणः' इति निघण्टवुचनात द्ायस्तावत पैतृकधनम् अर्थात् पैतृकधनं दाय इति पदनोच्यते। व्युत्पत्त्युनसांर दा-धातोः घञ्प्रत्यये दाय इति, ल्युट्प्रत्यये दानं चेति निष्पद्यते। दीयते इति व्युत्पत्त्या दायरूपेण पितधृन पंत्रा नैव गह्णन्ति। अर्थात् स्वर्गगामी पिता पुत्राय स्वधनं न ददाति। तत्रापि दीघरीगग्रस्तो पिता पत्रेभ्यः स्वधंन दुंात न समर्थो भवति। अत एव दीयते इति व्युत्पत्त्या दायशब्दस्य यः प्रयोगः स गौणः। प्रसङ्गेऽस्मिन जीमूतवाहनेन कथितम 'मतादृीना स्वंस्वत्वनिवत्तिपृर्वक परस्वत्त्वस्वरूपकफलसाम्यात मृतादीनां तत्र त्यागो नास्ति' इति। तथा च दाय-ददातिशब्दयोर्गौणत्वोपन्यासानर्थक्य सर्वथा अवयवराहित्ये निरूढत्वं न च यौगिकम्, तत्र मृतादीनां त्यागाभावात्। यदि त्यागो भवेत् तर्हि पितुमर्रणानन्तरं च कोऽपि धन ग्रहीतु समर्थो स्यात। अतः दायशब्दः विभाजनीये पैतकृधने रूढः।

अस्मिन् संसारे सर्वे जना एकत्र स्थातुं न समर्था भवन्ति, मतपार्थक्यादिदर्शनात्। तथाहि तत्र विभागस्यावश्यकता दरीदृश्यते। विभागशब्दस्यार्थो हि विशेषेण भजनं स्वत्त्वज्ञापनं वा विभागः। कात्यायनेनापि तदेवप्रतिपादितम्-

"सकलं द्रव्यजातं यद्भागैर्गृह्णन्ति तत्समैः।
पितरो भ्रातरश्चैव विभागो धर्म उच्यते॥"[४] इति।

साधारणतया दायशब्दस्यार्थो हि यद्धनं स्वामिसम्बन्धादेव निमित्तादन्यस्य सम्भवति तदुच्यते दायपदेन। अत्रेदं वक्तव्यं यत् दायभागशब्दस्य द्विधा व्युत्पत्तिर्दृश्यते- दायस्य भागः दायभागः, अपरा च दायेन सह भागः दायभागः। यदि दायस्य भागः दायभागः इति स्यात्, तर्हि दायरूपेण संस्थितस्य दासीगवादिरूपस्य द्रव्यस्य विनाशापत्तिभवेत्। अतः दायस्य भाग इति न समीचीनम्। दायेन सह भागः दायभागः इत्यपि न समीचीनम्। यतः पैतृकधनेन सह वर्तमनेऽपि कश्चन न ममेदं धनं भ्रातुरिदमिति प्रयोगोऽवलोक्यते। अतः वक्तुं शक्यते यत दायशब्दः न यौगिकः, अपि तु रूढ एव। तदुक्तं नारदेन-

"विभागोऽर्थस्य पित्र्यस्य पुत्रैर्यत्र प्रकल्प्यते।
दायभाग इति प्रोक्तं तद्विवादपदं बुधैः॥"[५] इति।

यद्भवतु नाम अथ अस्माकं मूलविषयो हि दायभागस्य प्रासङ्गिकता अस्मिन् समाजे। वस्तुतः प्राचीनकाले भारतीया हिन्दवः धर्मशास्त्रानुसारेण परिचलन्ति स्म। परन्तु कालक्रमेणसमाजस्य परिवर्तनानुसारं मनुष्यस्य मनसि अपि परिवर्तनं जातम्, तदर्थञ्च विधानेषु बहु परिवर्तनं कृतम्। तत्र भारतीयधार्मिकदायाधिकारव्यवस्थां वंशानुक्रमिकपरम्पराञ्च परित्यज्य पाश्चात्यपरम्परामनुसृत्य प्रवर्तन्ते। यथा 'Hindu Succession Act' इति नूतनविधिः प्रचलितः भारतसर्वकारेण। फलतः समाजे नैकानि परिवर्तनानि भूतानि, येन नैका समस्याः दृश्यन्ते। तस्याः समस्यायाः समाधनं धर्मशास्त्रनिरूपितदायभागे वर्तते स्म। इदानीं क्रमानुसारं तासां समस्यानां समाधानमालोच्यते मया-

प्रथमतः, प्राचीनकाले धर्मशास्त्रानुसारं पितुमर्रणात्परं तस्य धनं दायाधिकारसूत्रेण अधिकं धनं ज्येष्ठपुत्रः गृह्णाति स्म, यतः पित्रभावात् स एव परिवारस्य दायित्वं पिता इव मुख्यत्वेन पालयति-

"ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्र्यं धनमशेषतः।
शेषास्तमुपजीवेयुः यथैव पितरं तथा॥"[६] इति।

परन्तु यदि ज्येष्ठपुत्रः अन्यपुत्रान् प्रवञ्चयन्ति, तर्हि परिवारमध्ये कलहो जायते। तदर्थं धर्मशास्त्रीयदायाधिकारव्यवस्था अधुना विलुप्ता जाता। अपि च 'Hindu Succession Act' इत्यनुसारं सर्वे (माता, पुत्राः कन्याश्च) मिलित्वा पितृधनं समं विभंज्य गृह्णन्ति- "The

surviving sons and daughters and the mother of the intestate shall each take one share." इति। परन्त अस्मिन न्याये दोषोऽस्ति। यतः पितुमर्रणात्परमुत्तराधिकारिरूपेण सर्वे समांशं नेष्यन्ति, तथाहि ज्येष्ठपत्रोऽपि तस्याशं नीत्वा स्वचिन्तां करोति, न तु अन्येषाम्। फलतः संसारे संहतिः अवलुप्ता भवति। यद्यपि इयमवस्था सर्वत्र न दृश्यते, तथापि अधिकतया प्राप्यते।

द्वितीयतः, धर्मशास्त्रीयविध्यनुसारं कन्या विवाहानन्तरं तस्याः पितुः सम्पत्तौ उत्तराधिकारित्वं नैव प्राप्नुवती। परन्तु वर्तमानकाले इयं व्यवस्था लुप्ता जाता। वस्तुतः अर्वाचीनहिन्दुविधौ(२००५) कन्या प्रथमश्रेणीकरिक्थिनां मध्ये अन्तर्भुक्ता जाता। फलतः क) जन्मना एव कन्या पुत्र इव स्वाधिकारेण समभागिनी भवति, ख) तस्याः यदि पुत्रोऽस्ति सोऽपि पितृधने अंशी भवति, ग) पितुरंशे तस्यापि पुत्र इव समप्रवणता भवेत इति। अतः अनेन विधिना समांशत्वेन उभयोरपि समदायित्व विद्यते, तेन पत्रकुन्ययोमर्ध्ये अभदेः परिलक्ष्यते। परन्त वास्तवे तन्न भवति। तत्र दृश्यते पितुः धनप्राप्त्यर्थं उभयोमर्ध्ये मनोमालिन्यं दृश्यते। यतः अत्र विध्यनुसारेण कन्या लाभवती भवति। सा कन्या किमपि दायित्वं न नेष्यति। यथा कश्चन पिता यदि ऋणं कृत्वा म्रियते, तर्हि तदृणं परिशोधयेत् पत्रः। तदा कन्या ऋणस्य किमपि उत्तरदायित्व न नयति। फलतः भ्रातृभगिन्योमर्ध्ये पवित्रसम्बन्धः विनष्टो भवति।

तृतीयतः, धर्मशास्त्रे सर्वैः स्मार्तैः धनान्तरापेक्षया स्त्रीधनविषये विचारः कतृः विस्तरेण। तत्र स्त्रीधनं न्यूनातिन्यूनं षड्विधमित्युक्तं भगवता मुनना-

"अध्यग्न्यध्यवाहनिकं दत्तञ्च प्रीतिकर्मणि।
भ्रातृमातृपितृप्राप्तं षड्विधं स्त्रीधनं स्मृतम्।।"[७] इति।

वस्तुतः आधुनिकहिन्दुमते यस्मिन् धने केवल स्त्रिया एव स्वाम्य तदवे धनं स्त्रीधनम्। तद्धनं मुख्यतः त्रिषु अवस्थासु प्राप्यते। यथा अविवाहितावस्थाया पितमातृकलाद् यल्लभ्यते, वागदतावस्थायामुपहाररूपेण यत्प्राप्यते। विवाहकाले भर्तगहृगमनावस्थायाम स्वजनाना पक्षतश्च यद्धनं प्राप्तिभर्व ति तत्सर्वं स्त्रीधनमिति। एतास त्रिष अवस्थास 'प्रीभि-काउनसिल' इत्यनेन प्राप्त स्त्रीधनमपि एकादशविध भवंति- पितदत्त, मातदंत्त, भ्रातदंत. भर्तदृत्त, भर्तृकुलाल्लब्धं, अग्न्युपागतम्, अध्यावाहनिकम्, आधिवेदनिकमन्वाधेयं, पादवन्दनादिकं, शुल्कं, पत्रुदत्तमिति। एतेष स्त्रीधनेष स्त्रियाः सम्पर्णाधिकारो विद्यते। परन्त १९५६ ख्रीष्टाब्दात्प्राक् उत्तराधिकारसत्रेण लब्धे धने तस्याः सम्पर्णाधिकारो नास्ति। वस्ततः चतुर्दशधाराबलेन अधिकारोऽयं प्राप्तः-

Property of a female Hindu to be her absolute property.—

1) Any property possessed by a female Hindu, whether acquired before or after the commencement of this Act, shall be held by her as full owner thereof and not as a limited owner. Explanation.—In this sub-section, "property" includes both movable and immovable property acquired by a female Hindu by inheritance or devise, or at a partition, or in lieu of maintenance or arrears of maintenance, or by gift from any person, whether a relative or not, before, at or after her marriage, or by her own skill or exertion, or by purchase or by prescription, or in any other manner whatsoever, and also any such property held by her as STRIDHANA immediately before the commencement of this Act.
2) Nothing contained in sub-section (1) shall apply to any property acquired by way of gift or under a will or any other instrument or under a decree or order of a civil court or under an award where the terms of the gift, will or other instrument or the decree, order or award prescribe a restricted estate in such property.
परन्तु प्राक्काले पत्यमर्ुणात्पर विधवापत्नीरूपेण जीवनधारणार्थं केवल ग्रासांच्छादन प्राप्तवतीति तु मन्मते नोचितं कर्मा यतः इयं व्यवस्था पुरुषतान्त्रिकसमाजस्य निदशर्नम्। तथाहि आधुनिकविध्यनुसारं सा विधवापत्नी पत्युधर्नस्य सम्पूर्णरूपेण दायाधिकारिणी भवति। किञ्च सा विधवापत्नी तस्या इच्छानुसांर वैवाहिकसम्बन्धः स्थापयतीत्यत्रैव ममापत्तिरस्ति। यतः यदि तस्या विधवायाः कश्चित्सन्तानः अस्ति तर्हि तस्यावस्था कीदृशी भवति तुत्त समाजे दरीदृश्यते। इदानीं कोऽपि एवं वदति यत् तर्हि किं तस्या विधवाया भविष्यत् नास्तीति आशंकायामुच्यते यस्य माता नास्ति तं निकषा जगत् तम इव। अस्मिन् विषये जगज्जननी सारदादेवीव्याह- "यस्य माता नास्ति स एव केवलं दरिद्रवान्" इति वचनानुसांर वुंक्त शक्यते सन्तानाय मातरुत्तम चिन्तन करणीयम्।
चतुर्थतः, यद्यपि पैतृकधनस्योपरि दायादानामधिकारो वर्तते, तथापि तेषु केचिदयोग्या विद्यन्ते। ते तु क्लीवादयः, ते रिक्थभाजो न भवन्ति। तुदंक्त योगीश्वरयाज्ञवल्क्येन-

"क्लीवोऽन्धपतितस्तज्जः पंगुरुन्मत्तको जडः।
अन्धोऽचिकित्स्यरोगाद्या भर्तव्या स्युः निरंशकाः॥" इति।

अतः क्लीव-पतित-पतितोत्पन्न-पंगु-उन्मत्त-जड-अन्ध-

अचिकित्सनीयव्याधिपीडितादीनामंशभाक्त्वं नास्ति। भगवता मुननापि भणितम्-

“अनंशौ क्लीवपतितौ जात्यन्ध-बधिरौ तथा।
उन्मत्तजडमूकाश्च ये च केचिन्निरिन्द्रियाः॥”[१]

इति वचनात् वक्त शुंक्यते यद्यपि एते क्लीवादयो न भवन्ति अशभाजः तथापि ग्रासाच्छादनादिकं सर्वथा विहितम्। परन्तु अर्वाचीनहिन्दुविधौ एतेषामधिकारो वर्तते पितृधने- No person shall be disqualified from succeeding any property on the ground of any disease defect or deformity, or save as provided in this Act on any other ground whatsoever. अतः उत्तराधिकारसूत्रेण ते सम्पत्तिग्रहणे योग्या एव। फलतः पूर्वस्मिन् काले तेषां कृते परिवारे यः स्नेहः आसीत इदानीन्त स विलप्तप्रायः।

पञ्चमतः, प्राचीनदायाधिकारव्यवस्थानुसारं यदि कश्चन ब्राह्मणः ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्रवर्णेभ्यः चतस्रः भार्या गृह्णाति, ताभ्यश्च ये पुत्रा जायन्ते तर्हि ते वर्णानुक्रमेणउत्तराधिकारिधनं प्राप्नुवन्ति। परन्तु अर्वाचीनहिन्दुविधौ ते पुत्रा इदानीं वर्णानुसारं धनं न गृह्णन्ति, ते तु समांशमर्हन्ति। फलतः यद्यपि मलवृशपरंम्परायाः लोपो भवति तथापि हिन्दुसमाजे एक्यभावप्रतिष्ठा भवेत् इति अर्वाचीनविध्युनसारम्, तत्र चत्वारः वर्णाः परस्पर समानाः।

षष्ठतः, प्राचीनधर्मशास्त्रीयविध्यनुसारं कश्चन हिन्दुपुरुषः भिन्नसम्प्रदायकन्यां वोढुं न शक्नोति, परन्तु अर्वाचीनविध्यनुसारं स कामपि सम्प्रदायकन्यां वोढुं शक्नोति, अपि च उत्तराधिकारसूत्रेण धनमपि प्राप्नोति। फलतः हिन्दुसमाजे विशृङ्खला जायते, पारिवारिकसंस्कृतिः नष्टा भवति।

सप्तमतः, प्राचीनधर्मशास्त्रीयव्यवस्थानुसारं एकस्य पुरुषस्य मरणात्परमुत्तराधिकारिरूपेण पुत्र-पौत्र-प्रपौत्रैः सह विधवापत्नी, कन्या, माता, पितामही, प्रपितामहीप्रभतयः गृह्यन्ते, तेषाञ्चाभावे सगोत्रसपिण्डादयो धनभाजो भवन्ति। एतन्मतमर्वाचीनहिन्दुविधौ परिमार्जनं कृतम्। तत्र दायादानां श्रेणीद्वयं कृतम्- प्रथमश्रेणीदायादाः(पुत्रः, कन्या, विधवापत्नी, माता, पौत्रः, पौत्री, दौहित्रः. दौहित्री, विधवापुत्रवधूः, प्रपौत्रः, प्रपौत्री, विधवापौत्रवधूः), तेषञ्चाभावे द्वितीयश्रेणीदायादाः(अ) पिता आ) पौत्र्याः पुत्रः, पौत्र्याः कन्या, भ्राता, भगिनी च इ) दौहित्रस्य पुत्रः, दौहित्रस्य कन्या, दौहित्र्याः पुत्रः, दौहित्र्याः कन्या च ई) भ्रातुपत्रः, भगिनीपत्रः, भ्रातकन्या, भगिनीकन्या च उ) पितामहः, पितामही ऊ) विमाता, भ्रातः विधवा पत्नी ऋ) पितव्यः, पितृष्वसा ळ) मातामहः, मातामही ए) मातुलः, मातृष्वसा) इति।

अष्टमतः, प्राचीनधर्मशास्त्रानुसारं अपुत्रधनस्य सम्बन्धिनामभावे तद्धनं राजा गृह्णाति, तद्वत्तु सम्प्रति सर्वकार हि गृह्णातीति शम्।

तथ्यसूत्राणि-

१) का. स्मृ.- २६ २) या. स्मृ.- २.५ ३) मनु. स्मृ.- ८.४-७
४) का.स्मृतिः- ७१.१(८३८) ५) ना. स्मृ.- १३.१ ६) मनु. स्मृ.- ९.१०५
७) तदेव- ९.१९४ ८) या. स्मृ.- २.१४० ९) प्रागेव- ९.२०१

ग्रन्थपञ्जी-

जीमूतवाहन। दायभागः। सम्पा. अ. सुब्रह्मण्य शास्त्री। दिल्ली: मतिलाल वनारसी दास पावलिशार्स् प्राइभट् लिमिटेड्, २०१५। मुद्रितम्।
दायतत्त्वविमर्शः। सम्पा. ड. यशवीर सिंह। दिल्ली: अभिषेक प्रकाशन, २००९। मुद्रितम्।
मनुः। मनुसंहिता। अनु. गिरिजाप्रसाद द्विवेदी। लखनौ: नवल किशोर विद्यालय, १९१५(प्रथमसंस्करण)।
स्मृतिनिरुपिता दायभागव्यवस्था। सम्पा. डा हिमांशुशेखर त्रिपाठी। वाराणसी: मनीष प्रकाशन्, २०१५। मुद्रितम्।
हिन्दुविधि। सम्पा. प्र. गिरिजाशंकर मिश्र। लखनौ: हिन्दी समिति, १९७०(प्रथम संस्करण)।
याज्ञवल्क्यः। याज्ञवल्क्यसंहिता। सम्पा. जास्टिस् एस्. एस्. सेट्लार। तिरुपति: राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान्,२००७। मुद्रितम् Hindu Succession Act 1956. India. Print.

भारतीयपरम्परादिशा दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः

चव्हाण-अविनाशः

शोधसारः -

भारतीयपरम्परायां षोडशसंस्कारेषु मुख्यतमोऽयं विवाहसंस्कारः, अनेन संस्कारेणैव दम्पत्योरविच्छिन्नः सम्बन्धः स्थाप्यत इति जगति प्रसिद्धम । विवाहसस्कारांद्गहस्थाश्रम आरभ्यते, असावाश्रम एव सर्वेषामाश्रमाणां जीवातुर्भवति अतः उच्यते ‘‘धन्यो गृहस्थाश्रमः’’ । दम्पती धमर्पूर्वकयज्ञादिं प्रति विवाहसंस्कारादेवाधिकारिणौ । विवाहात्परमुभावपि विवाहप्रयोजनं 'प्रजातन्तोरखण्डता, परस्परसाहाय्येन धर्मार्थकाममोक्षसिद्धिश्च' साधयन्तौ जीवनकालं यापयतः ।

किन्त्वद्यत्वे पवित्रेऽस्मिन् गृहस्थजीवने वधर्म ानाऽस्त्येका महती समस्या 'दाम्पत्यविच्छेदः (Divorce) इति। वैदिककाले न तथोपलभ्यते स्म समस्या इयम्, किन्तु यदा भारतीयंसविधाने दाम्पत्यविच्छेदः इति अधिनियमः स्थापितस्तदारभ्य विवाहात्परं किञ्चित्कालादेव अविच्छिन्नं बन्धं विस्मत्य क्षल्लककारणनैव विच्छेदाय प्रवत्ता भवन्ति गहस्थाः । यदि प्राणहरणादिकादिवद्बलवत्कारणमस्ति चच्छेक्यते कर्तुं दाम्पत्यविच्छेदः किन्तु सन्ति कन्याधनादिकानि क्षुल्लकान्याधुनिककारणानि येषामाधारेण विच्छेदाय प्रवत्ताः भवन्ति । अस्मिन् पत्रे मुख्यतया वर्धमानाया अस्या दाम्पत्यविच्छेदसमस्यायाः कानिचन आधुनिककारणानि तथा च धमर्श ास्त्रादिषु प्रसिद्धानि कानिचन प्राचीनकारणानि सङगृह्य दाम्पत्यविच्छेदकारणानां कथं परिहारः कर्तुं शक्यते तच्चिन्तनं क्रियते। तत्कृते पुरार्णेतिहासकाव्यादिषूपलब्धाभिः कथाभिः कविगुरुजनानामुपदेशैश्च यथाशक्यं तथा विच्छेदपरिहारोपायाः प्रदर्शिताः सन्ति ।

मुख्यशब्दाः – गृहस्थाश्रमम्, दाम्पत्यविच्छेदः, दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः ।

भारतीयपरम्परादिशा दाम्पत्यविच्छेदपरिहारोपायाः

भारतीयपरम्परायां षोडशसंस्कारेषु विवाह इत्येको मुख्यतमः संस्कारः । तस्मात्परं गृहस्थाश्रम आरभ्यते । विद्यार्जनात्परम् *"अविलुप्त ब्रह्मचर्यः लक्षण्यां स्त्रियाम् उद्वहदे्"* इति याज्ञवल्क्यस्मृतेर्वचनम्।[1] तद्वचनमेव ानुसरन् ब्रह्मचर्याश्रम समाप्य गहस्थाश्रमप्रवेशार्थोऽय विधिः 'विवाहः, उपयमः, उद्वाहः, उपयामः, पाणिपीडनम' इत्यादिभिः षडभिर्नाम्भिः प्रसिद्धोऽस्ति।[2] *'आश्रमादाश्रम गत्वा'*[3] इति स्मृतिः धर्ममयीमिमां काञ्चिद्विशिष्टां जीवनपद्धति बोधयति । अनयैव पद्धत्या मनुष्यजीवनं रूपयति महाकविकालिदासोक्तिः – *"शैशवेऽभ्यस्तविद्यानां यौवने विषयैषिणाम्। वार्धके मुनिवृत्तीना योगेनान्ते तनत्युजाम ॥"*[4] इति। वैवाहिकजीवनं गृहस्थस्य आधारः,स्त्रीपुरुषयोः गृहस्थाश्रमप्रवेशानन्तरमेव 'गृहस्थाश्रमिणौ दम्पती वा' इति सज्ञां भवति । धर्मादिसाधने पत्नी परुषस्य शरीरस्याऽर्ध भवतीत्यग्निपुराणे व्यासमहर्षीभिरुक्तम्, तद्यथा – *"जाया त्वर्ध शरीरस्य नृणां धर्मादिसाधने । नाटस्तासु व्यथां काञ्चित् प्रतिकूलं समाचरेत॥"*[5] भारतीयपरम्पराया विवाहस्य महद्दिव्य पवित्रं चास्ति प्रयोजनम्, नास्त्ययं विवाहः केवलशारीरिकसुखोपभोगाय ।

समस्या –

अद्यत्वे भारतवर्षेऽपि गृहस्थजीवने 'दम्पतिविच्छेदः' इति काचित्समस्या बाहुल्येन दरीदृश्यते । सैव आङग्भाषायाम 'Divorce' इति नाम्ना प्रसिद्धा । नियमानसार यदि दम्पतिविच्छेदः (Divorce) भवति चेत्तौ पुनरेकत्रं न वसतः, तथा चापरं विवाहमपीच्छानुसारं कर्तु शक्नुतः । एकोनविशतितमे शतके Divorce (दाम्पत्यविच्छेदः) इति कल्पना (Concept) 'Hindu Marriage Act, 1955' एतेन व्यवहारे आनीता । तदनन्तर भारते बहवः जना अनेनाऽधिनियमाधारेण दाम्पत्यविच्छेद कृतवन्तः । विच्छेदस्य कारण योग्य चद्वेरमेव किन्तु अद्यत्वे क्षल्लुककारणेनापि विच्छेदो भवति तत्त सर्वदाऽयोग्यम । अतस्तादृशानि कारणानि अन्विष्य तेषु के के निरोधोपायाः भवितुमर्हन्ति तेषां

---

[1] याज्ञवल्क्यस्मृतिः१.५२

[2] विवाहोपयमौ समौ। तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम्॥ अमरकोषः २.७.५६

[3] मनुस्मृतिः ६.३४

[4] रघुवंशम् १.८

[5] भविष्यपुराण – १.८.३७

समीक्षणमेतस्मिन् पत्रे कृतम् ।

दाम्पत्यविच्छेदस्याधुनिककारणानि –

आधुनिककारणषेु वधुवरयोमर्त विरुद्धो विवाहः, व्यभिचारः (Adultery) परदारसेवनम्/परपुरुषसेवनम्,[6] नित्यकलहः, परस्परस्य अथवा कस्यचिदेके स्य वा शारीरिकी मानसीकपीडा च,[7] धर्मान्तरम,[8] दम्पत्योः कस्यचिद्व्र्व्यसनम (मादकपदार्थसेवनम), उभयोरन्यथाचिन्तनम् (Misunderstanding), वरदक्षिणायाचना कन्याशल्कुयाचना वा, विवाहात्परं वध्वाः गर्हादिकं पीडनं वा, ननान्दुः (Sister in law) वरमातुः (Mother in law) वा स्नषुया सह विवादः, दाम्पत्योमर्ध्ये कस्यचित्सलग्नकटंम्बे निुवसित अनिच्छुां, अनपेक्षितवेषभूषा, भार्या बलादपभुक्ताश्चेत्तस्यास्त्यागः, वन्ध्यत्वम, Virginity, शिक्षणाभावः, अहन्ता (Ego), सन्ति नैकानि एतादृशानि आधनिककारणानि[9] ।

स्मृत्यादिग्रन्थेषु दाम्पत्यविच्छेदस्यामूनि कारणानि –

स्मृत्यादिग्रन्थेषु दाम्पत्यविच्छेद इति शब्दः साक्षान्नोपलभ्यते किन्तु सन्ति कानिचन कारणानि यैः पतित्यागः पत्नीत्यागश्च भवति स्म, अपरविवाहश्च क्रियते स्म । तानि प्रदीयन्ते क्रमेण –

A. भार्यात्यागस्तथापुनर्विवाहे स्मृत्यादिप्रमाणानि – (Divorce of wife by her husband and remarriage of husband)

१.वन्ध्यत्वम् (Barrenness)/**स्त्रीप्रसः** (Producing female children only), **मृतप्रसवा** (Producing dead children) – मनुना मनस्मुतौ उच्यते कस्छित्पत्राुप्तमनुाः वन्ध्यां निष्फलां मृतप्रजां कन्याप्रसविनीं पत्नीं वा त्यक्तुमथवा तस्या उदरनिर्वाहस्य सुव्यवस्थां कृत्वा अन्यद्विवाहं कर्तुं शक्नोति - *वन्ध्याऽष्टमेऽधिवेद्याऽब्दे दशमे त मृतप्रजा । एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्वप्रियवादिनी ॥*[10] आचार्यकौटिल्योऽपि तथैव वदति - *वर्षाण्यष्टावप्रजायमानामपुत्रां वन्ध्या चाकाङ्क्षेत। दश बिन्दुं द्वादश कन्याप्रसविनीम ॥38॥*

---

[6] Hindu Marriage Act, 1955 Section 13 (1) (I)

[7] Hindu Marriage Act, 1955 Section 13 (1) (ia)

[8] Hindu Marriage Act, 1955 Section 13 (1) (vi)

[9] NA. (Feb 3, 2020).

[10] मनुस्मृतिः ९.८१

ततः पुत्रार्थी द्वितीयां विन्दते ॥39॥[11]

२.यदि पत्नी **दुर्व्यसनी** (Bad behaviour of wife), सर्वदा **व्याधियुक्ता** (Sick), अथवा **अर्थघ्नी** (Wasting money), **अप्रियवादिनी** वाऽस्ति चेत्सा त्यक्त शक्यत ु इत्युच्यतेऽस्मिन् विषये याज्ञवल्क्यस्मृतौ - *सराुपी व्याधिता धर्ता वून्ध्यार्थघ्न्यप्रियवदा ं। स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा ॥*[12]

३.गर्भविस्रंसिनी (Abortion) – यदि पत्नी गभर्पात कर्तमिंच्छति ु चत े ्सा पराुद ् बहिस्त्यक्तव्या इति नारदस्मृतौ – स्त्रीधनभ्रष्टसर्वस्वां गर्भविस्रंसिनी तथा। भर्तुश्च वधमिच्छन्तीं स्त्रियं निर्वासयेत् पुरात् ॥[13]

४.भर्तृहन्तुकामा (Attempt to kill husband) – यदि भार्या पति हन्त प्रयंतते ु चेत्तस्यास्त्यागोऽत्यावश्यक इति आचार्यकौटिल्यमतम् - *भर्तारं द्विषती स्त्री सप्तार्तवान्यमण्डयमाना तदानीमेव स्थाप्याभरणं निधाय भर्तारमन्यया सह शयानमुनशयीत ॥*[14] मनुरपि वदति यत् - *संवत्सरं प्रतीक्षेत द्विषन्तीं योषितं पतिः । ऊर्ध्वं सवत्सरात त्वेंना दांय हृत्वा न संवसेत् ॥*[15]

५.कलहकारिणी (Quarrelsome) – यदि पत्नी कलहप्रिया अस्ति, सर्वदव ै कुतश्चित्क्षुल्लककारणात्कलहम् आरभते चेत्सापि त्यज्येत इति नारदस्मतेृाशयः– *वन्ध्या स्त्रीजननीं निन्द्यां प्रतिकूलां च सर्वदा। कामति नाभिनन्दते कर्वुन्नेव सं दोषभाक ॥*[16] अत्र उपरिनिदिर्ष्टानि दुर्व्यसनत्वम्, दीघर्व्याधियुक्तत्वमादीनि नैकानि इतोऽप्यधिकप्रमाणवाक्यानि यैः एतादृश्याः भार्यायास्त्यागः विधीयते धर्मशास्त्रेषु।

B.भर्तृत्यागे पुनर्विवाहे वा स्मृत्यादिप्रमाणानि (Divorce of husband by his wife and remarriage of wife) –

१.भर्तुः दीर्घकालाभावः (Absence of husband) – वशिष्ठधमर्स्मत्यनसुार ंयदि पतिः

---

[11] The Kauṭilīya Arthaśāstra (Part – I) 3.2.38-39

[12] याज्ञवल्क्यस्मृतिः १.७३

[13] Nr. XII, 92.

[14] The Kauṭilīya Arthaśāstra (Part – I) 3.3.12

[15] मनस्मुतिः 9.77

[16] Nr. XII, 94."

शिक्षणादिकार्यार्थं बहिर्गतः किन्तु यथाकालं न ुपनरायातः तदा पत्नी पञ्चवर्षाणि प्रतीक्ष्य ततः साऽन्यं प्रति गन्त ुशक्नोति - *प्रोषितपत्नी पञ्चवर्षा प्रवसेद्यद्यकामा यथा प्रेतस्य एवञ्च वर्तितव्यं स्यात् ॥*[17]

२.पतिः मृतश्चेत् (Death of husband/widow marriage) – धमश ास्त्रेषु कस्याश्चन विवाहितायाः भर्ता यदि कस्माच्चित्कारणान्म्रियते चत्ते स्याः पुनर्विवाहो कर्त ुशक्यत इति विषयः समुपलभ्यते। नारदस्मृतौ मृतपतेः भार्यायाः विवाहो भवितुमर्हति इति लभ्यते प्रमाणम्। - *नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापुत्स नारींणा पतिरन्यो विधीयते ॥*[18]

३.पत्युः वीर्याभावः (Impotency of husband) – अस्मिन ्विषये स्मतृौ क्षेत्रदृष्टान्तेन बीजवान् एव क्षेत्रमर्हति इति वर्णितम् – यथा क्षेत्रस्याधिकारी स एव, यः क्षेत्रे बीजवपनं कर्तु ं शक्नोति, यस्य सा क्षमता नास्ति स तत्क्षेत्रं नार्हति तद्वत प्रजाप्रसवकारणात्स्त्री क्षेत्रमिव अस्ति, तथा पतिः बीजी। अतः यदि पतिः बीजवा्ने च्त्तस्य स्त्रीक्षेत्रम् – *अपत्यार्थं स्त्रियः ृसष्टाः स्त्रीक्षेत्र बीजिनो नराः । क्षेत्र बीजवते दय े ं नाबीजी क्षेत्रमर्हति ॥*[19] यदि पतिः पत्नीक्षेत्रे बीज वप्तुमसमर्थोऽस्ति चेत्सा वत्सराधं प्रतीक्ष्य अन्य ंपतिमर्हति – *अक्षिप्तमोघबीजाभ्या कंतृेऽपि पतिकर्मणि । पतिरन्यः स्मृतो नार्या वत्सराधं प्रतीक्ष्यु त ॥*[20]

४.पतितः (Degraded husband/Bad character) – यदि पतिः सन्मार्गा्त धर्मात्पतितश्चे्त पत्नी स्वेच्छया अन्यं प्रति गन्तुमर्हति । यदि पतिः ुदषितः े च्त्तत्नी तं त्यक्तुं शक्नोति यदि पत्नी दुषिता चेत् पत्या सा स्वेच्छया त्याज्या – *नादुष्टां दूषयेत् कन्यां नादुष्टं दूषयेद्वरम् । दोषे तु सति नागः स्यादन्योऽन्यं त्यजतास्तयोः ॥*[21]

५.पत्युः संन्यासः (Takes to asceticism) – यदि कस्याश्चित प्ितः सन्यांसमिच्छति चेत्साऽन्यद्विवाहं स्वेच्छया कर्तुमर्हति - *नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ । पञ्चस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥*[22] ' सन्ति एतानि मुख्यानि प्राचीनाधुनिककारणानि ।

---

[17] वशिष्ठस्मृति अ. १७ (पृ. क्र. ३८५)

[18] नारदस्मृतिः ९७

[19] नारदस्मृतिः १९

[20] नारदस्मृतिः १६

[21] Nr. XII, 31.

[22] नारदस्मृतिः ९७

दाम्पत्यविच्छेदस्य परिहारोपायाः

१.गृहस्थाश्रमप्रवेष्टुकामा बोद्धव्याः –

समस्या – विवाहात्परं पत्यौ पत्न्यां वा विद्यमानाः अ्ङगानां व्य्ङगादिदोषाः अवलोक्यन्ते च्त पतिः अथवा पत्नी त्यज्यते।

उपायः - दाम्पत्यविच्छेदस्य कारणषे दुर्व्यसनादीनि कारणान्युक्तानि, तानि विवाहात्प्रागेवावलोक्यन्ते चेदियं समस्या नापतेत्। परिणयात् प्रागेव धर्मश ास्त्रे काव्यादिषु च निरुपितानि वचनानि ध्यातव्यानि। यथा धर्मशास्त्रे केचन कन्यादोषा उक्तास्तान् पूर्वमवनिरीक्ष्य तदुपरि संविचिन्त्य तादृग्दोषरहिता कन्या परिणेया। यदि कन्या दीर्घकुत्सितरोगार्ता (chronic or hateful disease) अस्ति नाम कष्ठुरोगादि यक्ता तथा आधनिके Cancer इत्यादि व्याधियुक्ता, या अङ्गैः व्यङ्गा अस्ति, यस्याः अन्यपरुषैः सह सम्बन्धो वर्तते इति पर्वूमवे ज्ञायते चेत्तया सह विवाह एव न कर्तव्यः।[23] तद्वद्वधुपक्षीयैः वरः परीक्षणीयः। वरविषयेऽत्रोच्यते यदि वर उन्मत्तः क्लीबो वा दभुर्ग ोऽथवा यो बान्धवैः कुतश्चित्कारणात् त्यक्तो, अथवा तेन स्वबान्धवाः त्यक्तास्सन्ति, इतोऽपि यौ द्वौ कन्यादोषौ उक्तौ दीर्घकुत्सितरोगार्तः शरीरावयवैर्व्यङ्गश्चेन्न वरणीयस्स वरस्तदीयैः ।[24] एवं च महाकविनाऽप्युदितमभिज्ञानशाकुन्तले *'गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया'* इति [25] एव प्रागेव उक्तदोषान् समालोक्य विवाहः क्रियते चेद्ध ातुं शक्येयं समस्या, अथवा एतत्सर्वमपि ज्ञात्वा विवाहः कृतश्चेन्न परस्परं त्यक्तव्यम्।

२.गुरुजनैर्नवोढा उपदष्टेव्या –

समस्या – अद्यत्वे गहस्थृधर्मः (पतिपत्न्योः स्वधमश्च) विवाहप्रयोजनञ्च नावगम्यते बहुभिर्नवविवाहितैः अतः केवलभोगेच्छया विवाहिताः विच्छेदं प्रति गच्छन्ति । उपायः - लभ्यन्ते प्रसिद्धानि वचनानि नः काव्यादिग्रन्थेष यत्र क्रान्तदर्शिभिः कविभिः स्ववाक्कलशोज्झितैर्वाक्यामृतैर्वधुवरौ गहृस्थाश्रमधर्मैर्बो ोधितौ। यथा अभिज्ञानशाकन्तुले कविकालिदासः कस्यचित् मुखने नवोढां तस्याः धर्मं बोधयति - *'जाते ! भर्तर्बुहमुानसचूकं महादेवी शब्दं लभस्व'*[26] इति, नाम तथा आचरतु यदाचरणने पतिर्भवत्यां प्रसन्नः सन् भवत्यै

[23] दीर्घकुत्सितरोगार्ता व्यङ्गा संसृष्टमैथुना। दुष्टान्यगतभावा च कन्यादोषाः प्रकीर्तिताः॥ Nr. XII, 36.

[24] उन्मत्तः पतितः क्लीबो दुर्भगस्त्यक्तबान्धवाः। कन्यादोषौ च यौ पूर्वौ एष दोषगणो वरे॥ Nr. XII, 37.

[25] गणुवते कन्यका प्रतिपादनीया। अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (पृ.क्र. ३९१)

[26] अभिज्ञानशाकुन्तलम अ्ङ्क ४ (पृ.क्र. ३९८)

बहुमानं यच्छेत्। एवञ्च *'वत्से ! वीरप्रसविनी भव'*[27] इत्युक्ते प्रजातन्तोरखण्डतां सम्पादयती त्वां वीरसन्तानं नाम गुणवन्तं पुत्रं पुत्रीं वा प्रसव। *'वत्से ! भर्तुर्बहुमता भव'*[28] - त्वं सदाचारेण पत्युः प्रिया भव, भवत्याः सदव्यवहारेण न केवल पतिः अपित पुतिकलुस्था अपि सन्तष्टा भवेरन्निति। तथा च गृहिणी एव गृहं गृहस्थस्य इति प्रसिद्ध महाभारते[29]। किन्तु कोत्तमा गृहिणी, किदृगाचरणने लभ्यते गहिणीपदमिति प्रश्नस्त्ववशिष्यत एव, तत्स्पष्टीक्रियते कण्वमखात् महाकविकालिदासेन – *''शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं संपत्नीजने पत्युर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीप गंमः । भयिष्ठा भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनत्सेकिनी यान्त्येव गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः ॥''*[30]

३.कन्याधनविषये शास्त्रवचनम् –

समस्या – अद्यत्वे वर्धमानोऽयं कन्याधनयाचनाप्रकारः (Dowry) बहुत्र दरीदृश्यते – इदमपि दम्पत्तिविच्छेदस्य मुख्यकारणम्, अस्य त्रासात्कदाचित्स्त्री विच्छेद प्रति गच्छति अथवा आत्महननं (Suicide) इति प्रकारमप्याश्रयति।

उपायः – विवाहकालेऽथवा विवाहात्पर कंन्याधन यांचमानाना कर्ते वास्तवकन्याधन किञ्चिद्विशिष्टमस्ति, तन्निरूप्यते – *'चित्तिरा उपबहर्ण चक्षुरा अभ्यञ्जनम् । द्यौर्भूमिः कोश आसीत् यदयात् सूर्या पतिम्'॥*[31] वस्तुतः 'चित्तिः' सम्यग ज्ञानरूपम उपधानम, 'अभ्यञ्जन चक्षुः' नाम विचारशक्तियुक्ता विशिष्टादृष्टिः, 'द्यौः' आकाशः तथा 'भमिः' उभावपि यस्याः कोशः तादृशने धनेन युक्ता सा 'सूर्या' कन्या 'पतिम्' पतिगहम् 'अयात्' अगच्छत । इति वचनम । यदि केनचिदिष्यते कन्याधनं चदेवश्यमेतत्स्मर्तव्यमेतत् । अथवा यः कन्याधनम् इच्छति चेत् स्मारणीयः स अनेन मन्त्रेण ।

४.पुराणैतिह्यकथासु विच्छेदपरिहारोपायाः –

a)समस्या – पतिप्रतिकूलाचरणम्, स्वार्थम्, शाठ्यम इत्यस्ति चदे दम्पत्योर्विच्छेदसमस्या आपतति । दृश्यते तादृशमुदाहरण रामायणे - तपश्चर्यया लब्धवरः महाराजकेकयः पक्षिणा

---

[27] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (प.क्र. ३९८)

[28] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४ (पृ.क्र. ३९८)

[29] न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते॥ महाभारतम् शान्तिपर्व १४४.६

[30] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ४.१८ (प.क्र. १५२)

[31] वैदिकगृहस्थाश्रमः, दूसरा प्रकरणम् (प.सं. ८) अथर्व १४.१.६

भाषामवगन्तुं पारयति स्म किन्तु पक्षिणः परस्पंर किं वदन्ति तन्न वक्तव्य कमपि इति सः वरदाने प्रार्थित आसीत्। एकदा महिष्या साकं वने विहरन् सहसा शश्राव पक्षिना सवांदः, श्रत्वा तदहसद्राजा। किन्तु किमर्थं राजाऽहसत् तद्धासकारणं सा न ज्ञातवती अतो जिज्ञासमाना सा तस्मै पप्रच्छ। तदा महाराजकैकेयः तां उक्तवान् - 'यद्यहं त्वां कारणं वदामि चेत्सद्यो मे मरणं भविष्यति नास्त्यत्र संशयः' इति। किंन्तु महिष्या उत अट्टाहास एव कतः 'मरिष्यते उत न तन्न जाने किन्तु ब्रूहि तत्ते हासकारणम' इति। तस्यास्तन्मखूर्तापूर्णं वचनं श्रुत्वा 'यया मम मरणमपि तृणीकृत्य हासकारणं जिज्ञास्यते, तस्याः मे जीवने को लाभः' इति कत्वा विजहार ताम।

उपायः – पत्यनुकलाचारः पत्न्याः परमो धर्मोऽस्ति, पतिपरमेश्वरं सेवमाना सा स्वार्थं सर्वदा जह्यात्। याः शठाः स्वार्थपरायणाः नार्यः ताः सर्वदा दष्यन्ते – *'धिगस्त योषितो नाम शठाः स्वार्थपरायणाः'।।*[32] एतद्विरुद्धस्वभावाः नार्य्यः कदापि पतिविरुद्ध नाचंरन्ति इत्यच्यते महाकविभिः – *'भवन्ति अभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रता'।।*[33] अतः भार्या स्वार्थं दौष्ट्यं शाठ्यं त्यक्त्वा पत्यनुकला भवेत्।

b)समस्या – परपुरुषसङ्गः परपुरुषसमागमच्छा।

कथा - परपुरुषसङ्गेच्छा इत्येको दोषः कासुचित् स्त्रीषु दृश्यते, तदीक्षमानैः विच्छेदः क्रियते। प्रसिद्धेयं कथा वाल्मीकीरामायणे – महर्षिर्गौतमस्य अहल्या नामाऽतीव सुन्दरी गुणवती च पत्नी बभूव। तस्यैनां कीर्तिं श्रुत्वा रूपं दृष्ट्वा च तदासक्त इन्द्रोऽनया सह रतो भवेयमिति विचिन्त्य एकदा गौतमरहितमाश्रमं दृष्ट्वा तां प्रार्थयामास "सङ्गमः त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे।।१८।।" इति। देवेन्द्रप्रस्तावेन तस्मिन्मोहिता सा तत्प्रस्तावं स्व्यकरोत्। सर्वान्ते सैवं त सूचयति - 'प्रभो! शीघ्रमितः गच्छ, आत्मानं मां च सर्वदा रक्ष' इति। किन्तु तस्य गमनात्प्रागेव तत्र प्रविष्टः महर्षिगौतमः सर्वप्रकारं ज्ञात्वा तावुभावपि शप्तवान् - इन्द्रो विफलस्तथा अहल्या वायुभक्षा भूत्वाश्रमे वत्स्यतीति। तस्याः त्यागस्य मख्युकारणम **'परपरुषेच्छा'** इति।

उपायः – इदं दम्पतिविच्छेदस्य मुख्यकारणं तस्माद्विवाहिताभिः सर्वदा ध्यातव्यम् – 'पतिः एव देवता नार्यः' तद्व्यतिरिक्तम् अन्यपुरुषाभिलाष आर्यस्त्रीणां कृते वर्ज्यः। उच्यते च रामायणे - "स्त्रीणामार्यस्वभावानां परमं दैवतं पतिः।।"[34] यदि विवाहिताभिः आर्यस्त्रीभिः स्वधर्मः पाल्यते

---

[32] वा. रा. २.१२.१०३
[33] कुमासम्भवम् ६.८६
[34] वा. रा. २.११७.२२

चेन्नापतेदषो दाम्पत्यविच्छेदापत्तिः ।

कथा – **परस्त्रीसङ्गेच्छा** - विक्रमोर्वशीयमिति विख्यातनाटके उर्वशीपरुरुवसोः प्रेमकथा वर्णिता । राजा पुरुरवा केशीदैत्येनापहृताया उर्वश्या रक्षणमकरोत् तदवै सा मोहिता जाता । अनन्तरं सौभाग्येन उभावपि एकत्र काल यापयंन्तौ आस्ताम। एकदा विक्रमोर्वश्यौ गन्धमादनपर्वते रममाणौ आस्तां तदा काचिद्विद्याधरकन्या तत्रागच्छत् तस्यां मोहितः सन् तां निर्निमेषेनेत्राभ्यां पश्यन् राजा उर्वशीमेव विस्मृतवान्, तस्मात्सन्तप्ता सा उर्वशी ततः दूरङ्गता।

उपायः – अत्र कविना स्पष्ट चित्रितमस्ति यद यदि कश्चिन्मनष्यः स्वभार्यामनादृत्य अन्यस्यामासक्तश्चेत् तद्व्यवहारो भार्यायै न रोचते । अतः अस्माकं भारतीयसंस्कृतौ न केवल स्त्रियः बोध्यन्ते तद्वत्पुरुषा अपि *'अभिलषणं स्त्रीणां परेषां धमर्नीशनम्'॥*[35] अतः यथा स्त्रीणां कृते अयं 'पातिव्रत्यम्' इति नियमः तद्वत् पुरुषाणां कृतेऽपि *'अनार्यः परदारव्यवहारः'॥*[36] इति नियमः कविभिः पाठ्यते।

c)समस्या – वर्तमाने बहुत्र 'बलात्कारः, अपहरणम्' इति कश्चन भयङ्करप्रकारो दृश्यते । या अनेन पीडिता भवति तस्याः जीवनं प्रायः नष्टमेव , न कश्चित् तां परिणेतुं सज्जीभवति । यदि विवाहिता स्त्री केनचित्तस्या ईच्छाविरुद्ध बंलादपभुक्ता चेत्सा त्यज्यते, विच्छेदसमस्या तत्रापतति ।

उपायः – वाल्मीकी-रामायणे लभ्यते एषा कथा – अप्सरसां श्रेष्ठरम्भा कुबेरपुत्रेण नलकुबरेण परिणीता, एकदा सा नलकुबंरं मेलितुम् आगच्छन्त्यासीत्तदा मार्गे रावणस्तस्या अप्रतिम सौन्दर्यं दृष्ट्वा काममोहितः सन् पृच्छति – का त्वम ? तदा रम्भा स्व निवेदयति – अह श्रीकबेरस्य पुत्रवधू, नलकुबेरस्य पत्नी 'धर्मत ः स्नुषा तेऽहम्'[37] इति । रावणः तद्वचन श्रत्वा प्रत्यत्तुरति 'पतिरप्सरसां नास्ति'[38] इति कृत्वा तस्या इच्छाविरुद्धं स कामभोगाभिसंसक्तः मैथुनमुपचक्रमे । ततः तां तत्रैव परित्यज्य लङ्कां गतः । वेपमाना लज्जन्ती सा नलकुबरस्य पादयोः पतित्वा प्रकृतवृत्तान्तं श्रावितवती 'स्नुषा तेऽहमिति याच्यमानाऽह तेन तत्सर्वं पष्ठतः कत्वा बलाद धर्षिता'[39] इति । ततः 'त्वमपराधं मे क्षन्तुमर्हसि'[40] इति प्रार्थितवती । दोषरहिताम् एनां क्षन्त्वा

---

[35] वा. रा. ३.९.४

[36] अभिज्ञानशाकुन्तलम् अङ्क ७ (पृ.क्र. ४६०)

[37] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.२९

[38] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.४१

[39] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.५१ याच्यमानोऽपि मयो दत्स्नुषा तेऽहमिति प्रभो । तत्सर्वं पष्ठतः कत्वा बलात्तनोस्मि धर्षिता॥

[40] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.५२

नककुबरः रावणं प्रति गत्वा तं शपति - इतःपंर कस्याश्चिद इच्छाविरुंद्ध यदि त्व बलात उपभुोक्त प्रयतसे चेत् तव मस्तकं छिन्नं भूत्वा त्वं तत्रैव मरिष्यति इति।[41] अनया कथया ज्ञायते - यद्यपि सा बलादुपभुक्ता आसीत्तथापि सा नलकुवरेन पनुः पत्नीरूपेण स्वीकतैृव तद्वद्यदि अद्यत्वे काचिन्महिला तस्याः इच्छाविरुद्धं केनचित्कामार्तेनोपभुज्यते चेत्तर्ह तस्याः दोषो न, अतः सा न त्यक्तुमर्हा।

एवमेव अन्या कथास्ति सुग्रीवपत्नी-रुमायाः – सीता मंगृयमानयोः रामलक्ष्मणयोः सग्रीवेन साकं सख्य संञ्जात संमानदःखित्वात। सीताविरहाद्विलपन्त रामं सान्त्वंयन सग्रीवः ु स्वपत्नीहरणदुःखं कथयति।[42] तच्छ्रुत्वा श्रीरामः तत्पत्नीं राज्य वांलि निहंत्य पनर्दातु ु प्रतिज्ञाति तथा करोति च। अस्या कंथाया रांजा सग्रीवः अपहृता रुमा पनः स्वपत्नीरुपेण स्वीकरोतीति लभ्यते च प्रमाणम्।[43]

उपायः – यदि कस्यचिद्भार्या अपहियते अथवा बलात्केनचिदपभज्यते चेत्केवल लोकापवादान्न न सा त्यक्तुं योग्या। ऐतिह्योदाहरणेमत्रअत्र प्रमाणं यत्र सुग्रीवः तथा च नलुकबरो वा स्वपत्नीं नामुञ्चत्। किञ्च अस्ति श्रीस्कन्दुपराणोक्ति यत्रोपदिश्यते - *बलात्कारोपुभक्ता वा चौरहस्तगतापि वा। न त्याज्या दयिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते॥*[44] नायं नियमः केवलं स्त्रीणां कृतेऽपितु बालिकानां कृतेऽप्यस्ति। बलाद्धर्षितभिः बालिकाभिः सह विवाहं कर्तुं जना नोत्सहन्ते, किन्तु अस्मिन् श्लोके स्पष्टमस्ति तत्र नास्ति बालिकाया दोषोऽतः सा तथैव आदरणीया यथा अन्याः।

समस्या – विच्छेदस्य एकं कारणमस्ति द्वयोमर्ध्ये कस्यचिदपमानः, अपमानमसोढमुसमर्थः विच्छेदं प्रति गच्छति। यथा लक्ष्मी विष्णुं त्यक्त्वा जगाम। लभ्यते कथैषा श्रीवेङ्कटाचलमाहात्मे – एकदा विप्रयोः मखफलार्पणसम्बन्धी वादः प्रचलन्नासीत् सुरासुरेषु यः सर्वोत्तम इति तदा महर्षिः भगृः 'हरिः सर्वोत्तमः साक्षात'[45] इति उवाच। तदवे न्येषां विश्वासदार्ढ्याय ब्रह्ममहेश्व रादिन् परीक्ष्य विष्णोः निजमन्दिरमायाति। शयानस्य विष्णोः

---

[41] वा. रा. उत्तरकाण्डे २६.५७ यदा ह्यकामं कामार्तो धर्षयिष्यति योषितम्। मूर्धा तु सप्तधा तस्य शकलीभविता तदा॥

[42] वा. रा. किष्किन्धाकाण्डम् ७.६-७ - मयापि व्यसनं प्रांप्त भार्याहरणंज महृत। तदा निर्वासयामास वाली विगतसाध्वसः ॥६॥ तेनाहमपविद्धश्च हृतदारश्च राघव। तद्भयाच्च मही कृत्स्ना क्रान्तेंय सवर्नाणम्॥७॥

[43] वा. रा. किष्किन्धाकाण्डम् २७.२८ - लब्ध्वा भार्या कपिवरः प्राप्य रांज्यु सहृद्वतुः ध्रंव नन्दुति सग्रीवः सम्प्राप्य महतीं श्रियम॥

[44] श्रीस्कन्दमहापुराणम् काशी खण्ड ४, पूर्वार्ध स. अ. ४० श्लो ४७ (४. ४०.४७) प स १८९

[45] श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् ३२

लक्ष्म्याः अलिङ्गणस्थलं वक्षःस्थलं लज्जया प्रहरति तथापि विनम्रो विष्णुः तस्य पदचिह्नं वक्षःस्थले धृत्वा तं पूजयति । तत्प्रकारं दृष्टवा स्वाऽपमानमुनभवती क्रोधाभिभूता लक्ष्मीः विष्णुं वदति - 'गच्छामि देवदेवेश त्यक्त्वा त्वां जगदीश्वर । ताडितोऽसि जगन्नाथ ऋषिणा त्वं जगन्मयः ॥३५॥ मदालिङ्गस्थले देव पादेनैव जगत्पते। करवीरपुरं दिव्यं गच्छामि गरुडध्वजः ॥३६॥' इति कृत्वा ततः करवीरपुरङ्गच्छति । तस्याः प्रेमकलहः येनोपायेन प्रशाम्यति तथा करोमि एवं सङ्कल्पं कृत्वा लीलामनुषविग्रहो विष्णुः कलौ वैकुण्ठं विहाय भूमाववातरत्[46] इति प्रसिद्धा कथा ।

उपायः - अपमानानुभूतिः इति समस्या अस्ति चेत् तज्ज्ञात्वा परस्परसमाधानं कर्तव्यम् । अहंकारं त्यक्त्वा यदुपायेन कलहशान्तिः स्यात् तथाचरणीयम् । पत्नी क्रुध्यति चेत् पतिना विनम्रेण भाव्यम्, ततः सा सान्त्वनीया तथैव पत्न्या पतिः । एवं द्वयोः शब्दार्थवत् सदा ऐक्यं भूयात् ।

उपसंहारः –

विवाहोऽविच्छिन्नो बन्धोऽस्ति कदाचिदुद्भवन्ति विरोधाः (Conflicts), किन्तु विवाहविच्छेद एव नास्ति तेषां परिहारोपायः । परस्परसम्बन्धदृढीकरणाय समयः परस्परावगमनम्, विश्वासः परस्परानन्यता च नितान्तः आवश्यकी अतः स्नेहरक्षितुं यथाशक्ति तथा सर्वं कर्तव्यम् । उपरिनिर्दिष्टेषु केषुचित् कारणेष्वत्र परिहारोपायाः प्रदर्शित–

1.विवाहात्प्राक् शास्त्रोक्तकन्यादोषा वरदोषा वा ज्ञातव्याः, तथास्ति चेद् दोषयुक्तकन्या वरो वा न वरणीयः, वृतश्चेन्न त्याज्यः ।

2.कन्याधनमिच्छतां – 'चित्तिरा उपबर्हणम्' इति वेदमन्त्रो बोधनीयः, तज्ज्ञानात्सज्जनानां कन्याधनाशा समाप्तिं यास्यति ।

3.गृहस्थाश्रमं प्रवेष्टुकामानां कृते पूर्वमेव गृहस्थधर्मः, तस्य महत्वं प्रयोजनं च बोधनीयम्, यदि तद्धर्मान् पालयितुं सज्जः समर्थश्चेद् आदेष्टव्यः विवाहाय पितृभिः । गुरुजनानामुपदेशः गृहस्थैः सदा स्मरणीयः, नवविवाहिताः स्मारणीयाश्च ।

4.उपरिनिर्दिष्टानां कथानां तात्पर्यं समालोक्य स्वार्थपरित्यागः, परस्परविश्वाससम्पादनम्, अन्यपुरुषदारसङ्गत्यागः, परस्परानुकूलव्यवहारः, बलादुपभुक्ताया अत्यागः, सम्मानादीन्

[46] श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् ३८, ३९ - यस्मिन् देशे यदा प्रेमकलहोऽस्याः प्रशाम्यति ॥ ३८॥ कर्मणा येन च यथा तत्तथा च करोमि तत्। इति सङ्कल्प्य गोविन्दो लीलामनुषविग्रहः॥३९॥

अंशान् ध्यायन्तः पुरुषार्थं प्रति मार्गक्रमणं कुर्वीरन् गृहस्थाः। ये ये दोषाः उपरिनिदिष्टेषु कथासु कृताः ते त्याज्या अथवा यथा तैः सष्ठ-आचुरित तद्वद्वर्तितव्यम। इत्थ प्रयत्नेन दम्पतिविच्छेदोपायाः जीवने आचर्यन्ते चेदियं दाम्पत्यविच्छेदसमस्या न्यूना भविष्यतीति नो महान् विश्वासः। अस्मिन्विषये इतोऽप्यन्वेषणं भवितुमर्हति, निश्चयेन लप्स्यन्त इतोऽप्यधिकाः उपायाः। मुख्यत्वेन दम्पती उभावपि विवाहसम्बन्धरक्षणस्य विच्छेदस्य च उत्तरदायिनौ अतः तैरेव वागर्थाविव स्वसम्बन्धो रक्षणीयः, तेनैव भविष्यति गृहस्थाश्रमो धन्यः।

॥इत्यलम्॥

ग्रन्थसूचिः –

1.पं. ईश्वरचन्द्र कन्हैयलाल जोशी. (२०११). *ऋग्वेद संहिता* . परिमल पब्लिकेशनन्स, दिल्ली.
2.क्षेमराज श्रीकृष्णदास. (द्वितीय संस्करण २००५): *श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम्*. राष्ट्रियं सस्कतं सस्थान, नई दिल्ली.
3.पाण्डेय प्रकाश. (द्वितीय संस्करण २००६): *श्रीस्कन्दमहापुराणम्*. राष्ट्रियं सस्कतं सस्थान, नई दिल्ली.
4.आचार्य नारायण राम. (२०१०): *याज्ञवल्क्यस्मृतिः*. राष्ट्रिय सस्कतं सस्थान, नई दिल्ली.
5.श्री पं. हरगोविन्दशास्त्री (२०१६): *अमरकोषः*. चौखम्भा सस्कतं सस्थान, वाराणसी.
६.ब्रह्मानन्द त्रिपाठी (२०१७): *कालिदास ग्रन्थावली*. रघुवंशम्. चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी.
7.शिवराज आचार्यः कौण्डिन्न्यायनः (२०१७): *मनुस्मृतिः*. चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी.
8.श्री पं. प्रद्युम्नपाण्डेय (२०१६): *कुमारसम्भवम्*, चौखम्बा विद्याभवन, वारणसी.
9.० (सं० २०७७, सत्रहवाँ पुनमुर्द्रणम्) *ईशादौ नौ उपनिषद* . गीताप्रेस, गोरखपर.
10.प्रो. गोपालदत्तपाण्डेयः (२०१७): *पाणिनिविरचिता अष्टाध्यायी*. चौखम्बा सरभारती ग्रन्थमाला, वाराणसी.
11.वेदालङ्कार, विश्वनाथ. (द्वितीय संस्करणम् २०१४) *वैदिक गहस्थाश्रम*. रामलाल कूपर ट्रस्ट, हरियाणा.
12.श्रीशाङ्करग्रन्थावलिः (१९८३) उपनिषद्भाष्याणि, समता बुकस्, मद्रास। भाग ८
13.श्रीवेङ्कटाचलमाहात्म्यम् (द्वितीयो भाग) (१९६२) श्री तिरुमल तिरुपति देवस्थानम्, तिरुपति।
14.राधाराम शर्मन् (१९४६) *श्री पारस्कराचार्यविरचितं गह्यसत्रम्*, हरिहरभाष्यसहितम्, फोर्टप्रीन्टींगमद्रांयत्रालयम्, मम्बई।
15.(N.A) (2020). *Hindu Laws (Bare Act).* Professional Book publishers, Delhi.
16.Sukthankar Vishnu S. (1997). *The Mahābhārata*. Bhandarakar Oriental Research Institute.
17.Kane Panduranga Vaman (1997) *History of Dharmaśāstra.* (Vol. II, Part I) Bhandarkar Oriental Research Institute, Pune.
18.Kangale. (2019). *The Kauṭilīya Arthaśāstra*. Motilal Banarsidass Publisher Private Limited.
19.Shastri Sunanda Y. (2002) *Nāradasmīti*, Bharatiya Kala Prakashan.
20.Kale M.R. (8th Reprint: Dehli, 2010, Thenth Edition: Dehli, 1969): *The Abhijnānākuntalam of Kālidāsa*, Motilal Banarasidass Publisher.
21.Joshi K. L. (2nd Edition 2010). *Sixteen Smritis*. (Vol. 2) Primal Publications.
22.Walker, Thomus F. (June 1949). *Our Present Divorce Muddle: A suggested Solution.* American Bar Association. Stable URL: https://www.jstor.org/stable/25716881

23.O'Neill William L. (1965) *Divorce in the Progressive Era*. The Johns Hopkins University Press. Stable URL: https://www.jstor.org/stable/2711354

24.Whitton, Stanley, Markman and Johnson. (April 2013) *Attitude Towards Divorce, Commitment, and Divorce Proneness in first Marriages and Remarriages.* National Council on Family Relations. Stable URL: https://www.jstor.org/stable/23440780

25.Dommaraju, Premchand. (June 2016). Divorce and Separation in India. Population Council. https://www.jstor.org/stable/44015635

26.NA. (Feb 3, 2020). *Causes of increasing Divorce rate in India.* Law Bhoomi. https://lawbhoomi.com/causes-of-increasing-divorce-rate-in-india/

कीर्तननृत्यम् वैष्णवीयप्रीतलाभस्यैका दिक्

अंमल कुमार कर

सारः

नृत्यस्य सर्जकः स्वयं महादेव। स एव परमात्मनः शक्तिस्वरूपः। तस्य् ुगणकीर्तनाय् नंत्य विहाय न किञ्चित् उपायान्तरं विद्यते। भरतस्य नाट्यशास्त्रे महोदवस्य ताण्डवनृत्यं पार्वत्या लास्यनृत्यं च विशषेण समुल्लिखितमस्ति। विविधषे काव्येषु हरपार्वतीनृत्यं वेहुलानृत्यं मनेकोर्वशीवासवादत्तादीनां नृत्यं च दृष्टान्ततया उपनिबद्धानि। जन्मनः परमव े मातृमुखात् वङ्गभाषायां श्रुतेन "खोका घुमालो पाड़ा जुड़ालो वर्गी एलो देशे" इत्यादिनृत्येन वङ्गीयानां जीवनारम्भः, क्रमणे वधर्म ानानां प्रत्येकं मनजुाना दंःखुविमोकोऽपि नत्येनृ सम्भवतीति वैष्णवानामपि मतम्। तेषा नंत्यमिद गौडीयम। गौ्डीयनत्येषृ अन्यतम हि कीर्तननत्यम। ृ ् चैतन्यमहाप्रभुणा प्रवर्तितोऽयं गौडीयवैष्णवधमः। वैष्णववादिषु रूपसनातनजीवरघुनाथभट्टरघुनाथदासगोपालभट्टाः षट् गोस्वामिनः स्वग्रन्थेषु प्रीतिलाभोपायत्वेन कीर्तनपद्धतिं समल्लिखितवन्तः। तेषा मंते, बाहद्वयमुत्तोल्य पादयोः ईषद्विक्षेपेण गात्रविक्षेपेण च भगवन्नामकीर्तन क्रियते चत े ्मुक्तिः अर्थात प्रीतिलाभः कर्तं ु शक्यते। नृत्येऽस्मिन् किमपि काठिन्यं नास्ति। केवलमानन्दो हृदयानन्दश्च वर्तेते।

कूटशब्दाः– नृत्यम्, गौडीयनृत्यम्, कीर्तननृत्यम्, धमः, प्रीतिलाभः।

मूलम्

नृत्यशब्दस्य श्रवणादेव प्रथममावेगः समत्पुद्यते, मनसि आनन्दशिहरण जांगरित भवति। नृत्येन अप्रकाश्यं किमपि वस्त्वेव नास्ति जगति। नत्येन सर्वस्यापि अभिव्यक्तिः शक्या। यतो हि नृत्यं नाम न केवलं गात्रविक्षेपः। नृत्यरहितानां जनानां जीवनं नीरसम्। ते जीवन्तोऽपि मृता इव सन्ति। यत्र रससमारोहः भावव्यञ्जनादिसहकारेण अङ्गभङ्गिमासमन्वयश्च भवतः

तदेव नृत्यमित्युच्यते। कदाचिच्चताललयसंयोगेन अङ्गसञ्चालनं गात्रविक्षेपो वा, तेन सह च गीतवाद्यादीनां छन्दः। तस्मात् गीतवाद्यादीना समुधरुच्छन्दसा आन्दोलितो दहेः, कदाचित् पादभङ्गिः, कदाचित् हस्तमुद्रा, नयनयोः भावाभिव्यक्तिरेव् नत्यम्। उंक्त च –

"रसभावव्यञ्जनादियुक्तं नृत्यमितीर्यते"

यद्यपि आलङ्कारिको धनञ्जयः नृत्यं नृत्तमिति उभयं भिन्नमिति उक्तवान् तथापि दशर्नदृष्ट्या तु एकमेव। तस्य मते नृत्तं ताललयाश्रितम्, अन्यच्च् नत्यं भावाश्रित्म –

"नृत्तं ताललयाश्रयम्, अन्यद्भावाश्रयं नृत्यम्"

नृत्यस्य बहुषु भदेषे प्रसिद्धेष्वपि सामान्यतया भदेत्रय परिलक्ष्यते – शास्त्रीयनत्य् लोकनृत्यं सृजनशीलनृत्यं च। एतेषुं प्रथमं शास्त्रीयनृत्यमिति पदं विभज्यते चेत्शास्त्रीयं नृत्यम् इति अर्थद्वयं स्पष्टतया प्राप्यते। अत्र शास्त्रीय नांम शास्त्रादागतम इति। कठिननियमाबद्ध व्याकरणसमृद्धं शुद्धम् अर्थात् कदाचित् एककं कदाचिद्वा दलरूपेण प्रथायुक्त परिशीलिंत नत्यं यत्र करणाङ्गहारचारीभ्रमरीमुद्रादिसहकारेण नृत्यं भवति तत् शास्त्रीयनृत्यम्। यथा कत्थकभरतनाट्यकथाकलिमणिपुरीकुचिपुड़ीमोहिन्याट्टमौडिशिसत्रियादीनि। लोकनृत्ये लोकशब्दस्य प्रयोगादवे अवगम्यते यत अस्य लक्षण किं भवितमर्हति। सामान्यतया लौकिकजीवनस्य स्वतःस्फूर्तानन्दमुखरताया अभिव्यक्तिः येन ससुहंतेन सामाजिकेन नत्येन जायते तत् लोकनृत्यमित्युच्यते। अस्मिन् नृत्ये नियमाः न वर्तन्ते तथा शिक्षापटुत्वं न तिष्ठति। दलरूपेण नृत्यमिदं क्रियते केवलम। सृजनृशीलनत्य् त चलुमानमानवजीवन समांश्रित्य छन्दोभावभङ्गिमाभिः रङ्गमञ्चे परिवेशनम्। वर्तमानकाले आधुनिकनृत्यमेव सृजनशीलनृत्यमिति चिन्तयितुं शक्यते।

गौडीयनृत्यम्

शास्त्रीयनृत्येषु प्राचीनवङ्गप्रदेशस्य गौडीयनृत्यमन्यतमम्। प्रख्यातः भारततत्त्वविद् व्रतीन्द्रनाथमुखार्जिमहाभागः चतुर्नवत्युत्तरोनविंशतितमे ईशवीयाब्दे सेप्टेम्बरमासस्य दशमे दिनाङ्के गौडीयनृत्यशब्दस्य प्रथमतो व्यवहारमकरोत्। नवद्वीपस्य पूर्वतनं नाम आसीत् गौड

इति। विशषेण अलङ्कारशास्त्रे गौडीयरीतेः समुल्लेखः प्राप्यते। चतै न्यमहाप्रभुणा प्रवर्तितो वैष्णवधर्मः गौडीयवैष्णवधर्मः यः सम्पूर्णे विश्वे समाद्रियते। तद्विहाय मार्गस्ङगीतस्य सप्तगीतिुष मध्ये गौडी एकविधा रीतिः। नवरससमन्विते अभिनये ये रागाः व्यवह्रियन्ते तेुष विविधगौडानां समुल्लेखः प्राप्यते। सगीतरत्नाकरे सगींतस्वरूपमाश्रित्य भारतभमेः ये पञ्च विभागाः कृतास्तेषु गौडः अन्यतमः। भरतमुनिप्रणीते नाटय्शास्त्रे गौडवङग्स्य नर्तकनर्तकीना तांसा वेशभूषादीनां चोल्लेखः प्राप्यते। महश्व रमहापात्रविरचितायाम् अभिनयचन्द्रिकाया येषा सप्तविधानां नृत्यानामुल्लेखः प्राप्यते तेषु गौडवासीय नंत्य तंथा गौडीय नंत्यम अन्यतमम। गौडीयनृत्यं मूलतः कीर्तननृत्यरूपेणैव अवगम्यते। कृधातोः कीर्तनशब्दो निष्पन्नो यस्यार्थः प्रशंसा। सामान्यतया भगवतो जयगानेन मखरितस्य नत्य कीर्तननत्यमित्यच्यते। वङगे कीर्तनस्य प्रभावः सुदृढो वर्तते। पाँचालीगायकस्य एकस्मिन् हस्ते चामर्म अपरहस्ते च मन्दिरा, पादयोः नुपरम्, एतैश्च सह मृदङ्गादयः। सुरतालकरतालमृदङ्गसहकारेण भगवतो गुणकीर्तिः विजयकीर्तिश्च कीर्तनमिति प्रसिद्धम्। भागवतेऽपि कीर्तनशब्दस्योल्लेखः प्राप्यते –"स्मरण कीर्तनं विष्णोः" इति। वैष्णवधमर्स्य प्रवर्तकः श्रीचत न्यो महाप्रभुः सन्न्यासग्रहणात्पर रथयात्रायां यन्नृत्यमकरोत् तत् नृत्यसंकीर्तनम् इति नाम्ना सुप्रसिद्धं तथा भक्ता यत अकरोत तत महानृत्यसंकीर्तनम्। परवर्तिनि काले चत न्यानुगामिनः अनेन नत्येन भक्तिप्रसारमकर्वनु यस्योल्लेखः वैष्णवपदावलीग्रन्थे समुपलभ्यते –

"नाचरे नाचरे मोर दामोदर।
यत नाच तत दिव क्षीर ननी सर॥
आमि नाहि देखि वाछा नाच आर वार।
गलाय गाँथिया दिव मणिमय हार॥"

वङ्गे गुरुशिष्यपरम्पराया एकं नत्यम इद कीर्तननत्यम। अस्य नत्यगीतस्य महान प्रभावः परिलक्ष्यते। सामान्येन श्रीमृदङ्गेन वादकस्य अपूर्ववादनशलैयैव मोहंन सम्भवति। अत्र शास्त्राभिमतानां चारीभ्रमरीगतिग्रीवामस्तकादीनां व्यवहारः परिलक्ष्यते। वस्ततुस्त भक्तिरस

एव प्रधानः। आलङ्कारिकाणां रसास्तु हास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्ताः। एतेषां रसानां समारोहे सत्यपि अत्र रतिभदेः शङ्गृारो वा प्रधानो भवति। अय च शंङगारः शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमधुरभदेने पञ्चविधः। द्वात्रिंशत्सम्भोगाना द्वात्रिंशद्विप्रलम्भाना च स्वीकारेण शृङ्गाररसस्य चतुःषष्टिभदोना कीर्तन दृश्यते। अत्र बहवः सम्प्रदायाः सन्ति – मनोहरशाही, गराणहाटी, रेणटी, मान्दारिणी, झाड़खण्डी इत्यादयः। वृन्दावनस्य षट्सु गोस्वामिषु अन्यतमस्य श्रीलजीवगोस्वामिनो मते, हरिनामकीर्तनेन सह नत्यं क्रियते चदेवे सर्वापराधभ्ेयो मक्तिलाभः सम्भवति। इमे अपराधास्तावत् हरिनामविषये अहितकरणं, गर्वुवज्ञा, श्रतिुशास्त्रनिन्दा, हरिनाम्नि अर्थवादकल्पने, अपराधसम्बन्धः, व्रतादिना सह हरिनाम्नि प्रमादः, श्रद्धाविरहित कंर्म, नाममाहात्म्यश्रवणऽेपि तस्मिन विषये प्रीतिराहित्म् इत्यादयः। उक्त च –

“सत्प्रभृतिष्वपराधषे तु तत्सन्तोषार्थमेव सन्ततनामकीर्तनादिकं समुचितम्”

इति। प्रभुपादाः रूपकीर्तनगुणकीर्तननामसङ्कीर्तनादिभिः कृष्णभजनमभिधेयमाहुः। एवमेव मायाबन्धस्य विनाशो भवति तथा अशषेक्लेशोपशमने भगवत्प्राप्तिर्भवति।

कीर्तननृत्यम्

न केवलं ग्रामे, वङ्गप्रदेशस्य नगरेष्वपि गीतनृत्यं परिलक्ष्यते। एतद्विहाय मणिपुरासामत्रिपुराविहारौडिशाप्रभृतिष्वपि प्रसारितमिदं नृत्यम्। सामान्यतया रथयात्रा जन्माष्टमी राधाष्टमी चैतन्यदिवसः रामकृष्णदिवसः इत्यादिषु अनुष्ठानमिदं भवति। कीर्तनसङ्गीतेन सह मृदङ्गः मञ्जीरं स्वरन्धरा इत्यादीनिवाद्ययन्त्राण्यपि तिष्ठन्ति। हस्तद्वयस्योत्तलनेन विविधाना शास्त्रवणित ानां हस्तकाना व्यवहारो दृश्यते। इय मद्रां ऊर्ध्वबाहुपताका अलपद्मं वा तथा ऊर्ध्वमण्डली हस्तः। इदं नृत्यगीतं मङ्गलाचरणगौरचन्द्रिकाप्रबन्धवाद्यादिना आरभ्यते तथा आरत्या अन्तदश ानृत्येन वा समाप्यते। तत्र पुरुषाः धौतवस्त्रं कञ्चुकं नार्यश्च शाटिकां दधते। कण्ठे तलसीमालाधारंण ललाटे च तिलकधारणं कृत्वा नृत्यं कुर्वन्ति। जङ्गिपुरस्य

श्रीनरोत्तमसान्यालव्रजेनपाठकगौरीशङ्करवन्द्योपाध्यायव्रजराखालदासादयः नैके कीर्तननृत्यकुशलिनः प्रसिद्धा आसन्।

प्राचीनकाले विशषेतः पालसेनयुगे पाहाड़पुरे जगज्जीवनपुरे विष्णुपरे वासुदेवमन्दिरे अम्बिकाकालनायाः प्रतापेश्वरस्य लालजिनः कृष्णचाँदजिनश्च मन्दिरभित्तिषु तथा चित्रकलायां नृत्यभास्कर्यं परिलक्ष्यते। तस्मात् अस्य नत्यस्य प्रचलंन प्रागपि आसीदिति स्पष्टमवगम्यते।

कीर्तननृत्ये रसप्राधान्यम्

नाट्ये नृत्ये च रसस्य समारोहः तिष्ठत्येव। नैके आलङ्कारिकाः शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकबीभत्साद्भुतशान्तान् नवरसान् आहः। किन्त वैष्णवाना सविधे एते गौणत्वेन प्रसिद्धाः। तेषां मते, सर्वेऽपि रसाः भक्तिरसत्वेन परिणमन्ते, भक्तिरसस्यैव प्राधान्यम्। तस्मात् प्रोक्ता रसाः गौणभक्तिरसाः। वस्ततुस्त, ते भक्तिरसस्य मख्युगौणरूपेण भदेद्वयमकुर्वन्। मुख्यरसाः पञ्च – शान्तदास्यसख्यवात्सल्यमधुराः। उंक्त च वङगभाषायाम –

"रतिभदे कृष्णभक्ति रसपञ्चभदे।
शान्त दास्य सख्य वात्सल्य मधुररस नाम॥"

किञ्च, अन्ये गौणभक्तिरसाः। शान्तरसः ज्ञानभक्तिरस इत्युच्यते, कर्मसमर्पणं दास्यं, सख्यं मत्रीरसः, वात्सल्यरसस्त भक्तभगवतोमर्ध्ये आविभत ः तथा मधररसः समज्ज्वलः कान्तः शुचिः शृङ्गाररसनाम्नापि अभिधीयते। अत्र कान्तो भगवान तथा कान्ता भक्तः इति सम्बन्धे तुल्यो रसः। सर्वत्रैव भगवान् कृष्णस्तस्य अवतारलीला च संयुक्ता। पूर्वरागानुरागमानप्रेमवैचित्र्यप्रवाससंक्षिप्तसंकीर्णसम्पन्नसमृद्धिविशिष्टाः विषयाः अपि सम्बद्धाः।

कीर्तननृत्ये भावप्राधान्यम्

शान्तरसस्य स्थायिभावो शान्तरतिस्तथा उद्दीपनविभावः उपनिषदा पांठः श्रवण निर्जनप्रदेशे साधना ज्ञानसङ्गी ब्रह्मसत्रम इत्यादिः। दासरसस्य स्थायिभावो दास्यरतिः विषयालम्बनञ्च श्रीकृष्णः। सख्यरसस्य स्थायिभावः सख्यरतिः तथा श्रीकृष्णस्य

वयोरूपवेणुपराक्रमशङ्कादयः उद्दीपनविभावाः। अनुभावास्तु कन्दुकक्रीडा कृष्णने सहोपवेशनं शयनं नृत्यं गीतम् इत्यादयः। वात्सल्यरसे ुकमारस्य वयोरूपस्मितहासचापल्यादयः उद्दीपनविभावाः। अन्ते च मधुररसस्य भावः मुधरतिः उद्दीपनविभावश्च वेुणध्वनिः।

शृङ्गारमाध्यमने नायिकादशर्ने, नायकदशर्ने नायिकाया विह्वलता विशषेण मुरलीध्वनिना विह्वलाया मरुलीधर प्रति आकषर्ण ं, गहृत्यागः, प्रवासयापन, ंविरहदाशा, हस्ताकर्षणं, रतिभोगः, वस्त्राकषर्ण ं, मथरुागमन, ंद्वारकागमन, जंलकेलिः, वेणचौर्यम्, नौकाविलासः, मधुपानं, व्रजगमनम् इत्यादयः ृनत्यविषया भवितुमहर्न्ति।

कीर्तननृत्ये धर्मीयप्रभावः

नृत्यकलायां वैष्णवधमर्स्य प्रभावः समुहान व्र्तते। विविधषे मुन्दिरभित्तिष ऐतिह्य ं संस्कृतिस्तथा चित्रलिपिषु वैष्णवधमर्स्य विष्णोः मूर्तिः वंशिनः कृष्णस्य मूर्तिः लीलादिकं च धर्मसाधनायाः माहात्म्ये प्रमाणभूतानि। जयदेवस्य गीतगोविन्दं, वडुचण्डीदासस्य श्रीकृष्णकीर्तनं, श्रीभागवतपुराणं, ब्रह्मवैवर्तपुराणम ्इत्यादिष ुराधाकष्णलीला वैचित्र्यपर्णू। वैष्णवमते श्रीकृष्णः पूणर्स्वरूपः सकलशक्तिस्वरूपश्च। राधिका तु कृष्णस्यैव ह्लादिनीशक्त्याः पूर्णतमो विकाशः। कृष्णः अंशी राधा च तस्याशंभतूा। यथा अग्निदाहशक्ती तथैव कष्णराधे स्तः। उक्तं च व्ङगभाषायाम् –

"राधापूर्णशक्ति कृष्णपूर्णशक्तिमान
दुइवस्तु भदे नाहि शास्त्र परमाण।
मृगमद तार गन्ध यैछे अविच्छेद
अग्निज्वालाते यैछे ना हि कोनो भदे।।"

गीतगोविन्दस्य राधातत्त्वमूलकं नृत्यं, दशावतारनृत्य, ंनृसिहंनृत्य, ंनाचनीनृत्य ंतथा विविधषेु छौषु रासलीला कृष्णलीला शङ्खचडूदर्पभञ्जनम ्इत्यादिकम ्अत्यन्त ंप्रसिद्धम।् विशषेण कीर्तने वसन्तरासस्य अन्येषा ंरासाना ंच वणर्नाया नंवरसाना विंविधनायिकाना चं वणर्नायां वैष्णवधमर्स्य अतीव प्रभावो वर्तते। विष्णपुरुस्य राजा वीरहाम्वीरमल्लः१५९१-

१६१६ईशवीयाब्दे वैष्णवधर्मं गृहीतवान् तथा 'रासमञ्च' प्रतिष्ठापितवान्।

कीर्तननृत्यस्य युक्तता

कीर्तननृत्येन श्रीभगवतः स्तुतिगानमेव मुख्यमुद्देश्यम्। वैष्णवाः अनेनैव मुक्तिलाभस्य पन्थानं दर्शितवन्तः। मधुमिश्रितं हरिनाम विना अन्यत्किमपि तत्त्वं सत्यं प्रधानं च भवित नार्हति। जीवगोस्वामिभिरुक्तम् –"ये कलियुगे कीर्तनप्रचारं करिष्यन्ति ते अनायासेनैव स्वार्थसिद्धिं लब्धुं शक्नुवन्ति।" श्रीगरुसेवाया निरतेन तस्य शिक्षया शिक्षितेन च श्रीभगवतश्चरणयोः भक्तिलाभाय कीर्तनं कर्तव्यम्। श्रवणादिषु नवविधाषु भक्तिषु कीर्तनमन्यतमं प्रधानं च। भगवतो नामश्रवणानन्तरं कीर्तनं कर्तव्यमम्। यतो हि नामश्रवणात्परम अन्तःकरण शद्धं भवति, अन्तःकरणशुद्धौ च प्रीतेः सर्वोऽपि मार्गः सरलो भवति। श्रवणाभावे त कीर्तनीय वस्तं ु अज्ञातमेव भवति। तस्मादेवतत्पूर्वं कर्तव्यम्। यदि कस्यचित् महतो जनस्य कीर्तनश्रवणसौभाग्यं न जायते तर्हि तेन पथृक्कीर्तनं कर्तव्यम। क्ीर्तनेऽपि नामरूपगणलीलाक्रमणे व्रतिना भवितव्यमिति इति मतम्।

कीर्तनस्य प्रधानं फलं तु अभीष्टस्य श्रीभगवतश्चरणयोः प्रेमलाभः। किन्तु नामकीर्तने अपराधः फलदाने बाधको भवति। दश अपराधास्तावत –साधनिन्दा, शिवविष्णवादीनां भदेचिन्ता, गुर्ववज्ञा, वेदादिशास्त्रनिन्दा, हरिनाम्नि अर्थवादकल्पनम, नाममाहात्म्येन पापे प्रवृत्तिः, धर्मव्रतफलहोमादिहरिनामफलयोरैक्यचिन्तनम्, नामग्रहणे अवधानाभावः, नाममाहात्म्यं श्रुत्वापि उदासीनस्य अहम्ममाभिमानपुरःसरं विषयभोगः, श्रद्धाहीनान् बहिर्मुखान् उपदेशश्रवणे इच्छारहितान् उद्दिश्य उपदेशप्रदानम् इति। एतान् यथाशक्ति वर्जयित्वा नामकीर्तनं कर्तव्यम्।

कीर्तननृत्येन सह अन्येषां नृत्यानां भदो महान्। प्राचीनकालादेव भारते नृत्यदेवतारूपेण नटराजः स्वीक्रियते। अतः शैवशाक्तवैष्णवानां प्रभावेण बहुत्र इदं नृत्यं भवति। अत्रायं विशषेः, अन्यैः शास्त्रीयैः प्रादेशिकैः नृत्यैर्वा सह एतस्य भदेः कुत्र अथवा प्रकृतविषयो वा कः इत्यत्र व्याख्यानापेक्षैव नास्ति। यदि कीर्तननत्यृमिदं विषयगतमिति चिन्त्यते तर्हि

सर्वमपि नत्य कंीर्तनीयनत्यृपरिकल्पनायामन्तर्भावयित शुंक्यते। अर्थात पथक्पथृक्तत्त्वृ तालयाश्रितं कृत्वा कीर्तनं कर्तुं शक्यते। किन्तु यदि कीर्तनं पृथक् इति परिकल्प्यते तर्हि तत् वेशभूषादीन् नापेक्षते, न च मञ्चमपेक्षते। बाुहद्वयं सुमत्तोल्य द्वयोः पादयोः ईषदान्दोलनेनैव इंय नृत्यसाधना कर्तुं शक्यते। इदेमववैष्णवानां प्रकृतं कीर्तनृनत्यम्।

ग्रन्थसूची

१. मुखोपाध्याय, महुया, गौडीयृनत्य, दि एशियाट्िक सोसाइटि, कलकाता –२०००

२. श्रीमद्भक्ति सुहृद् परिव्राजक महाराजेन (सम्पा.), श्रीभक्तिसन्दर्भः, गौडीयमिशन, कलकाता –२००५

३. गोस्वामिना, प्राणगोपाल, श्रीश्रीभक्तिसन्दर्भः, संस्कृतुपस्तकभाण्डार, कलकाता, १४०७ व्ङगाब्दः

४. घोष, शम्भुनाथ, कत्थक ृनत्ये्र रूपरेखा, आदिनाथ व्रादार्स, कलकाता –१९७९

५. चक्रवर्ती, मन्दिरा, फिरक्नी, दमदम स्ङगीत्म, कलकाता –२००४

६. अधिकारी, अनुपशङ्कर, ृनत्यवितान, आदिनाथ व्रादार्स, कलकाता –१९७३

७. वन्द्योपाध्याय, सुरेशचन्द्र, चक्रवर्ती, छन्दा, भरत न्ाटयशास्त्र, नवपत्रप्रकाशन, कलकाता - १९८०

समानकर्तृकयोः पूर्वकाले सूत्रविचार
(भाष्यकार एवं टीकाकारों की दृष्टि में)

डॉ. ललित प्रधान

शोधसार- प्रस्तुत शोधपत्र में समानकर्तकृयोः पर्वकूाले 3.4.21 सत्र पूर भाष्यकारों एव टीकाकारों की दृष्टि से विस्तृत विवरण विश्लेषण प्रस्ुतत किया गया हौ इसू सत्र में क्त्वा प्रत्यय के प्रयोग के संबंध में व्यावहारिक समस्याओं का सोदाहरण समाधान प्रस्तुत किया गया हौ 'पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजति' वाक्य में क्रिया अथवा कर्ता की पूर्वकालता का युक्तियुक्त विवेचन, इस प्रसंग में पूर्व शब्द द्वारा क्रिया और कर्ता की पूर्वकालता का द्योतन एंव 'आस्यते भोक्तुम' वाक्य में क्त्वा प्रत्यय का लोक में अनभिधान के कारण अप्रयोग विषयकु सन्दर व्याख्या की गई हौ

कूटशब्द- पाणिनि, अष्टाध्यायी, महाभाष्य, पंतजलि, कैयट, नागेशभट्ट समानकर्तृक, क्रिया, शक्ति, शक्तिमान्, पूर्वकाल, उत्तरकाल, क्त्वा, तुमुन्, पूर्व, पश्चात्, वासरूपविधि, नान्तरीयक, व्यादान।

प्रस्तावना - समानकर्तृकयोः पूर्वकाले 3.4.21 यह सूत्र क्त्वा प्रत्यय का विधान करता हौ क्त्वा प्रत्यय के प्रयोग के सम्बन्ध में हमें बुहत सी व्यावहारिक समस्याओं का सामना करना पड़ता है जिससे शंका उत्पन्न होती है कि क्त्वा प्रत्यय के प्रयोग के शास्त्रीय नियम एंव सिद्धांत क्या हौ इसके अतिरिक्त क्त्वा प्रत्यय तथा तुमुन् प्रत्यय से क्यु मख्य अतर है इत्यादि विषयों पर विभिन्न टीकाकारों के परिप्रेक्ष्य में विचार किया गया हौ

सूत्र का सामान्यार्थ यह है कि, यदि दो धातुओं के अर्थों का कर्ता एक ही हो तथा उनमें से किसी एक धातु का अर्थ पूर्वकाल में स्थित हो तो ऐसीू पर्वकाल में स्थित धुात से क्त्वा प्रत्यय होता हौ उदाहरण - भुक्त्वा व्रजति, पीत्वा व्रजति।

कैयट के अनुसार यहाँ समानशब्द एक का वाचक है, तल्ुय का नही। शक्ति और शक्तिमान् दोनो में भदे मानने पर एककर्तकृत्व नही बन पाएगा। अभदे मानने पर ही दोनो क्रियाओं का कर्ता एक होगा अन्यथा दोनो क्रियाओं में कर्तृत्वशक्ति भदे से एकत्व न होने से प्रत्ययोत्पति नही हो पाएगी।

नागेश कहते है कि कर्तशृब्द से सामान्य रूप से शक्ति का ही अभिधान होता हौ 'विभज्यते अनया प्रातिपदिकार्थः इति विभक्तिः' ऐसा कह कर वहाँ शक्ति का ही भदे किया जाता हौ एक ही द्रव्य के अन्दर अनेक प्रकार की शक्तिंया हौं उस शक्ति का भदेन करके विभक्ति उसको प्रदर्शित कर दतेी हौ इसीलिए हम कमर्त्व, करणत्वादि भदे व्यवहार कर पाते हौ वुस्ततः

सारी शक्ति ही द्रव्य या पिण्ड के अन्दर होती है। विभक्तियों से केवल अभिव्यक्ति मात्र होती है।

प्रश्न हो सकता है कि, शक्ति यदि दो क्रियाओं में हो रही हो तो प्रत्येक क्रिया की शक्ति भिन्न होगी उस स्थिति में एककर्तृकत्व युक्त नहीं है। इसका उत्तर यह है कि शक्तिमान गत जो एकत्व है उसका आरोप शक्ति में करने पर अनेक बार प्रयुक्त होने पर भी एक ही कहलाएगी कभी-कभी शक्ति का आरोप हम पिण्डगत एकत्व में भी कर दते है। जैसे- सप्तमी-पचम्यौ कारकमध्ये[3] सूत्र के 'अद्य भुक्त्वा देव दतः द्व्यहाद्भोक्ता' में करते है। यहाँ पर आज खाने वाले देवदत्त की कर्तृशक्ति का तथा दो दिन बाद खाने वाले दवत्त की कर्तृशक्ति के परस्पर भिन्न होने पर भी पिण्ड देवदत्त में एकत्व का आरोप कर दते है। भक्त्वा व्रजति इत्यादि में पिण्डगत एकत्व का आरोप शक्ति में करते है।

पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजति वाक्य में क्त्वा की प्राप्ति - 'पर्वु भड़क्ते पश्चाद व्रजति दवत्तः' इस वाक्य में भी भुजि तथा व्रजि दोनो क्रियाओ का कर्ता दव दत्त होने से क्त्वा प्रत्या होना चाहिए।

इसका समाधन यह है कि इस वाक्य में पूर्व तथा पश्चात् के द्वारा ही क्त्वा के अर्थ को कह दिया गया है। इसलिए पुनः क्त्वा प्रत्यय नही होता।

कैयट का मत - कैयट का विचार है कि दो क्रियाओं के एककृर्तकत्व होने पूर पर्वकालिक क्रिया की द्योतना में क्त्वादि प्रत्यय का विधान किया जाता है उसके विषय में नहीं। पर्वु भड़क्ते इत्यादि वाक्य में पर्वू शब्द क्रिया की पर्वकूालता को कह रहा है अतः क्त्वा प्रत्यय नही होगा। 'विभाषाऽग्रेप्रथमपूर्वेषु' सूत्र में भी अग्रादि के साधन पूर्व काल का विषय होने से क्त्वा प्रत्यय नही होता।

नागेश का मत- नागेश के अनुसार यहाँ धातु की पर्वूकाल विशिष्ट क्रियावृत्तिता नही है, कि स्वार्थमात्र वृत्तिता है।[5] अर्थात् पूर्वकाल में वर्तमान जो विशिष्ट क्रिया उसमें वर्तमान जो धातु उससे क्त्वा प्रत्यय होता है परन्तु यहाँ ऐसा नही है अपितु स्वार्थमात्रृवत्तिता है। धात स्वार्थ तक ही सीमित है, पूर्वकाल की द्योतना क्त्वा प्रत्यय द्वारा होती है।

पूर्वं भुक्त्वा ततो व्रजति वाक्य में क्त्वाविधान विचार - प्रश्न यह है कि यदि 'पूर्वं भुङ्क्ते पश्चाद् व्रजति' में क्त्वा प्रत्यय नही होता तब 'पर्वूं भकुत्वा ततो व्रजति' में क्त्वा प्रत्यय कैसे हआु?

यहाँ भुजि क्रिया की पूर्वकालता नही है अपितु कर्ता की पूर्वकालता है। पहले दवत्त खाता है, पश्चात् अन्य लोग खाते है। इस प्रकार अन्यों की दृष्टि से पर्वादि शब्दों का प्रयोग है न कि क्रिया की दृष्टि से अतः कोई दोष नहीं।

कैयट के अनुसार भुजि क्रिया की पूर्वकालता दो प्रकार से हो सकती है।[6] व्रजिक्रिया की अपेक्षा पूर्वकालता होने पर उसमें क्त्वा प्रत्यय होता है। जब अन्य भोक्तांओ द्वारा साध्य भजि क्रिया होगी तब उसको पूर्व शब्द कहता है। तत्पश्चात् अग्रादि सूत्र से क्त्वा तथा णमुल् प्रत्यय

होते है। अतः 'अग्रे भोजं भुक्त्वा व्रजति' तथा 'पूर्वं भोजं भुक्त्वा व्रजति' इत्यादि बन जाते हैं। वस्तुतः जो कर्तृपूर्वकलता की बात कही गई है वह क्रियाद्वारक ही होती है क्योंकि काल का व्यवहार क्रिया के अधीन है।

आस्यते भोक्तुम् में क्त्वा प्राप्ति विचार- आस्यते भोक्तुम् में 'आस्' क्रिया के भुजि क्रिया से पूर्व प्रवृत्ति होने कारण क्त्वा होना चाहिए। पहले बैठना क्रिया होती है। तदनन्तर भोजन क्रिया होती है। इसलिए 'आस्' पूर्वकालिक होने से 'आसित्वा भोक्तुम' ऐसा होना चाहिए यह भाव है।

इसका समाधान यह है कि यहाँ वाऽसरूपविधि से लृट प्रत्यय होता है क्योंकि लृट भी भोजन क्रिया के सम्पादन से पर्वू आसन क्रिया का समाधान करता है। [8] कैयट के अनुसार वाऽसरूपोऽस्त्रियाम् [9] में स्त्रियाः प्राक स्त्र्यधिकार से पहले-पहले यह पक्ष नहीं हैं अपितु स्त्र्यधिकार में वाऽसरूपविधि नहीं होती है यह पक्ष है। जब आसि से क्त्वा प्रत्यय होता है तब भुजि क्रिया से तुमुन् नहीं होता क्योंकि उसका लोक में अभिधान नहीं है। अर्थात् 'आसित्वा भोक्तुम्' इस प्रकार का प्रयोग लोक में नही मिलता। इसीलिए भजिक्रिया से लडादि ही आसित्वा भुङ्क्ते प्रयोग होते है।

'क्त्वा तथा तुमुन्' में मौलिक भदे- 'क्त्वा' तथा 'तुमुन' दोनो भाववाची प्रत्यय है। पनरपि दोनों में एक मौलिक भदे है, जिस के कारण 'आसित्वा भोक्तुम' वाक्य का प्रयोग एक साथ लोक में नही देखा जाता।

'भुक्त्वा व्रजति' वाक्य में भोजन क्रिया पहले है। अर्थात् पर्वकालवर्ती भोजन क्रिया का द्योतन 'क्त्वा' प्रत्यय के द्वारा हो रहा है। 'भोक्तुम् व्रजति' वाक्य में 'तुमुन्' प्रत्यय उत्तरकालवर्ती भोजन क्रिया को द्योतित करता है। इस प्रकार दोनो वाक्यों में मौलिक अन्तर है। दोनों क्रियाएं व्रजति के सापेक्ष पूर्व तथा उत्तरकालवर्ती है।

'भुक्त्वा व्रजति' तथा 'भोक्तुम् व्रजति' को निम्न प्रकार कह सकते है -

भुक्त्वा व्रजति - पूर्व भुङ्क्ते ततो व्रजति।

भोक्तुं व्रजति - पूर्व व्रजति ततो भुङ्क्ते। अथवा भोक्ष्यामीति व्रजति।

इसीलिए 'आसित्वा भोक्तुम्' का युगपत् प्रयोग असम्भव है। एक क्रिया पूर्वकाल को तथा दूसरी क्रिया उत्तर काल को द्योतित करने के कारण दोनो प्रत्ययों के भाव में होते हुए भी समानार्थता नही है।

आसित्वा - स्वोत्तरकालवर्ती क्रिया व्रजति के प्रति विशषेणत्वेन सम्बन्ध।

भोक्तुम् - स्वार्थ साध्यमान क्रिया के प्रति विशषेणत्वेन सम्बन्ध।

इस प्रकार स्पष्ट है कि दोनों का युगपत् प्रयोग सम्भव नही है। [10]

पूर्वकालिक अनेक क्रियाओं से क्त्वाविधान विचार - सूत्र में 'समानकर्तृकयोः' ऐसा द्विवचन

निर्देश है इसलिए दो क्रियाओं में जो पूर्वकालिक का द्योतन कराने वाली क्रिया है। उसी से क्त्वा प्रत्यय होना चाहिए। दो से अधिक पूर्वकाल का द्योतन कराने वाली क्रियाओ से नही होना चाहिए। ऐसी स्थिति में स्नात्वा, भुक्त्वा, पीत्वा व्रजति में क्त्वा नही होना चाहिए।

इसका समाधान करते हुए भाष्यकार ने कहा है कि अनेक पूर्वकालिक क्रियाओं से भी प्रत्यय सिद्ध है, क्योंकि क्रिया प्रधान है। यहाँ 'समानकर्तृकयोः' से क्रिया का निर्देश है। समानकर्तृकयोः में 'ओस्' विभक्ति द्वारा द्विवचन का निर्देश है परन्तु वह तन्त्र नही है, विवक्षित नही है अपितु सामान्य निर्देश है।

आक्षेप - अब पूर्वपक्षी का प्रश्न है कि यह कैसे हो सकता है कि आप द्विवचन से निर्देश भी करे और उसे अतन्त्र माने ?

नान्तरीयक से समाधान - उत्तरपक्षी का समाधान है कि द्विवचन का निर्देश नान्तरीयक होने से किया गया है अर्थात् द्विवचन से निर्देश आवश्यक है। किसी ने किसी विभक्ति या वचन से निर्देश तो करना ही पड़ेगा। सर्वप्रथम दो क्रियाओं में ही पूर्वकाल तथा उत्तरकाल की चर्चा की जा सकता है इसलिए द्विवचन आवश्यक है। जैसे- कोई अन्नार्थी शक्ति को तुष तथा पलालसहित ले आता है, क्योंकि खल में लाने के लिए वह नान्तरीयक है। उसको जितना आवश्यक होता है उतना अपने पास रखता है शेष तुष और पलाल को हटा देता है। इसी प्रकार यहाँ भी द्विवचन का निर्देश नान्तरीयक होने से किया गया है। द्विवचन ही हो बहुवचनादि न हो ऐसा विवक्षित नहीं है।

कैयट का भी कहना है कि समान कर्ता वाले क्रियाओ में पौर्वकाल्य क्रिया के प्रतिपादन के लिए कम से कम दो क्रियाओं का होना आवश्यक है, इसीलिए द्विवचन का निर्देश किया गया है वस्तुतः द्विवचन ही हो ऐसा तन्त्र विवक्षित नहीं है।[11]

नागेश के अनुसार लोक में द्वित्व की अविवक्षा का व्यवहार देखा जा सकता है। जैसे किसी ने कहा 'इमौ चद् व्याधितौ स्यातां देयंस्यादिदमौषधम्' इस वाक्य में व्याधितौ पद से दो व्यक्तियों द्विवचनबद्ध का निर्देश है परन्तु औषधम् में एकवचन का निर्देश है। व्याधितौ पदानुसार 'देये औषधे' होना चाहिए परन्तु ऐसा नही है, इससे स्पष्ट है कि यहाँ भी द्विवचन की अविवक्षा है।[12]

आक्षेप- पूर्वपक्षी का आपेक्ष है कि लोक में यह देखा जाता है कि पंक्ति में बैठे हुए ब्राह्मणों में से पहले को बुलाओ कहने पर सबसे प्रथम व्यक्ति को लाया जाता है, इसी प्रकार अनेक क्रियाओं के होने पर भी क्त्वा प्रत्यय केवल प्रथम क्रिया में से होना चाहिए।

कैयट का भी यही आशय है कि स्नात्वा, भुक्त्वा, पीत्वा व्रजति में स्नान क्रिया ही पूर्व में है उसी से प्रत्यय होना चाहिए, भुजि तथा पिबति क्रिया से नहीं।[13]

समाधान - समाधान में सुझाव दिया गया है कि 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले' के स्थान पर

'समानकर्तृकयोरनन्त्यस्य' ऐसा सूत्र बनाना चाहिए। इससे अन्त्य से पूर्व सभी धातुओं से क्त्वा प्रत्यय हो जाएगा। परन्तु आचार्य पाणिनि के सूत्र में भदे उत्पन्न होगा। सूत्र को यथान्यास रखने पर पूर्वोक्त दोष प्राप्त होगा कि क्त्वा प्रत्यय प्रथम क्रिया से ही होना चाहिए।

वस्तुतः यह दोष नही है क्योंकि व्रजिक्रिया के प्रति सभी क्रियाओ की पर्वूकालता होगी। स्नात्वा व्रजति, भुक्त्वा व्रजति, पीत्वा व्रजति इस प्रकार व्रजि क्रिया का सम्बन्ध सभी से होता है। प्रयोग भी अनियत होते है। जैसे- स्नात्वा, भकुत्वा, पीत्वा व्रजति। पीत्वा, भकुत्वा, स्नात्वा व्रजति।

कैयट के अनुसार व्रजि आख्यातवाची क्रिया के विशेष्य होने से प्रधान है। उस के प्रति अन्य सभी क्रियाएँ गौण होने से विशेषणत्वेन परस्पर सम्बन्धित होते है। [14] इस प्रकार अनेक धातुओं से नियत तथा अनियत रूप से क्त्वा प्रत्यय हो जाता है।

'आस्यं व्यादाय स्वपीति' में पौर्वकाल्य विचार - पूर्वपक्ष का आक्षेप है कि व्यादाय स्वपीति में क्त्वा प्रत्यय का उपसंख्यान करना चाहिए, क्रिया के अपूर्वकालता होने से। व्यादाय स्वपीति = मुहँ खोलकर सोता है। इस वाक्य में क्त्वा प्रत्यय कहना चाहिए क्योंकि पहले वह सोता है, तत्पश्चात् मुहँ खोलता है। जबकि वाक्य में मुहँ खोलना पहले तथा बाद में है।

इसका समाधान है कि स्वप्न पूर्वकाल में नही अपित अपरकाल में होता है। वह अवश्य ही कुछ दरे मुहँ खोलकर सोता है, तत्पश्चात स्वप्न आता है, इसलिए स्वप्न अपरकाल वाला होने से व्यादाय स्वपीति में क्त्वा प्रत्यय के उपसख्यान की आवश्यकता नहीं है अपित यह स्वतः सिद्ध है।

कैयट का मत है कि यद्यपि व्यादन = मुहँ खोलना से पूर्व स्वप्न क्षणों की पूर्वकालता है तथापि व्यादान के अनन्तर भाविस्वप्न प्रक्रिया की अपेक्षा से व्यादान की पर्वूकालता है। [15]

उपर्युक्त विवेचन से स्पष्ट है कि व्यक्ति पहले शयन क्रिया करता है, पश्चात व्यादन होता है, परन्तु भाविस्वप्न की दृष्टि से व्यादान की पूर्वकालता है इसलिए 'आस्य व्यादान स्वपीति' में पृथक्क क्त्वा विधान की आवश्यकता नही है। इस सूत्र में तीन प्रुमख रूप बिन्दुओं पर चर्चा की गई।

(1) एककर्तृक दो क्रियाओं में से पूर्वकालिक क्रिया से क्त्वाविधान।

(2) एककर्तृक अनेक क्रियाओं में से सभी पूर्वकालिक क्रियाओं से अनियतरूप से क्त्वाविधान।

(3) क्त्वा और तुमुन् प्रत्यय में मौलिक भदे।

निष्कर्ष

1) एककर्तृक क्रियाओं में 'पूर्व भुङ्क्ते पश्चात् व्रजति' वाक्य में पूर्व शब्द द्वारा भुजि

क्रिया की पूर्वकालता उक्त है, अतः क्त्वा प्रत्यय नही होता। इसीलिए 'पूर्व भुक्त्वा पश्चात् व्रजति' ऐसा वाक्य नहीं बनता।

2) पूर्वकाल द्योतित होने पर क्त्वादि का विधान किया जाता है, पूर्वकाल का नियम होने पर नही।

3) पूर्वकालविशिष्ट क्रियावृत्तिता होने पर ही क्त्वा प्रत्यय होता है, स्वार्थमात्रवृत्तिता होने पर नही।

4) 'पूर्व भुक्त्वा ततो व्रजति' वाक्य में पूर्व शब्द में क्रिया की पर्वकालता नहीं है अपित कर्ता की पूर्वकालता है।

5) क्रिया के कर्ताश्रित होने से कर्ता की पूर्वकालता होने पर भी क्रिया की पर्वकालता होती है।

6) क्रिया तथा कर्ता दोनो के पौर्वकाल्य होने पर क्त्वा प्रत्यय होता है।

7) पूर्व शब्द कर्ता तथा क्रिया दोनों की पर्वकालता का द्योतक है।

8) 'आस्यते भोक्तुम्' में क्त्वा प्रत्यय का प्रयोग लोक में अनभिधान के कारण नही होता।

9) यद्यपि सूत्र में दो क्रियाओं में से पूर्वकालिक क्रिया से क्त्वा प्रत्यय का विधान है, अनेक क्रियाओं के पूर्वकालिक होने से नही परन्तु भाष्यकार ने इसे अदोष माना है क्योंकि सभी क्रियाओं की व्रजि क्रिया के प्रति पर्वकालता है। इनका प्रयोग भी अनियत है।

उपसंहार - इस प्रकार हम देखते है कि महाभाष्य में प्रत्यय के पूर्वकाल में प्रयोग के संबंध में उपस्थापित सभी दोषों का शास्त्रीय और लौकिक विधि से समाधान किया गया है।

संदर्भ -

1.समानशब्द एकवाची शक्तिशक्तिमतोश्चाभदे विवक्षया क्रिययोरेककर्तृत्वन्म्। महाभाष्यप्रदीप 3.4.21

2. शक्तिमद्वतैकत्वस्य शक्त्योरारोपणैक्कर्तृकत्वोपपत्तिरितिभावः महाभाष्यप्रदीपोद्योत 3.4.21

3. अष्टाध्यायी 2.3.7

4.पौर्वकाल्ये द्योत्ये क्त्वादिर्विधीयते न तु विषय इति भावः। पूर्वशब्दस्यात्रा क्रियापौर्वकाल्यवाचित्वादग्रादिसूत्रोणापि न भवति। अग्रादीना साधनपौर्वकाल्यविषयाणा तत्रा ग्रहणात्। महाभाष्यप्रदीप 3.4.21

5.नात्रा धातोः पूर्वकालविशिष्टक्रियावृत्तिता, किंतु स्वार्थमात्रवत्तितेति भावः। महाभाष्यप्रदीपोद्योत 3.4.21

6.द्विविधात्र भुजेः पूर्वकालता व्रजिक्रियापेक्षा तस्या क्त्वाप्रत्ययः। भोक्तान्तरसाध्यभुजिक्रियापेक्षा च ता पूर्वशब्द उपादत्तो ततश्चाग्रादिसत्रूोणात्र क्त्वाणमुलौ भवत इति भावः। कर्तपौर्वकाल्य च क्रियाद्वारकमवे

बोद्धव्यम्। क्रियाविषयत्वात् कालव्यवहारस्य। महाभाष्यप्रदीप 3.4.21

7.आसेः पूर्वकालत्वाद्भावस्य च प्रतिपाद्यत्वात् आसित्वा भोक्तुमिति प्राप्नोतीतिभावः। महाभाष्यप्रदीप3.4.21

8.वाऽसरूपोऽस्त्रियामित्यत्र स्त्रियाः प्रागिति पक्षो नाश्रितः। किं तर्हि? स्त्र्यधिकारे वाऽसरूपविधिर्नेति। यदा त्वासेः क्त्वा भवति तदा भजेः तमुन्नु भवति अनभिधानात। न ह्यासित्वा भोक्तमित्याद्यभिधानमस्ति। तस्माल्लडादय एवं भुजेर्भवन्ति आसित्वा भुङ्क्ते इति। महाभाष्यप्रदीप3.4.21

9.अष्टाध्यायी 3.1.94

10.तुमुन्नन्तार्थस्य स्वार्थफलक्रियां प्रति विशेषणत्वनियमात क्त्वान्तार्थस्य च स्वोत्तरकालक्रिया प्रति विशेषणत्वनियमात्। न चैतदुभयं युगपत्सभवतीति भावः। महाभाष्यप्रदीपोद्योत 3.4.21

11.समानकर्तृकक्रियान्तरापेक्षपौर्वकाल्यप्रतिपादनपरत्वान्निर्देशस्य नान्तरीयकत्वादुपात्तं द्वित्वमत्राविवक्षितमित्यर्थः। महाभाष्यप्रदीप 3.4.21

12.'इमौ चदे व्याधितौ स्याता दयं ेां स्यादिदमौषधम' इत्यादौ लोके द्वित्वस्याप्यविवक्षादशर्नात। महाभाष्यप्रदीपोद्योत 3.4.21

13.अमीषां ब्राह्मणानां पूर्वमानयेत्युक्ते पङ्क्तौ यः सर्वेषामादिः स एवानीयते तथेहापि स्नात्वा भक्त्वा पीत्वा व्रजतीति स्नानस्यैव पूर्वत्वात् स्नातेरेव प्रत्ययेन भाव्यं नु तु भजिपिवतिभ्यामित्यर्थः।महाभाष्यप्रदीप3.4.21

14.आख्यातवाच्यायाः क्रियाया विशेष्यत्वात्प्राधन्यात्तां प्रति सर्वासा विशेषणत्वात परस्परेणासम्बन्धः। महाभाष्यप्रदीप 3.4.21

15.यद्यपि स्वप्नक्षणाना व्यादानात पूर्वकालता तथापि व्यादानानन्तरभाविस्पनप्रक्रियापेक्ष व्यांदानस्य पूर्वकालत्वमस्तीत्यर्थ। महाभाष्यप्रदीप 3.4.21

संदर्भ ग्रन्थ

1.अष्टाध्यायी सूत्रपाठ-सं. प. ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, श्री रामलाल कूपर ट्रस्ट रेवली, सोनीपत, 2010

2.व्याकरणमहाभाष्यम् (भाष्यप्रदीपोद्योतसमुल्लसितम्) सशो. श्रीभार्गवशास्त्री जोशी, चखै म्बा संस्कृत प्रतिष्ठान, दिल्ली, 2011

कौटिलीय अर्थशास्त्र में नगररचनाविचार तथा स्मार्ट सिटी संकल्पना

डॉ. रेणुका बोकारे

सामान्य नागरिकों को केन्द्रिभूत रखकर सभी मूलभूत सुविधाओं से युक्त और जरुरतों से पूर्ण सुव्यवस्थित नगर 'स्मार्ट सिटी' कहलाता है। संस्थात्मक, भौतिक, सामाजिक व आर्थिक बुनियादी सुविधाएँ ये नगरनिर्माण के चार स्तम्भ हैं[1]।

आज भारत में केन्द्र सरकार ने सौ शहरों को 'स्मार्ट' बनाने का संकल्प किया है। परन्तु हम भारतवासीयों के लिए स्मार्ट नगररचना की संकल्पना बिल्कुलही नयी नहीं; क्योंकि प्राचीन काल से इसपर बहुतही सुविस्तृत, सुव्यवस्थित व शास्त्रीय तौरपर विचार हुआ हैं। ये बात मोहेंजोदडो–हडप्पा इन सिंधू संस्कृतिकालिन नगरों के उत्खनन से स्वतःसिद्ध है। कौटिलीय अर्थशास्त्र, समरांगण सूत्रधार, मयमतम् इन सभी प्राचीन ग्रंथों में नगररचनाविचार पाया जाता हैं।

इस शोधपत्र के अंतर्गत हम केवल उपर्युक्त चार स्तम्भो में से भौतिक सुविधाओं का विचार करेंगे। भौतिक सुविधा के अंतर्गत गृहरचना, जल, बिजली, मलनिस्सारण, यातायात, कूडाकचरा, आपत्कालीन व्यवस्थापन, शिक्षण ये सभी घटक ,नगरों को स्मार्ट बनाने के लिए अत्यावश्यक माने जाते हैं। कौटिल्य ने अर्थशास्त्र में उपर्युक्त प्रायः सभी घटकों का विवेचन नगरयोजना **townplanning** के अंतर्गत शास्त्रीय रूप में किया है।

विकास की प्रक्रिया में विकास का भविष्यकालीन परिणाम और उसमें से निर्माण होनेवाले प्रश्न भी शामिल हैं। उनका विचार करना आवश्यक हैं। परन्तु भारत में प्रथम विकास की बात होती हैं, और उसके बाद मूलभूत सुविधाओं का निर्माण! इस अतिउत्साह और अनियोजित प्रक्रिया से विकास नही होगा बल्कि कुंठित और अस्ताव्यस्त होगा। इससे विकासप्रक्रिया पूर्ण होने से पहिलेही विकासग्रस्त व प्रकल्पग्रस्तों के प्रश्न

उग्र रूप धारण करेंगे। इस लिए वर्तमान समस्याएँ दूर करके विकास की प्रक्रिया के मुकाम पार करने होंगे[2]।

सिंगापूरके सेंटर फॉर लिव्हेबल सिटीज् इस संस्था के कार्यकारी संचालक खू तेंग कहते है– 'शहराचं भविष्य घडवायचं असेल तर आधी त्याचा भूतकाळ जाणून घ्यायला हवा,' त्यांच्या म्हणण्याचा अर्थ असा की, केवळ पायाभूत सोयीसुविधा उभारल्या म्हणून काही गावांची शहरं होत नाहीत. शहरं... आणि आताचा चलनी शब्द म्हणजे 'स्मार्ट सिटीज' .... घडवायची असतील तर साकल्याने विचार करावा लागतो. आणि मुख्य म्हणजे एकदा विचार केला, निर्णय घेतला, की तो धडाक्यानं, ठामपणानं अंमलात आणावा लागतो.[३]

किसी भी गॉंव/शहर का निर्माण ये एक सुनियोजित, अनुशासनयुक्त और सुनियंत्रित प्रक्रिया होती हैं। कौटिल्य को इस बात का ध्यान था ये हम उसका नगरनियोजन देखकर जान सकते है।

❖ **नगररचना –**

अर्थशास्त्र के द्वितीय अधिकरण में 'जनपदनिवेश' प्रकरण के अंतर्गत कौटिल्य ने नगररचना का विचार किया है। कौटिल्य ने नये नगर/गॉंव बसाने के लिए प्रोत्साहन दिया है ओर इसके लिए धान्य पशु, द्रव्य इ. आवश्यक मदद राजा ने करनी चाहिए ऐसा आग्रह भी किया है। धान्यपशुहिरण्यादि निविशमानाय दद्यात्।[4] नये गॉंव या नगर का नियोजन ये राजा का नियत कर्तव्य माना है। कौटिल्यकाल की नगररचना नगरजनों की सुविधानुसार व तर्क की कसौटी पर उतरनेवाली तथा प्रायोगिकरूपसे उपयोजित थी। नगर में कौनकौनसी वास्तु का समावेश था इसका निर्देश भी मिलता है। राजा का राजमहल, राजा के आचार्य, पुरोहित, मंत्रिगणोंके निवासस्थान, सर्ववर्णीय लोगों के आवास, मांसाहारी तथा शाकाहारी भोजनस्थान, मद्य, मांस व सुरा मिलनेवाले स्थान, धरमशाला, सुतार, लौहार, कुमहार, चमहार, सुनहार, शस्त्रादी बनाने वाले, गणिका, नर्तक, रेशमी व ऊर्णवस्त्र तैयार करनवाले कारागिरों के निवासस्थान, रुग्णालय, विविध काराखानों के अध्यक्ष, कर्मचारियों के निवासस्थान, सैनिकों के आवास, जुवे का अड्डा, हस्तिशाला, गोशाला, आयुधागार, भांडारगृह, दिवानी व फौजदारी कारागृह, कोशगृह, उपवन,

उद्यान, बगिचा, तालाब, देवालय, चुंगीनाका/शुल्कगृह, विविध वस्तुएँ मिलने का बाज़ार इन सबका समावेश हैं। एक शहर में जरुरी सभी आवश्यक घटकों का मिलाफ इसमें हुआ हैं, ये स्पष्ट है।

नगरव्यवस्था – समाहर्तृवत् नागरिको नगरं चिन्तयेत्। संमाहर्ता के समान नगर के मुख्य अधिकारी ने नगर की व्यवस्था देखनी चाहिए। ये काम ठीक तरह से करते है या नही ये जानने के लिए अध्यक्ष के काम का भी निरीक्षण करना चाहिए। (2.9.1–3) नगर के अध्यक्ष के कर्तव्य क्या हैं इसका सुविस्तृत विचार कौटिल्य ने किया है जो आज भी प्रासंगिक है। आज शहर की व्यवस्था महानगरपालिका/नगरविकास विभाग/सुधार प्रन्यास द्वारा देखी जाती है। जिसमें शहर की सभी बुनियादी समस्याओं को दूर करने को प्राधान्य दिया जाता है तथा देना भी चाहिये। आज के प्रशासन में ये कार्य जिल्हाधिकारी, महापालिका आयुक्त, विभागीय आयुक्त और पालकमंत्री द्वारा किया जाता है।

सामान्यजनों की समस्याओं की दखल – उपस्थानगतः कार्यार्थिनामद्वारासडगं कारयेत्। दुर्दर्शो हि राजा कार्याकार्यविपर्यासमासन्नैः कार्यते। (1.19.26–27) दरबार में कार्य करवाने के लिए जो लोग आते हैं उनको अंदर आने से प्रतिबंध ना करे। जिस राजा की भेट दुष्प्राप्य होती है, उस राजासे नजदीक के लोक कार्य अकार्य का धोका करते है।

सर्वमात्यधिकं कार्य शृणुयान्नातिपातयेत्।
कृच्छ्रसाध्यमतिक्रान्तमसाध्यं वाऽपि जायते।। 1.19.30

महत्त्वपूर्ण कार्यों को तुरंत सुने, उसमें देर न करे। देर कर के काम समेटना या उसका हल निकालना कठिन या असाध्य हो जाता है।

आज जनता दरबार जैसे कार्यक्रम प्रशासन लेता हैं जिसमें कई वर्षोसे या महिनों से पडी समस्याओं का हल होता है या हल होने की प्रक्रिया शुरू हो जाती है। प्रशासन/प्रशासक के द्वार प्रजा क के लिए खुले होने चाहिए जिससे प्रशासन व प्रशासक पर जनता का विश्वास बढता है ओर जनता की समस्याएँ दूर करने में प्रशासन की रुची देखकर सक्षम प्रशासन के बाजू में जनता भी खडी होती हैं। अनेक प्रशासकों ने किये कार्य की जनता ने सराहना तो की हैं लेकीन ऐसे कर्तृत्ववान प्रशासक की बदली न हो इसके लिए आंदोलन भी किये है।

सिलांतरित लोगों की व्यवस्था – नगर की रचना में बाहर देश/प्रांत से आये लोगों का विचार भी किया है।

न च बाहिरिकान्कुर्यात् पुरे राष्ट्रोपघातकान्।

क्षिपेज्जनपदे चैतान् सर्वान्वा दापयेत्करान्। ।2.4.32

देशद्रोह करनेवाले बाहेर के लोगों को नगर में निवास न करने दे। उनको जनपद में जाने दे या फिर अन्यों के समान कर देना अनिवार्य करें।

❖ **गृहरचना तथा गृहविभाग –**

गृहररचना विचार कौटिल्य ने तिसरे अधिकरण में 'वास्तुकम' इस प्रकरण में किया है।[7] घर, खेत, बगिचा, बॉंध, तालाब व पानी का हौद इन सबका समावेश स्थावर मालमत्ता में होता है। ये कहकर कौटिल्य घर कैसे बनाये इसका विवेचन करता है।

घर बनाने के लिए जितनी जमीन हमने ली है उसकी हद में ही घर बनाना चाहिए इसका स्पष्ट निर्देश कौटिल्य ने दिया है। घर की हद लोहे के तारों से पक्की बनानी चाहिए। लोहे का फेन्सिंग पडोसवालों से एक मीटर दूरी पर करना चाहिए। दो घरो में कम से कम पौन मीटर की दूरी चाहिए।[8] घरों के छत चार अंगुल अर्थात् साढ़ेसात मीटर अंतर होना चाहिए। तथा गली में इक दरवाजा हो, प्रकाश के लिए छोटी खिडकी हो। घर में कोठागार, ऑंगन, पायखाना, अग्निशाला इ. के साथ खुली जगह भी होनी चाहिए।

कौटिल्य ने दुर्ग में स्थित नगररचना, गॉंव तथा सामान्य गृहों की रचना इन तीन प्रकार से नगररचना विचार किया हैं[9]। इन सब में कोशगृह, बंधानागार, सिक्के तैयार करने का कारखाना(टंकसाल), प्रशासकीय कार्यालयों की रचना, शासकीय गोदामो की रचना, धान्यगोदाम, सैनिकों के निवासस्थान, इन सभी घटकों का आलोडन किया है।

शहर में लोग शिक्षा, कामकाज, व्यवसाय इन कई कारणों से आते हैं। इन सबके रहिवास की जिम्मेदारी अंततोगत्वा प्रशासन की है। 'हर परिवार को घर' ये संकल्पना से किफायत दामों में गृहप्रकल्प का विचार सरकार कर रहा है। लेकीन शहरों को स्मार्ट बनाने से पहले जो इस शहर के निवासी है उन सबका घर होना, बाहर से आनेवाले लोगों की निवास व्यवस्था का नियोजन करना ये बहुत बडी समस्या हैं। झोपडपट्टी में रहने

वाले तथा पदपथपर रहने वाले भिकारियों का विचार भी आवश्यक है। शहर का सुनियोजन व सुंदरता इस पर निर्भर है। सुनियोजित व स्मार्ट सिटी के अंतर्गत लंडन के साथ साथ जपान, पॅरिस इ. शहरों का नाम बहुत आगे हैं। कौटिल्य का नगररचना विचार, कौनसी दिशा में क्या हो इसका सविस्तर समालोचन करता है, उसके साथही किसी नये शहर–निर्माण में व पुराने शहर के विकास के लिए प्रशासन को मार्गदर्शन करने में सक्षम है। शहरवासियों को समान सुविधाएँ –

कोष्ठाङ्गणवर्चानामग्निकुट्टनशालयोः।
विवृतानां च सर्वेषां सामान्यो भोग इष्यते।। 3.8.28

कोठार, अंगन, पायखाना, अग्निशाला, पिसाईगृह तथा खुली जगह ये सब सामायिक उपयोग के लिए अभिप्रेत हैं।

❖ **मंडी/बाजार –**

नगर में विविध वस्तुएँ मिलने के लिए एकही स्वतंत्र स्थान तथा हर एक वस्तु के लिए अलग अलग गलियाँ भी होनी चाहिए। सप्ताह के बाजार के लिए अलग से मैदान रखना चाहिए। बाजार में सुगंधी द्रव्य, फूल, रस, प्रसाधन बाजार, अनाज बाजार, सुती, ऊर्ण, रेशमी वस्त्रों का बाजार, जंगलोत्पादित वस्तुओं का बाजार, शस्त्रबाजार, लौहार, सुतार, चमहार आदी कारागिरों का बाजार, बरतन बाजार, फल, सब्जी बाजार, सराफा बाजार इ. का समावेश हैं[10]।

नागपूर शहर में कलमना बाजार, कॉटन मार्केट, बुधवार बाजार, इ. सब्जी बाजार हैं। सीताबर्डी की महात्मा फुले मंडी सोमवार गुरुवार को सब्जी बाजार तथा रोज सुबह फुलबाजार के लिए प्रसिद्ध हैं। इतवारी की रचना में कौटिल्य ने बताये बाजार के प्रारूप की आदर्श प्रतिकृती दिखायी देती है। इतवारी में अनाज, किरानागली, सराफा, कपडों का होलसेल मार्केट, इत्र गली, बरतन गली, घर के अन्य सामान, क्रॉकरी, बांधकाम के लिए सामान, कॉच सामान, भेटवस्तुएँ, प्रसाधन, सजावट का सामान इत्यादी सब के लिए अलग अलग गलियाँ तथा आवली हैं। नागपूर शहर के अन्य प्रभाग जैसे बर्डी, महल, मोमीनपुरा इत्यादी बाजार भी इसमें से कुछ वस्तुएँ मिलने के लिए प्रसिद्ध हैं। तथा विविध प्रभागों में भी सामान्यजनों की सुविधा के लिए मार्केट क्षेत्र बने है।

शहर में बाजार के लिए विशिष्ट जगह की मध्यवर्ती उपलब्धता और उसका शहर विकास में योगदान व्यावसायिक व आर्थिक वृद्धि के लिए आवश्यक है। महानगरपालिका के लिए व्यापारियों से कररूप में प्राप्त निधी ही शहर विकास के लिए महत्त्वपूर्ण आर्थिक स्रोत है। इसलिए कौटिल्य ने व्यापारियों के साथ उद्योग/व्यवसासय तथा आर्थिक संबंध का विचार अग्रक्रम से किया है।

❖ **मार्गव्यवस्था/यातायात –**

कौटिल्य ने नगररचना में मार्गविचार बडे ही प्रॅक्टीकली किया है। उसके मत से जहाँ स्थलमार्ग व जलमार्ग दोनों मिलते हैं वहाँ मार्केट प्लेस बसानी चाहिए।[11] प्रदेश में अगर निवासक्षेत्र करना हैं तो वहाँ स्थलपथ, जलमार्ग, खदान, कारखाने, द्रव्यदायी जंगल, हस्तिवन, गोकुल, व्यापारी मार्ग व बंदर बाँधने चाहिए[12]।

कौटिल्य के इस वक्तव्य से द्योतित होता हैं की, इक प्रदेश या गाँव के नियोजन में मार्ग का महत्त्व न केवल आवागमन ही नही बल्कि व्यापारउदिम के लिए एक अत्यावश्यक सेवा के रूप में हैं।

उसने मार्गों के दो प्रकार किये – स्थलपथ और वारिपथ (जलमार्ग) और व्यापारियों के लिए व्यापारपथ की योजना भी बतायी है।

स्थलपथ के तीन प्रकार हैं –

1 मार्ग जिस कार्य के लिए अथवा जिन वाहनों के लिए उपयोग मे लाते हैं जैसे राजमार्ग[13], रथ्या[14], रथपथ[15], चक्रपथ[16], असंपथ[17]

2 मार्ग का उपयोग करनेवालों से दुसरा प्रकार स्पष्ट किया है। जैसे, पादपथ, मनुष्यपथ[18], पशुपथ, महापशुपथ, क्षूद्रपशुपथ[19] व खरोष्ट्रपथ[20]

3 मार्ग का तिसरा प्रकार रास्ते जहाँ पहुँचते है जैसे, जंगल में जाने वाला रास्ता राष्ट्रपथ, स्मशान में जाने वाला रास्ता स्मशानपथ इत्यादी

केवल रास्तों के प्रकारही कौटिल्य ने बताये नहीं अपि तु उनका नाप भी बताया है। उदा. राजमार्ग सोलह मीटर, गाडीरस्ता ढाई मीटर, मनुष्यपथ एक मीटर चौडा होना चाहिए। गाडीरस्ता, पशुपथ, कंधे पर सामान ढोकर ले जाने वाले मनुष्य, बैल, गधे के लिए असंपथ , तथा जलमार्ग इन सबको कौटिल्य ने व्यापारी मार्ग संबोधित किया है। लेकीन जलमार्ग ये बहुत खर्चिक व असुरक्षित होने से धोकादायक माना है।

नगर का अर्थशास्त्र सामान्यजनों तथा व्यापारियों से मिलनेवालें करों के उपर निर्भर होता हैं। इसका ज्ञान मार्गविचार का सूक्ष्म विचार देखते हुए कौटिल्य को था ये समझ आता हैं। विशेषतः व्यापार मार्ग के द्वारा व्यापारियों को माल के आवागमन के लिए तकलीफ न हो इसका विचार सराहनीय हैं। सोना, हिरा इ. जडजवाहीर, रेशमी वस्त्र इ. अनेक बहुमूल्य संपदा का आवागमन सामान्य मार्ग से न होकर विशेष मार्ग से किया जाना माल के संरक्षण के लिए अत्यावश्यक हैं और व्यापारियों की जान तथा बहुमूल्य संपदा का संरक्षण व संवर्धन ये शासक की ही जिम्मेदारी होती ये बात भी समझ आती हैं।

शहर की बढती जनसंख्या तथा वाहनसंख्या से शहर की मार्गव्यवस्था बेजार हैं। नगरविकास विभाग व महापालिका के नागरिकों के साथ संयुक्त प्रयत्न इस व्यवस्था में सुधार लाते हैं। नागरिकों में यातायात अनुशासन लाने के लिए नियोजित अभियान की आवश्यकता हैं। व्यापारियों को सुरक्षितता का विचार जितना आवश्यक उतनाही रास्तों की सुरक्षा व रास्तों पर शहरवासियों की सुरक्षित आवागमन के उपायों का विचार भी आवश्यक हैं। रास्तों की सुरक्षा का स्वतंत्र विचार कौटिल्य ने किया है। राज्य के मार्गो की पुरी जानकारी रखनेवाला समाहर्ता कहलाता हैं।[21] रास्ते की देखभाल ये काम वो करता है। उसको 'आवेक्षेत' भी कहा जाता है। **समाहर्ता दुर्ग, राष्ट्रं, खनिं, सेतुं, वनं, व्रजं, वणिव–पथं चावेक्षेत[22]।**

❖ **जलव्यवस्था –**

गॉव या नगर नदी या नाल्हे के पास बसाना चाहिए, जिससे पानी की सुलभता रहती है। या फिर पानी के लिए आवागमन करना सरल होता हैं। बाढ से बचने के लिए बाढसीमा के दूरी पर बस्ती करने की सूचना कौटिल्य देता है।[23] जो लोग कुऑ बनाने के लिए अक्षम हैं, ऐसे दस गृहों के लिए एक कुऑ होना चाहिए। सार्वजनिन कुऑ दस परिवारों के लिए एक, ऐसी व्यवस्था हो।[24]

सहोदकमाहार्योदकं वा सेतुं बन्धयेत्। 2.1.20 जहॉ पानी है (नदी/झरना इ.) या जहॉ कही ओर से पानी आया हैं वहॉ पर सेतु बॉधने चाहिए।

पानी का रखरखाव – तटाकसेतुबन्धानां नवप्रवर्तने पांचवर्षिकः परिहारः,

भग्नोत्सृष्टानां चातुर्वर्षिकः समुपारुढानां त्रैवर्षिकः, स्थलस्य द्वैवर्षिकः।

तालाब, सेतु का नये रूप में निर्माण किया तो कर मे पॉच वर्षतक छूट देनी चाहिए। नादुरुस्त व उपयोग में न आनेवाले सेतु फिरसे उपयोग में लाये तो कर में चार साल तक तथा जंगली वनस्पती साफ कर के उपयोग में लाने से कर में तीन साल तक, खाली जमीन खेती के लिए उपयोग में लाने से कर में दो साल तक छूट देने का प्रावधान था।

पानीव्यवस्था छिन्न करनेवालों को शिक्षा का प्रावधान –

उदकधारणं सेतुं भिन्दतस्तत्रैवाप्सु निमज्जनम्, अनदेमुत्तमः साहसदण्डः, भग्नोत्सृष्टकं मध्यमः।

पानी का सेतु तोडनेवाले, पानी न रहनेवाला सेतु तोडनेवाले व भग्न सेतु का उपयोग न करनेवाले को दण्ड देना चाहिए। पानी की समस्या प्राचीन काल में रही होगी। पानी की उपलब्धता का अनुशासन युक्त उपयोग प्रजा ने करना चाहिए ओर प्रशासक की नजर भी इस सब पर होनी चाहिए इसका उदाहरण कौटिल्य का यह उद्धरण देता हैं।

निवास के बाद नगरजनों का सबसे बडा प्रश्न हैं पीने के पानी का! कुछ गिने चुने प्रभाग छोडकर नगर की एक प्रमुख समस्या है पानी की! इस का हल निकालना बहुतही आवश्यक है। नागपूर में ही आज भी बेसा, हुडकेश्वर जैसे नये प्रभागों मे जहा नागपूर नगरी की सीमा महानगरपालिका के अंतर्गत आ चुकी है, फिर भी पिने की पानी की समस्या हल नही हुई है बल्कि बढती जा रही हैं जिससे निवासी परेशान हैं। नागपूर शहर मेट्रो सिटी के अंतर्गत आ रहा है, लेकिन अभीतक मानव के जीवनरूपी जल का समाधान खोजने में प्रशासन सफल नही हुआ हैं। सिटी स्मार्ट बनाने की प्रक्रिया बिना भौतिक सुविधाओं के सफल नही हो सकती। शिवसेना नेता श्री. उद्धव ठाकरे ने स्मार्ट सिटी से पहले पानी देने का उच्चार किया था, जो की वास्तव है और कडवा सच भी!

❖ **मलनिस्सारण व्यवस्था –**

नगर/शहर में स्वच्छता रखना ये केवल नगरविकास विभाग अथवा महानगरपालिका का दायित्व नहीं हैं बल्कि हर एक नागरिक का कर्तव्य हैं। इसके लिए स्वयं अनुशासन व सामुदायिक अनुशासन होना जरूरी हैं। इसकी दक्षता कौटिल्य ने ली है। घर की मलनिस्सारण व्यवस्था अन्य घरों

को परेशान न करे तथा वो कैसी है उसका स्पष्टीकरण दिया है[25]। दो घरों के बीच पादपथ आधा या पौन मीटर का होना चाहिए, जो मैला साफ करनेवालों को लिए किया जाता था। मलनिस्सारण की व्यवस्था घर के पीछे होनी चाहिए, वो कभी भी मुख्य मार्ग से लगकर न हो। गंदा पानी बहने के लिए बहाव बाजू के घरे से पौन मीटर की दूरी पर ओर अधिक गहरा हाना चाहिए जिससे गंदगी आसानी से बह जाए। अर्थात् स्वास्थ्य की दृष्टी से और अडोस–पडोस के घरों को तकलीफ़ न हो इसकी पूरी खबरदारी कौटिल्य ने ली हैं।

बुनियादी सुविधा में आवासी क्षेत्रों में तथा शहर के विभिन्न भागों में सीवर लाईन की व्यवस्था सुनियोजित होनी चाहिए। विशेषतः जहॉं झोपडपट्टी की जनता रहती हैं वहॉं इसकी कोई भी व्यवस्था नही होती हैं, यहॉं रहनेवाली जनता सभी क्रियाकर्म पदपथपर करके गंदगी ओर अनारोग्य फैलाते हैं। शहर ये विस्तारित व विकसित होने वाली प्रक्रिया तहत रहने से सीवर लाईन का नियोजन तथा नियंत्रण करना ये स्मार्ट सिटी का प्राधान्यक्रम होना चाहिए। शहर का स्वास्थ्य का आईना स्वच्छता से मालूम पडता हैं ये जानकर कौटिल्यने नगररचना में उसका सूझबूझ के साथ विचार किया हैं।

❖ **आपात्कालीन व्यवस्था** –

कौटिल्य ने आकस्मिक आपत्तियॉं आठ बतायी हैं। **दैवान्यष्टौ महाभयानि – अग्निरुदकं व्याधिर्दुर्भिक्षं मूषिका व्यालाः सर्पा रक्षांसीति। तेभ्यो जनपदं रक्षेत्।** आग, बाढ, रोग, अकाल, चूहा, हिंस्र पशु, सर्प व राक्षस (भूतप्रेत इ.) इनसे देश का रक्षण करना चाहिए।

अग्निकांड – आवासीय क्षेत्रो में जहॉं घर पास–पास रहते हैं। प्राचीन काल में घर कूडें से या लकडी से बनाते थे। ऐसे में घरों को अग्नि का भय होता हैं, इसलिए आपत्कालिन व्यवस्था का विचार भी कौटिल्य ने किया था। धूपकाल में अग्नि का भय अधिक होने से घासफूस से बना छप्पर निकाल देना चाहिए। तथा रास्तों पर पानी के बड़े बड़े घडे भरकर तैयार रखने चाहिए। विशेषतः ये घडे सरकारी कार्यालयों के पास, चौक में, शहर की सीमा के पास और हर एक घर में जितना बन सके, पानी का संग्रह करना चाहिए।[26] प्राचीन काल में घर में चूल्हा जलाते थे, ये जानकर

कौटिल्य ने धूपकाल में घर में चूल्हे पर खाना बनाने से मना किया हैं। बडे मैदान पर या खुली जगह में खाना बनाने की सूचना कियी हैं।

अकाल निवारण – राज्य में अकाल हुआ तो राजाने बीज व धान्यों क संग्रह करके प्रजा को साहायता करनी चाहिए। अथवा किला या सेतु का काम निकालकर उनकी रोजीरोटी की व्यवस्था करनी चाहिए। अथवा अपने पास का अन्नधान्य बॉटना चाहिए या फिर अपना देश दूसरे राजा के पास गिरवी रखना चाहिए। **दुर्भिक्षे राजा बीजभक्तोपग्रहं कृत्वाऽनुग्रहं कुर्यात्, दुर्गसेतुकर्म वा भक्तानुग्रहेण, भक्तसंविभागं वा, देशनिक्षेपं वा।** इ. (4.3.17–20)

आपत्कालिन व्यवस्था की आवश्यकता जानकर ही कौटिल्य ने अनेकानेक सूचनाएँ दियी हैं। आज भी बडी भीड वाले आवासी क्षेत्रों में तथा बाजार में जिसे मार्केट प्लेस कहाँ जाता हैं उसमें आये दिन अग्निकांड होते रहते हैं। भूल चाहे मनुष्य की हो या तांत्रिक, भुगतना तो पडता हैं। और उससे जैविक, आर्थिक, वैयक्तिक व सामाजिक हानी होती हैं वो अलग! जरासी असावधानी से हमे भारीभरकम नुकसान उठाना पडता हैं। इसलिए भविष्य में ऐसी दुर्घटना ना हो इसलिए हमारी आपत्कालिन व्यवस्था अधिक सृदृढ, कार्यक्षम व दक्ष होनी चाहिए, जिससे सिटी का स्मार्टनेस सच में दिखायी दे। ऐसा न हो ऐसी मंगलमय शुभकामना ठीक है, लेकिन प्रॅक्टीकली हम किसी भी दुर्घटना में बिना होश खोये डॅटकर मुकाबला कर सकें, इसके लिए तत्पर प्रशासन के साथ नागरिकों की जागरुकता भी होनी चाहिए। नगरों के स्मार्ट होने में नागरिकों का भी स्मार्ट होना जरुरी हैं। केवल अग्निशामक दल पर निर्भर न होकर सभी नागरिकों को आपत्कालिन स्थिती में तुरंत निर्णय लेकर सहभागी होने का प्रशिक्षण देना भी आज के युग की जरुरत है।

❖ **मनोरंजन** – नगरजनों के मनोरंजन के लिए बाग, बगिचे, उपवनों के उल्लेख[27] अर्थशास्त्र में मिलते हैं।

केन्द्र सरकार द्वारा जारी स्मार्ट सिटीज् के मार्गदर्शक तत्त्वों के अनुसार उसकी छह विशेषताएँ है[28]।

- Smart Economy - सक्षम अर्थव्यवस्था
- Smart People - कौशल्यविकास व अनुशासनयुक्त नागरिक
- Smart Governance - कार्यतत्पर, निर्णयक्षम प्रशासन

•Smart Mobility - सर्वोत्कृष्ट, सुनियंत्रित यातायात व्यवस्था व जलद इंटरनेट, वायफाय सुविधा

•Smart Environment - शुद्ध, स्वच्छ व प्रदूषणमुक्त पर्यावरण

•Smart Living – उच्चतम जीवनस्तर व सुरक्षित जीवन

गौरतलब बात ये हैं कि हर एक विशेषता के लिए 'स्मार्ट' शब्द का अर्थ विभिन्न हैं। अर्थात् स्मार्ट सिटी वही हो सकती हैं जो इन सभी गुणों से, सुविधाओं से युक्त तथा जरुरतों से पूर्ण हो। जिसमें सामान्य प्रजा/जनता/नागरिकों का विना जाति, धर्म, आर्थिक/सामाजिक स्तर के, बिना प्रधानता दिये विचार हों। इन सभी छह विशेषताओं का प्रकटन कौटिल्य के नगररचनाविचार में दिखायी देता है। उल्लेखनीय बात तो ये है की, आज इक्कीसवी सदी में स्मार्ट सिटी की बात ओर नियोजन चालू हैं जब की खिस्तपूर्व चौथे शतक में इसका कितना गहरा, सर्वांगपरिपूर्ण, प्रायोगिक व उपयोजनात्मक विचार हुआ था। भारत में कौटिल्य काल से पूर्व और उसके बाद भी स्मार्ट सिटी का शब्दप्रयोग नही था लेकिन इस संकल्पना पर नगरनियोजन/नगररचना का प्रचलन था ये बात हम भारतवासीयों के लिए निश्चितही गर्वपूर्ण है।

निष्कर्ष

- कौटिल्य ने नगर के आरेखन में प्राधान्यतः सामान्य प्रजा के सुविधासंपन्न होने तथा उनकी सभी जरूरतों का ध्यान रखा हैं। स्मार्ट सिटी का यह पहलू खि. पू. चौथी सदी के कौटिल्य ने दूरदृष्टी से सोदाहरण हमारे सामने प्रस्तुत किया हैं, ये जानकर हम अचरज़ में पडते हैं।
- प्राचीन भारत में स्मार्ट सिटी की संकल्पना अभिधान से भलेही ज्ञात न हो लेकीन उसका मर्म हमारे प्राचीन शासकोंने, विशेषतः कौटिल्य जैसे राजनीतिज्ञ ने समझकर उपयोजित किया था।
- सामान्य जनों को किफायती दाम में मकान बनाने की योजना कौटिल्य ने सुचारू नियोजन से अंगिकृत कियी थी। राजा, अधिकारी, मंत्रिगण, कारागिर, सेवकवर्ग इतनाही नही नर्तिका तथा वारांगनाओं के रहिवास का ध्यान भी उसमें रखा गया हैं। स्मार्ट सिटी की संकल्पना का प्रमुख तत्त्व सबको अपना मकान ये हैं, इसका प्रायोगिक विधान कौटिल्यने

सिद्ध किया हैं।

- नागरिकों की निवास की जिम्मेदारी जैसे शासक पर हैं वैसेही यातायात व्यवस्था, व्यापारियों के लिए कोष्ठागार, पथव्यवस्था भी कौटिल्य ने बतायी है । उसमें सार्वजनिक यातायात, राजादि शासकों के लिए विशेष राजमार्ग तथा उसके साथ कार्य करनेवालों के लिए, मार्ग का उपयोग करने वाले व विशिष्ट मुकाम तक पहुॅंचने के लिए यातायात मार्ग का विचार करके कौटिल्य ने एक साक्षेपी नगरनियोजनकार का व्यक्तित्व प्रकट किया है। नागपूर की जनसंख्या दिन–ब–दिन बढ रहीं हैं, उसके साथ ही वाहनों की भीड भी हो रही हैं, अतः यातायात व्यवस्था देखने वाले पुलिस या मार्गव्यवस्था और मार्गरचना करने वाली महानगरपालिका हो उनकी समस्या बढती जा रही है। इसपर कौटिल्य ने मार्ग तथा वाहनों के मार्गो के अंतर देकर और उनकी रचना तथा व्यवस्था देकर हमारे सामने इस क्षेत्र में इक प्रारूप प्रस्तुत किया हैं। जिससे वाहतूक व्यवस्था तथा पथरचना का हल हमें मिल सकता है।
- उस वक्त जलप्राप्ति के लिए कुऑं/तालाब/झरना/नदी इतनेही मुख्य स्रोत थे। दैनंदिन जीवन में जल इतना जरूरी हैं इसके लिए दस घरों को मिलकर एक कुऑं तथा तालाब या नदी के पास गाव का निर्माण बताया हैं। जल जीवन है ये जानकर बखुबी जलव्यवस्था कौटिल्य ने बतायी है। पंचमहाभूतों में स्थानप्राप्त जल से कोई भी वंचित न हो या उसपर कोई झगडा न हो ये ध्यान रखा गया है। स्मार्ट सिटी में कई अधिवास क्षेत्र में जलव्यवस्था नही है। विशेषतः कई खलिहान, गॉंव व शहरों के कुछ प्रभाग आज भी प्यासे हैं। इसलिए आधुनिक तंत्रज्ञानकी वायफाय व्यवस्था करने से पहले सभी जनों के लिए जल की व्यवस्था करना हमारी प्रधानता होनी चाहिए।
- मलनिस्सारण व्यवस्था का विचार भी कौटिल्य ने बडे सूक्ष्मरूप से किया हैं। उस वक्त सिवर लाईन का काम केवल नाली के रूप में था। लेकिन उसकी रचना, बहाव, तथा उसका स्थान कहॉं हो इसका सविस्तार विचार करते हुए मैला सफाई करने वाले कर्मचारियों को साफ करते समय तकलीफ़ न हो ये मानवीयता भी कौटिल्य के आरेखन की विशेष उल्लेखनीय बाब है।

- किसी भी शहर में सुविधा, जरूरतों के साथ मनोरंजन का विचार करना अच्छे शासक का कर्तव्य हैं। काम के साथ शरीर, मन, बुद्धी के स्वास्थ्य के लिए उद्यान, बागिचें का होना अत्यावश्यक हैं। बालक से लेकर बूढ़ों तक सभी के लिए ये आवश्यक है, उसके साथ ही धार्मिकता के लिए देवालय/मंदिरों की रचना मनःस्वास्थ्य के लिए भी जरूरी हैं
- आपात्कालीन व्यवस्था का विचार कौटिल्य ने किया है। आज जैसे अग्निशामक दल उस वक्त भी मौजूद था, अर्थात व्यवस्था पारंपरिक थी लेकिन अच्छे शासकों के कर्तव्य में कसूर नही थी। कौटिल्य का संकटकालीन व्यवस्था विचार ये हम सभी के लिए अनुकरणीय और मार्गदर्शक है। इसे मूलरूपसे समझना चाहिए।
- कौटिलीय अर्थशास्त्र में प्रयुक्त नगररचनाविचार ने हमारे सामने आदर्श प्रारूप **Model** प्रस्थापित किया है। इक्कीसवीं सदी में स्मार्ट सिटी के लिए प्रायोगिक व उपयोजित रूप में कौटिलीय नगररचना विचार हमें आज भी प्रेरक, मार्गदर्शक व साहायकारी है। जहॉं बुनियादी सुविधाएँ सर्वोत्कृष्ट हो, जरुरतें पूर्ण हो, वही शहर 'स्मार्ट' कहलाता हैं, ये बात हमारे पूर्वजों को केवल ज्ञात ही नही थी बल्कि उसका प्रचलन था यही कौटिल्यकालिन नगररचना विचार का सार है।
- अंत में नागपूर के प्रख्यात समाचारपत्र के संपादक श्री. विजय फणशीकर के वक्तव्य से में इस शोधपत्र को समाप्त करना चाहती हूँ – "A city's physical planning shows the civic leaders' core value and vision. In most cities, this aspect is rarely seen having been cared for. And that makes the "good city"tag suspect. There is no need to oppose "Smart City" idea. But it is necesary to stress that before "Smart Cities", we need good cities. This is point upon which we must ponder in complete seriousness.[२७] शासन, प्रशासन व नागरिकों के संघटित प्रयत्न से ही बुनियादी सुविधाओं व जरुरतों से युक्त सुयोग्य नगर का निर्माण सफल हो सकता है, यही कौटिल्य के नगररचनाविचार का सार है।

संदर्भसूची

1 Smart City – Mission Statement & Guidelines, Ministry of Urban Development, Government of India, June 2015, P. 5

2 हे चित्र भारतात कधी दिसणार?, दिनेश गुणे, दै. लोकसत्ता, दि. 1 नोव्हेंबर 2015, नागपूर

3 बहु हिंडता सौख्य होणार नाही, गिरीश कुबेर, दै. लोकसत्ता, दि. 22 नोव्हेंबर 2015, पृ. 1 व 8, नागपूर

4 कौटिलीय अर्थशास्त्र, 5.2.4

5 तत्रैव, 5.1.39

6 तत्रैव, 2.36.1

7 तत्रैव, 3.8.2—5

8 तत्रैव, 3.8.13

9 तत्रैव, 2.4

10 कौटिलीय अर्थशास्त्रातील शिल्पशास्त्र, पृ. 90

11 कौ. अर्थ. 2.3.3

12 तत्रैव, 2.1.19

13 तत्रैव, 2.4.4

14 तत्रैव, 2.4.3

15 तत्रैव, 2.4.5

16 तत्रैव, 7.12.27

17 तत्रैव, 7.12.28

18 तत्रैव, 3.10.5

19 तत्रैव, 9.10.5

20 तत्रैव, 7.12.26

21 तत्रैव, 2.35.3

22 तत्रैव, 2.6.1

23 तत्रैव, 4.3.6

24 कौटिलीय अर्थशास्त्रातील शिल्पशास्त्र, पृ. 95

25 कौ. अर्थ. 3.8.6

26 तत्रैव, 2.36.22, 2.36.18

27 तत्रैव, 4.13.6, 5.2.39

28 Smart Cities – Reference Note No. 28/RN/Ref./Novemeber/2014, Loksabha Secretariat, P- 8

29 Hitavada, dated 27.12.2015, City Line, Loud Thinking, Vijay

Phanshikar, P. 2

संदर्भग्रंथ–सूची

मराठी

कौटिलीय अर्थशास्त्र, संपा. र. पं. कंगले, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र. आ. 2004

कौटिलीय अर्थशास्त्रातील शिल्पशास्त्र, डॉ. र. पु. कुलकर्णी, महाराष्ट्र राज्य साहित्य आणि संस्कृती मंडळ, मुंबई, प्र. आ. 2004

इंग्रजी

Smart City – Mission Statement & Guidelines, Ministry of Urban Development, Government of India, June 2015

Smart Cities – Reference Note No. 28/RN/Ref./Novemeber/2014, Loksabha Secretariat, Parliament Library and Refernce, Research, Documentation and Information Service

Governance in Ancient India, Edi Dr. Vaidya, Dr. Mahulikar, Dr. Bapat, Nag Publishers, New Delhi, First Edi. 2013

लेखसूची

- हे चित्र भारतात कधी दिसणार?, दिनेश गुणे, दै. लोकसत्ता, दि. 1 नोव्हेंबर 2015, नागपूर
- नेमके काय हवे ते सांगणे ते लोकांनीच सांगणे, हे 'स्मार्ट सिटी' चे मूलतत्त्व, दै. तरुण भारत , आपलं नागपूर, दि. 17 ऑक्टोबर 2015, पृ. 14
- दिशा स्मार्ट सिटीची, प्रा. रामचंद्र गोहाड, दै. महाराष्ट्र टाईम्स, दि. 20 डिसेंबर 2015, संवाद पुरवणी, पृ. 1
- नागपूर स्मार्ट सिटी – नागरिकांचा सहभाग अभियान, नागरिकांनी भरून द्यावयाचे प्रपत्र, नागपूर महानगरपालिका, नागपूर
- स्मार्ट सिटीमध्ये महाराष्ट्रावर अन्याय : पृथ्वीराज चव्हाण, दै. तरुण भारत, आपलं नागपूर, दि. 13 डिसेंबर 2015, पृ. 10
- स्वप्नांचे मनोरे बांधण्याआधीच वास्तवाचा विचार गरजेचा!, दै. लोकसत्ता, नागपूर वृत्तान्त,
- बहु हिंडता सौख्य होणार नाही, गिरीश कुबेर, दै. लोकसत्ता, लोकरंग पुरवणी, दि. 22 नोव्हेंबर 2015, पृ. 1 व 8, नागपूर
- कसं होईल नागपूर स्मार्ट?, दै. महाराष्ट्र टाइम्स मधील लेखमाला 1 ते 12, नागपूर,
- Clean Cities before Smart Cities, Shri Vijay Phanshikar, Loud Thinking, Daily Hitavada, dated 13 December 2015, City Line, P. 2, Nagpur
- Good Cities before Smart Cities, Shri Vijay Phanshikar, Loud Thinking, Daily Hitavada, dated 27 December 2015, City Line, P. 2,

आयुर्वेदसूत्रम् हया ग्रंथातील आहारविषयक विचारांचे अध्ययन

विद्या लांजेवार
प्रो. कलापिनी अगस्ती

आयुर्वेदसूत्रम् (योगानंन्दनाथभाष्यसमेतम्) हया ग्रंथाचे १९५७ मध्ये डॉ. शामा शास्त्री हयांनी समीक्षणात्मक संपादन केले. प्रसिद्ध भाष्यकार योगानंदनाथ हयांनी हा ग्रंथ अंदाजे १५ व्या श्शतकात लिहीला असावा, असे डॉ. शामा शास्त्री हयांचे मत आहे. आयुर्वेदसूत्रम् ग्रंथात एकूण १६ प्रश्नाध्याय आहेत. त्यापैकी पहिले पाच प्रश्नाध्याय भाष्यासहित आहेत तर उर्वरित ११ प्रश्नाध्याय भाष्यविरहित आहेत.

आयुर्वेदसूत्रम् हा एक आयुर्वेदावरील ग्रंथ असून हयात आयुर्वेद, योग व ज्योतीष शास्त्रा विषयीची माहिती आहे. या ग्रंथात आयुर्वेद व योग या दोनही शास्त्राच्या सिद्धान्तावर विवेचन आढळते. योग्य आहाराशिवाय योगिक स्थिरता प्राप्तच होऊ शकत नाही. तसेच रोगाचे मूळ अजीर्ण, अपचन, आम असे सांगितले. आहाररसाचे शरीरावर होणारे परीणाम व त्यातून योगिक अभ्यास कसा साध्य करता येतो, हयांचे वर्णन हयात आलेले आहे. तर आता आपण आयुर्वेदसूत्रम् हया ग्रंथातील आहारविषयक विचार विस्तृतपणे बघणार आहोत. त्यानंतर आपण आयुर्वेद व योगा नुसार आहाराचे विस्तृतपणे वर्णन बघणार आहोत.

आयुर्वेदसूत्रम् ग्रंथानुसार आहार वर्णन –

अष्टाङ्गी शरीरी ।।[१]

समतोल आहाराने शरीराचे अष्टांग तयार होते. शरीरात उत्पन्न होणारे उपद्रव हे व्याधीला कारणीभूत असतात. त्यातले वात,पित्त, कफ हे हेतु धातुची पुष्टी करीत नाही आणि त्यामुळेच अष्टरोग होतात.[२]

अथातो धातुस्थदोषगत्यविकारहेतुभूतार्थ वार्धक्यद्रव्याण्यद्यात्।।[३]

यास्तव धातू व दोषाच्या गतीचे विकारत्व दूर करण्यासाठी तश्या प्रकारच्या वृध्दीकर द्रव्याची योजना करावी, असे भाष्यकार योगानंदनाथ सांगतात. दोष हे धातूमध्ये विचरण करतात.

रसासृङ्मांसमेदोस्थिमज्जा शुक्रानि धातवः ।[४]
वायुः, पित्त कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः ।[५]
वायुः, पित्त कफश्चेति त्रयो दोषास्समासतः ।[५]

रस, रक्त, मांस, मेद, अस्थि, मज्जा,शुक्र, असे सात धातू आहेत. वात, पित्त, कफ, हे तीन दोष आहेत. धर्म, अर्थ काम, मोक्ष हे चार पुरुषार्थ मिळविणे हे योगाचे व आयुर्वेदाचे प्रयोजन आहे. हे चार पुरुषार्थ ज्यांना आत्मसात करुन घ्यायचे आहे, त्यांना दीर्घ आयुष्य असणे आवश्यक आहे व त्यासाठी वैद्यकशास्त्रात प्रतिपादित गोष्टींची जाण असणे आवश्यक आहे।[६]

दीर्घ आयुष्य हे तेव्हाच प्राप्त होईल जेव्हा रोगांचा अभाव राहील. त्यासाठी रोग उत्पन्न कारककारणाचा अभाव असणे गरजेचे आहे. शरीर निरोगी राहण्यासाठी नेहमी शरीराचे निरीक्षण करावे. त्यासोबतच पथ्याचे पालन करावे. जीर्ण व अजीर्ण हे जीभेच्या विवेकावर अवलंबून आहे. हयांच कारणांनी विकार उत्पन्न होतात[७].।

हीनातिमात्रान्नादनं विकारहेतूकम् । [८]

हीन व अतिमात्रेत आहार सेवन हे देखिल विकार उत्पत्तीचे कारण आहेत.

नेन्द्रियातिलालनातिपीडनौ ।। [९]

म्हणून इन्द्रियांचे अतिलाड किंवा अतिव्देष/अतिपीडन करु नये. कारण हयाच्यामुळेच अति वा हीन मात्रेत आहार सेवन होते. व मुख्य करुन हेच विकाराचे कारण होते. अतिमात्रेत घेतलेला आहार हा त्वरीत सर्व दोषांचा प्रकोप करतो तर हीन मात्रेत घेतलेला आहार हा तेज,बल, व शरीर पुष्टि करीत नाही[१०] ।

दोषवृध्दिक्षयोपपादकौ ।[११]

हयाचाच अर्थ हीन वा अतिमात्रेतील आहार हे दोषाचे क्षय व वृध्दी उत्पन्न करणारे हेतु होय. हयास्तव इन्द्रियांचे अतिलाड किंवा अतिपीडन करु नये.

रोगस्तु दोषवैषम्यं दोषसाम्यरोगता ।[१२]

दोषाची समस्थिती आरोग्य प्रदान करते तर दोषांची विषमस्थिती रोग उत्पन्न करते. दोषांची विषमस्थिती ही विरुध्दाहार करण्याने उत्पन्न होते. त्यामुळे अजीर्ण व त्यामुळे आम उत्पन्न होते. हयाची लक्षणे विषासारखी असतात. हयावर चिकित्सा करु नये कारण आमासाठी उष्ण उपचार तर विषासाठी शीत उपचार केले पाहिजेत व हे दोनही उपचार परस्पर विरोधी आहे. हयास्तव आमपालन करु नये[१३] ।

अनामपालनं कुर्यात् ।। [१४]

आम निर्माण करणाऱ्या कारणांचा त्याग करावा. त्यासाठी सर्वदा मिताहारी असावे. मिताहार अग्नी प्रदिप्त करतो. अन्न जड असो किंवा हलके असो, ते मित प्रमाणातच घेतले पाहिजे.[१५]

आम हि सर्वरोगाणाम् ।[१६]

तन्निवृत्तिरनामयम् ।[१७]

आम हे रोगाचे कारण आहे. आम निवृत्ती झाल्यावर शरीराला निरोगी अवस्था प्राप्त होते. निरोगी व्यक्ती हा पुरुषार्थ करु शकतो. जर कोणत्याही कारणाने दोष वाढले असतील तर लंघन, पाचन हया शोधन क्रियेव्दारे त्याचे शमन करता येते. निरोगत्व प्राप्त झालेल्या व्यक्तीचा आत्मविश्वास हा दांडगा होतो. आणि त्याला कळते की, शोषक,पोषक द्रव्याचे विशेष ज्ञान झाल्यावर त्याचे सेवन केल्याने आपण निरोगी राहु शकतो.

अनामयी अत्मानं सम्मन्यते ।[१८]

असा हा निरोगी व्यक्ती आत्ममनन व निदिध्यासन योग करण्यायोग्य होतो असा हा मनुष्य परमसुख अनुभवतो. अश्याप्रकोर आयुर्वेदसूत्रम् ग्रथात आहारविषयीचे वर्णन आलेले आहे.

आता आपण आयुर्वेद व योगीकं ग्रथानुसार आहारविषयीचे वर्णन बघूया.

आयुर्वेदानुसार आहाराचे वर्णन :—

आहार्य ते मलादधोनियते इत्याहार ।
आव्हीयन्ते शरीर धातवः अनेन इत्याहारः।[१९]

जे द्रव्य गिळंकृत केल्या जाते त्याला आहार असे म्हणतात. तसेच ज्याने शरीरातील धातु पुष्ट होतात त्याला आहार म्हणतात. हा आहार शब्दाचा सर्वसामान्य अर्थ आहे. आयुर्वेदामध्ये वर्णित त्रयोपस्तंभापैकी एक स्तंभ आहार आहे.

आहार शयना ऽ ब्रम्हचर्येयुक्त्या प्रयोजितः।
शरीरं धार्यते नित्यमागारमिव धारणैः।।[२०]

हयामध्ये आहाराला विशेष प्राधान्य दिलेले आहे. व्याधिच्या चिकित्सेमध्ये प्राकृतिक तसेच संतुलित आहाराचे विशेष महत्व आहे. आहारामध्ये निसर्गोपचाराच्या मुलभूत सिद्धान्ताचे गुढ लपलेले आहे. आरोग्याचे श्रेष्ठत्व हे आहाराच्या प्राकृतिक गुणावर अवलंबून असते. आहाराचे प्रमाण, आहार विधी, पाचन इत्यादि घटकावर आहाराचा शरीरावर होणारा परिणाम, त्यातुन घडणारे शरीरस्वास्थ्य व व्याधीक्षमत्व हे अवलंबून असते. आहारावरच व्यक्तिचे आरोग्य, अनारोग्य, व्याधि चिकित्सा व व्याधिचे साध्यासाध्यत्व अवलंबून असते.
आहार संभवं वस्तु रोगाश्चाहार संभवाः[२१]।
मानव शरीर व व्याधि हे दोन्ही आहारसंभव आहे म्हणजेच आहारापासून मानवी शरीर तयार होते त्याचप्रमाणे व्याधिची निर्मिती सुद्धा ही आहारापासूनच होत असते.

आहार प्रशस्ति :—

प्राणाः प्राणभृतामन्नमन्न लोकोऽभिधावति।
वर्णः प्रसादः सौस्वर्य जीवितं प्रतिभा सुखम्।
तुष्टिः पुष्टिर्बलं मेधा सर्वमन्ने प्रतिष्ठितम्। ।[२२]

सृष्टितील सर्व प्राणीमात्राचा (प्राणधारकांचा) प्राण म्हणजे आहार होय आणि त्यामुळेच सर्व प्राणीमात्रांची आहाराकडे प्रवृत्ति असते. वर्ण, प्रसन्नता, उत्तम स्वर, जीवन, प्रतिभा, सुख, संतोष, शरीरपुष्ठि, बल, मेधा (धारणाशक्ति) हे सर्व घटक आहारावरच अवलंबून असतात.

यदन्न देहधात्योजोबलवर्णादि पोषकम् । [२३]

असाच आशय आचार्य चरकांनी चिकित्सा स्थानामधे सुद्धा वर्णिलेला आहे.

आहारः प्रीणनः सद्यो बलकृद् देहधारकः
आयुस्तेजः समुत्साह स्मृत्योजो ऽ ग्नि विवर्धनः। [२४]

सुश्रुतानुसार आहार हा प्रीणन करणारा, बल देणारा, देहाचे धारण करणारा, आयु, तेज, उत्साह, अग्नि यांचे वर्धन करणारा आहे.

तच्च नित्यं प्रयुञ्जीतं स्वास्थ्यं येनानुवर्तते ।
अजातानां विकाराणां अनुत्पत्तिकरं च यत्।। [२५]

ज्या आहारामुळे शरीराचे आरोग्य टिकुन राहील व भविष्यामध्ये उत्पन्न होणाऱ्या व्याधिचा सुद्धा परिहार होईल अश्याच प्रकारच्या आहाराचे सेवन करावे असे आचार्य चरकांनी सांगितलेले आहे.

हिताशी स्यात् मिताशी स्यात् कालभोजी जितेन्द्रियः।
पश्यन् रोगान् बहून् कष्टान् बुद्धिमान् विषयमाशनात्।।
हिताहारोपयोगः एक एव पुरुषस्य अभिवृद्धिकरो भवति,
अहित आहार उपयोग पुनः व्याधिनाम् इति।[२६]

प्रत्येक व्यक्तिने दररोज हितकर आहाराचे योग्य मात्रेत सेवन केले पाहिजे. इंद्रियावर नियंत्रण ठेऊन जी व्यक्ति हितकर आहाराचे योग्य वेळी सेवन करते त्याला कोणत्याही व्याधि होत नाही. हयाविपरित त्याने आहाराचे बाबतीत नियंत्रण ठेवले नाही तर ती व्यक्ति अनेक व्याधिना बळी पडते. हितकर आहारामुळे सर्व धातू हे प्राकृत उत्पन्न होऊन आरोग्य अबाधित राहते.

आहार प्रकार :— चरकानी उपयोग भेदानी चार प्रकारचा आहार वर्णन केलेला आहे.[२७]
१) पान (पेय पदार्थ—पीत) २) अशन (अशित, चावून खाण्याचे पदार्थ, भात वगैरे)

३) भक्ष्य (खादित) ४) लेहय (लीढ, मधासारखे पदार्थ)
हया व्यतिरिक्त योनिभेदाने दोन प्रकारचा आहार १) स्थावर २) जंगम.
प्रभाव भेदाने २ प्रकार १) हितकर आहार २) अहितकर आहार आणि स्वाद भेदाने सहा प्रकारचा आहार सुश्रृतांनी वर्णन केलेला आहे.
१) मधुर २) अम्ल ३) लवण ४) कटू ५) तिक्त ६) कषाय
भावप्रकाश–कारांनी ६ प्रकारचा आहार वर्णन केला आहे.

आहार षड्विधं चूष्यं पेयं लेहय तथैव च।
भोज्यं भक्ष्यं तथा चयं गुरुविद्याद्यथोत्तरम्।।[२८]

१) चूष्य – चोखून खाणे–उस, संत्री इ.
२) पेय – दूध, जल इ.
३) लेहय – चाटून खाण्याचे पदार्थ जसे मध, अवलेह.
४) भोज्य – भात, खिचडी.
५) भक्ष्य – लाडू
६) चव्य – बराच वेळ तोंडात ठेवून खाण्याचे पदार्थ उदा. चणे.

आहार घटक :– चरक सुश्रुत आणि वाग्भट हया ग्रंथामध्ये आहार घटकाचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे दिलेले आहे.

चरक : आचार्य चरकानी आहार द्रव्याचे १२ घटकामध्ये वर्गीकरण केलेले आहे.[२९]
१) शुकधान्यवर्ग २) शमीधान्य वर्ग ३) मांसवर्ग ४) शाकवर्ग ५) फलवर्ग ६) हरितवर्ग ७) मद्यवर्ग ८) जलवर्ग ९) दुग्धवर्ग १०) इक्षुवर्ग ११) कृतान्न वर्ग १२) आहारोपयोगी वर्ग.

सुश्रुत – आचार्य सुश्रुतानी आहार द्रव्याचे पूढीलप्रमाणे वर्गीकरण केलेले आहे.[३०]

अ) द्रवद्रव्ये विज्ञानीय :

हयात १) पानीय (जल) २) क्षीर ३) दधि ४) तक्र ५) घृत ६) तैल ७) मधु ८) इक्षु ९) मद्य हयांचा अंतर्भाव केलेला आहे.

ब) अन्नपान वर्ग :

हयामध्ये १) धान्य वर्ग २) मांसवर्ग ३) फलवर्ग ४) शाकवर्ग ५) लवणवर्ग ६) कृतान्नवर्ग ७) अनुपान वर्ग हयांचा समावेश आहे.

ब) अन्नस्वरुप विज्ञानीय : हयात सप्त म्हणजे सात वर्गामध्ये अन्नाचे वर्गीकरण केलेले आहे.
१) शूकधान्य २) शिंबीधान्य ३) कृतान्नवर्ग ४) मांसवर्ग ५) शाकवर्ग ६) फलवर्ग ७) औषधी द्रव्ये व वनस्पती.

आयुर्वेदामध्ये आहारद्रव्याचे वरीलप्रमाणे वर्गीकरण केलेले असून त्यातील प्रत्येक वर्गामधे येणाऱ्या अनेक द्रव्यांचे गुण, कर्म, दोषघ्नता, इत्यादिचे वर्णन हयात समाविष्ट आहे.

भोजन विधि :—

उष्णं, स्निग्धं, मात्रावत् जीर्णेवीर्यविरुद्धम् इष्टे देशे, इष्टसर्वोपकरणम् नातिद्रुतं, नातिविलम्बितम्, अजल्पन्, अहसन, तन्मना भुञ्जीत, आत्मामभि समीक्ष्य सम्यक्।। [३१]

भोजन कशाप्रकारे करावे हयासंबंधीचे विवेचन चरक विमान स्थानामध्ये आलेले आहे. हयात खालील बाबींचा विचार केलेला आहे.

१) उष्ण २) स्निग्ध ३) मात्रापूर्वक
४) पूर्वीचे भोजन पचल्यानंतर ५) वीर्यविरुद्ध ६) इष्टदेशे
७) मनोनुकूल भोजनसामग्री युक्त ८) नातिद्रुत ९) नातिविलम्बित
१०) अजल्पन (मौन राहुन) ११) अहसन १२) आत्मानमभि समीक्ष्य

अशाप्रकारे आयुर्वेद ग्रंथात आहाराचे वर्णन आलेल आहे.

योगिक ग्रंथानुसार आहार :—

युक्ताहार विहारश्च युक्तचेष्टस्य कर्मसु।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दु:खहा।। [३२]

भगवद्गीतेमधे योग्य आहार, विहार, निद्रा आणि योग्य वेळी जागे होणे हयांना योगाभ्यासाकरिता अनुकूल मानलेले आहे.

ब्रम्हचारी मिताहारी त्यागी योगपरायण: । [३३]

साधकाने ब्रम्हचर्याचे पालन करुन मिताहार सेवन करावा. त्याने षड्रिपूंचा त्याग करावयास पाहिजे. हयाप्रकारे आचरण केल्यास योगसिद्धी प्राप्त होते, असे हठयोग प्रदिपिकाकारांनी वर्णन केलेले आहे.

सुस्निग्धमधुराहारश्चचतुर्थांशविवर्जित:।
भुज्यते शिवसंप्रीत्ये मिताहार: स: उच्यते।। [३४]

उदराचा १/४ भाग रिकामा ठेवून सहजगत्या पचणारा स्निग्ध व मधुर आहार म्हणजे मिताहार होय.

योगी व्यक्तिकरिता पथ्याहार —

आयु: सत्वबलारोग्य सुख प्रीति विवर्धना:।
रस्या: स्निग्ध: स्थिरा हृद्या आहारा सात्विक प्रिया:।। [३५]

भगवद्गीतेनुसार आयु, बुद्धि, बल, सुख आरोग्य व प्रीतिवर्धक तसेच स्निग्ध, रसयुक्त, स्थिर, हृद्य आहार सात्विक पुरुषाला आवडतो.

गोधूमशालियव षष्टिकशोभन्नानः क्षीराज्यखण्डनवनीतसितामधूनि।
शुंठीपटोलक फलादिक पंचशाकः मुद्गादि दिव्यमुदकंच यमींद्रपथ्यम।। [३६]

गहु, शाली, यव हे धान्य तसेच दूध, घृत, नवनीत, खडीसाखर, सैंधव, सुरण, रताळी, कंद, फणस, मधु, सुंठ, पटोल, मुग, तुर आणि शुद्ध जलाचे योगाभ्यास काळात सेवन करावे.

आहार हा शरीर पोषणाची निकड भागविणारा व मनाला आल्हादकारक वाटणारा असावा. आहारामधे मधुर, स्निग्ध व उचित मात्रेतील आहाराला महत्व आहे. रजतम दोष कमी करणारा व सात्विक गुण वर्धन करणारा आहार असावा.

अति अम्ल, लवण, कटु, तिक्त, तीक्ष्ण व उष्ण आहार तेलकट, दही, तीळ, मोहरी, शिळे अन्न, पुनःगरम केलेले अन्न, उत्तेजक खाद्यपेय अश्या राजस आहाराचे सेवन करु नये. तसेच कांदे, लसुन, मुळा, हुलगे, हिंग, उडीद हे पदार्थ वर्ण्य करावे. मांसाहार करु नये. तंबाखु, मद्य, गांजा, अफीम, चरस इत्यादि सवयीपासुन अलिप्त राहावे. अति भोजन, अतिनिद्रा, अति बोलणे, भूक न लागता खाणे, चंचलता, अति व्यायाम, अति मैथुन अति मार्गक्रमण, दुर्जनसंगति इत्यादि बाबी साधकाने कटाक्षाने टाळाव्यात.

योग प्रतिबंधक विघ्ने – हठयोग प्रदिपिकाकारांनी खालील बाबी योग प्रतिबंधक म्हणजेच योग साधने मधे बाधा आणणाऱ्या म्हणून वर्णन केलेल्या आहेत.

अत्याहारः प्रयासश्च प्रजल्पो नियमग्रहः।
जनसङ्श्च लौल्यं च षडभिर्योगो विनश्यति।। [३७]

अति प्रमाणात भोजन, कुठल्याही कामाकरिता खूप प्रयत्न करावे लागणे, अति प्रमाणात बोलणे, नियमामधे जखडून राहणे. जनसङ आणि चंचलता हया ६ बाबी योगामधे विघ्न निर्माण करणाऱ्या आहेत.

अति आहारामुळे गौरव (आळस) निर्माण होऊन आहाराचे निट पाचन होत नाही. त्याकरिता मिताहाराला महत्व दिलेले आहे. भाष्यकार योगानंदनाथ हयांच्या मते, रोगाचा समुळ नाश करण्याकरीता किंवा स्वथ्यता टिकविण्यासाठी योग्य रसयुक्त आहार व योगानुशासन हाच उपाय आहे.

निष्कर्ष :–

आयुर्वेदसूत्रम् हया ग्रंथातील आहारविषयक विचार तसेच आयुर्वेद एवं योगिक ग्रंथातील आहारविषयक विचारांचे अध्ययन केल्यावर हे लक्षात आले की आयुर्वेदसूत्रम् ग्रंथात आलेले आहाराविषयक विचारांचे योगिक आहारात काय योगदान आहे हे आपण

खालीलप्रमाणे पाहू.

वरील विवेचनातून हे लक्षात आले की, आयुर्वेद शास्त्रत आहाराचे सखोल अध्ययन झालेले आहे पण हे अध्ययन किंवा आहाराविषयक विचार हे शरीर सुदृढ व स्वस्थ ठेवण्याकरिता आले आहे. योगिक ग्रंथात जे आहाराविषक विचार आलेले आहेत ते योगसाधना योग्य होण्याच्या दृष्टीने आलेले आहेत तर आयुर्वेदसूत्रम् ग्रंथात आलेले आहारविषक विचार हे फकत शरीर सुदृढता व स्वस्थ्यतेकरीता नाही तर शरीर, मन, एवं आत्मा स्वस्थ राहावा असा सुक्ष्म व समग्र विचार प्रस्तापित केलेले आहे. मनुष्याला परमसुख कसे अनुभवता येईल हयाचा विचार करुन आहार वर्णन आलेले आहे.

योग सिध्दी प्राप्त करण्यासाठी शरीर स्वस्थ असणे, दीर्घायुषी असणे आवश्यक आहे. त्यासोबतच शरीर रोग मुक्त असणे आवश्यक आहे. हयास्तव रोग उत्पन्न करणारे कारण जसे – आम, अजीर्ण, विरूद्धाहार व त्या कारणाचा नाश करणे किंवा त्या कारणापासून दूर राहून योग्य आहार– विहार जसे – मिताहार, त्रिदोष समस्थितीत ठेवणे हे समग्र ज्ञान आयुर्वेदसूत्रम् ग्रंथात प्रतिपादित केलेले आहेत. लंघन, पाचन, सारख्या शोधन क्रिया करुन दोषांचे शमन करुन निरोगत्व प्राप्त होते. असे हे आयुर्वेदसूत्रम् ग्रंथात आलेले आहाराविषयक विचार हे योगिक आहारात मोलाचे योगदान करतील हे निश्चित आहे.

संदर्भ ग्रंथ सूची

१. आ. सू. १/२८
२. आ. सू. पान नं १२
३. आ. सू. १/१
४. आ. सू. पान नं १
५. आ. सू. पान नं २
६. कित्ता
७. आ. सू. पान नं ३
८. कित्ता
९. आ. सू. १/४
१०. आ. सू. पान नं २
११. आ. सू. १/५
१२. आ. सू. पान नं ४
१३. आ. सू. पान नं ५
१४. आ. सू. १/८
१५. आ. सू. पान नं ५
१६. आ. सू. १/९
१७. आ. सू. १/११
१८. आ. सू. १/१२
१९. सं. स. पान नं ११०
२०. अ. हृ. सू. ७/५२
२१. च.सू. २८/४५
२२. च.सू. २७/३४
२३. च. चि. १५/५
२४. सु. चि. २४/६८
२५. च. सू. ५/१३
२६. सु. सू. ४६/३१
२७. सं. स. पान नं १२५
२८. भा. प्र. यो.
२९. च. सू. २७/६–७
३०. सु. सू. ४६/४२
३१. च. वि. १/२४
३२. भ. गी. ६/१७
३३. ह. प्र. २/५९
३४. ह. प्र. २/६०
३५. भ. गी. ६/१८
३६. ह. प्र. २/६४
३७. ह. प्र. १/१

Dhruva Giti-s: A musical composition in Sanskrit Drama

Dr.Geetha H

Dhruva Giti-s: A musical composition in Sanskrit Drama

Abstract: Music plays an important part in Sanskrit drama. Indian drama especially
classical, can never be conceived without 'tauryatrika', music, dance and instrumental accompaniment. The prologue of a Sanskrit drama reveals that its enactment can never be effective without a sufficient tinge of music. There are certain songs in the uparūpakas in which music plays a dominant factor in the development and denouement of the story. Poeticians beginning with Bharata have dealt with music and drama in detail. There are several texts which describe about music -The *Kuttanīmata* of Damodaragupta, *Malatīmadhava* of Bhavabhūti, *V*ikramōrvaśīya and *Śakuntala* of Kalidasa, *Gītagovinda* of Jayadeva. *Mṛcchakaṭika* of Sudraka*, Rāghavavijaya* and Maricavadha based on *Rāmāyaṇa*, Bhoja's work etc. are the ones wherein the references to music warrant a probe since exhaustive and analytical studies on musical patterns in classical drama has not so far come out. The songs in drama are called Dhruvā-gana.
Keywords: Tauryatrika, Uparūpakas, Dhruvā. Prāveśiki, Prāsadiki,Ākṣepiki, Naiskramiki, Aṅtarā.

Introduction

Music is an integral part of Sanskrit drama. Indeed, Indian classical drama can never be conceived without 'tauryatrika' music, dance and instrumental accompaniment. The prologue of a Sanskrit drama reveals that it is meant to be enacted on the stage and therefore, its enactment can never be effective without a sufficient tinge of music. There are certain songs in the uparūpakas in which music plays a dominant factor in the development and denouement of the story.

Scope of the Topic

The music has two divisions- Instrumental and Vocal. The music of drama consists of the song and instrumental background. The songs in drama are called Dhruvā-gāna. In South Indian dance drama, there is no need for the

entry of a character and the music in drama is sung without the entrance of the appropriate character. There are three dhruvās in between entry and exit i.c., 1. Prāsādiki 2. Ākṣepikī and 3. Aṅtara. The dhruvās which is seen in some of the dramas- *Anargharāghava* of Murari, Rajasekhara's plays, *Ratnāvali* of Harsa. The importance of dhruva music is that they were composed always in prākṛt language. They were generally composed in Śauraseni prākṛt. And some are found in Sanskrit also. The celestial characters use Sanskrit with high grammatical usages. Human beings can use the languages half Sanskrit mixed with Prakṛt. These were sung by the musicians from behind the curtain. It has melody and rhythm of essential aspects.

Dhruvā

The leader of the drama troupe (nāṭyācārya) incorporated a set of songs in the play – which supplied the mood of the situation over and above that created by the dramatists. These were called dhruvā songs.

ध्रुवा गीत्याधारो नियतः पदसमूहः ।

Without any colour the drawing should not become good, likewise nāṭya could not perfect without the song-

यथा वर्णादृते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत् ।
एवमेव विना गानं नाट्यं रागं न गच्छति ।।

The definition of Dhruvā-s are mentioned by Bharatamuni in chapter thirtytwo of his
Nātyaśāstra(NS) -

ध्रुवासंज्ञानि यानि स्युर्नारदप्रमुखैर्द्विजैः ।
गीताङ्गानीह सर्वाणी विनियुक्तान्यनेकशः ।।
या ऋचः पाणिका गाथाः सप्तरूपाङ्गमेव च
सप्तरूपप्रमाणं हि तद्ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ।

Trayaśratāla with six kalās and caturasratāla with eight kalās are the chracteristics of dhruvā songs. These above mentioned tālās are the vital energy to Dhruvā gīti-s.

According to Bharata, the words, tempo, Jati, notes and time beat in them were regularly (dhruvam) connected with one another. So that it is called dhruvā songs. Abhinavagupta emphasis that they stabilise, so to say or form a firm means dhruvam foundation of the production or their themes and hence are called dhruvā-s. According to Rajasekhara, in the prastāvana of *Bālarāmāyaṇa* dhruvās are the vital breath of a dramatic performance-

ध्रुवा हि नाट्यस्य प्रथमे प्राणा : ।

Kinds of Dhruvā Songs. There are five kinds of dhruvās and their situations of employment are charted below-

Dhruvā Songs	Situation of Employment
Prāveśiki	Sung at the entrance of important characters
Naiṣkrāmiki	Sung at exit of important characters
Prāsādiki	Sung to develop or enlarge the mood of the situation
Ākṣepiki	Sung to change the mood of the situation
Aṅtara	Sung to cover the faults or mishaps or bad lucks

These songs were always sung by the vocalists of the musical orchestra. Sometimes the performer also joins with them. Each of them has different situations for their employment. The names of these five Dhruvās are based on the names given to human beings in order of geneology, family and customs etc. Saradatanaya also mentions five kinds of dhruvās . They are -

अधिका चापकृष्टा च प्रवेशिक्यावसानिकी ।।

अन्तरा चेति पञ्चैता ध्रुवा नाटकसंश्रिताः ।।

These are not explained in detail. But he discusses only the names of the above dhruvas.

The dhruvās described in ***N*S** are discussed in detail-

1. Prāvesiki Dhruvā

In prāveśiki dhruvā-song, a character enters with different meaning and rasa. This is not used when a character is in a situation of calamity. wonder, tension, crying etc. The situations that happen in afternoon are supposed to be described in this dhruvā.

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ।।

[Meaning: The ravishing melody of your song I was forcibly carried away, like King Dusyanta here by an antelope of extreme fleetness.]

Here the entrance of the king Dusyanta is portrayed by Kalidasa.

2. Naiṣkrāmiki Dhruvā
This is occurring in the exit of one character at the end of an act or when a character makes his /her exit from the scene. The situations that happens during day and night are described in naiskrāmiki. In this dhruvā, vādya is used with music. If a character enters on the stage with tension, fear and pleasure music is applied along with this.

गच्छति पुरः शरीरं धावति परचादसंस्थितं चेतः ।
चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ।

[Meaning: Body goes forward, (but) the restless heart runs backward, like the chin cloth of a banner which is being borne against the wind]
Here Kalidasa portraits the exit of King Dusyanta.

3. Prāsādiki Dhruvā
Prāsādiki means a character who is in good mood. In the context of memory, vanity, happiness, request, sṛṅgāra, adbhuta rasa etc. prāsādiki dhruvā is employed.

रम्याणि वीक्ष्य मधुराश्च निशम्य शब्दा-
न्पर्युत्सुको भवति यत्सुखिनो/पि जन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ।।

[Meaning: When on seeing charming objects and hearing sweet sounds, a being, although possessed of happiness, become longingly anxious, then, indeed, he remembers in his heart, without consciousness beforehand, friendships of other lives, that are permanent through mental impressions.]
When the king hears music of Hamsapadika, Dusyanta thinks of his past golden memories.
4. Ākṣepiki
Ākṣepiki is used in the speed and slow tempoo. Each movable things are described in this dhruvā. It is in adbhuta and bhayānaka rasa. The situations like anger and fury are the reason for adbhuta and bhayānaka rasa.

कः पोरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धासु तपस्विकन्यासु ।।

[Meaning: Who is this that is practising rudeness towards innocent hermit girls, whilsta descendant of Puru, the chastiser of the ill-behaved, governs the earth? They are separately talking. But not meeting each other].
Here Kalidasa wants to change the situations that the hermit girls can meet

the king.

5. Aṅtarā Dhruvā

This is used in between the other four. Fainting, sadness, wearing dress, arranging the costumes etc. occur several times during the performance of the play. To overcome these situations, intervals are given. When a character is in anger wound, he or she relieved from the stage, the director uses antarā dhruvā inorder to change the situations in speed tempo.

भव हृदय ! साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।
आशङ्कसे यदग्नि तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥

[Meaning Heart! Be full of longing, now the solution of doubts is accomplished. What you fear to be fire is here a gem capable of being touched].

According to Bharatamuni one can use these dhruvās in accordance to the emotions.

यत्र प्रत्यक्षजं दुःखं मृताभिर्हतदर्शनम् ।

Different Metres for Dhruvā Songs

Generally different types of meters are not used for dhruvā songs. But the metres that have quality and blessedness are only applied. Māla, Vaktram, Puṭam, Viśloka, Cūlika, Udgata, Aparavaktram are considered as good. Above all ***NS*** enumerates many situations, tempos, meters and syllables to evoke a particular rasa in which a dhruvā song employed. To indicate capture, fall, attack, illness, swoon, on seeing someone killed etc. Ākṣepiki dhruvā was used with pathetic or karuna rasa in slow tempo. To show impatience, dissimilation, weariness, anxiety, lamentation, depression, despair, calamity etc., the āksepiki dhruvā with the above mentioned same rasa and note are employed in fast tempo.

The Different Occasions

The different occasions for the employment of dhruvās as follows-

वस्तु प्रयोगं प्रकृतिं रसभावावृतुं वयः ।
देशं कालमवस्थां तु ज्ञात्वा योज्या ध्रुवा बुधैः ॥

There are several rules in relation to the presentation of dhruvā-s .

In morning- Sukumāra or gentle style

In Noon- Deepti

After-Noon- Medium Dhruvā

Evening or Dusk- Sorrowful Dhruva.

Moreover, another peculiarity is that, among gita, vadya, nrtta a proper order

should be maintained. First follow gīta then vādya and after that nṛtta must be performed.

पूर्वं गानं ततो वाद्यं ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।

Conclusion

Music being an integral part of Sanskrit drama, its employment in it is brought in to effect by several subtle factors. It is the chief factor of entertainment in drama, the other two being rhythm and acting. All these three factors constitute the concept of tauryatrika. Bharata allots a separate chapter, that is, chapter thirtytwo, for the treatment of dhruvā giti-s in Sanskrit drama. He discusses a particular sequence when dhruvā gīti-s were put to use. The primary concept of drama in Sanskrit was in the form of an entertainment or kridanīyaka. But the elaborate treatment of Sanskrit drama in ***NS*** *a*nd other important dramaturgical texts underline the fact that the drama, as tragedy to Aristotle, was considered the most serious form of theatre art in Ancient India. Dramatic art was treated with much gravity as life itself because life is often conceived as a play that is being enacted continuously. The dhruvā music is played to create a particular dramatic mood among audience. In modern play production with regarding to Indian classical drama are beset with several subtle musical patterns, the tradition of which is embedded in the views of Sanskrit authors.

References

1. **Abhijnanasākuntalam of Kalidasa**, Kishori Sanskrit- Hindi commentary, Navakishorakara Shastri, & Ramateja Pandey, Chowkhambha Sanskrit Series, Varanasi, 1978.
2. **Nātyasāstra** of Bharatamuni, Dr. N. P. Unni, Text with English translation (I-IV), Nag publication Delhi, First Edition, 1998.
3. **Bharatamuniyude Nātyasāstram**. Prof. K. P. Narayana Pisharodi, Vol. 1 & II, Kerala Sahitya Academi, Trissur, 1987.
4. ***Abhinjanasākuntala*** of Kalidasa by A.B. Rajendragadikar, English Translation, re- edited by Pravin Pralayankar, New Bharatiya Book Corporation, Delhi, First Edition 2004.
5. ***Bhāvaprākasa*** of Saradatanaya, Hindi Translation, Madan Mohan Malavya, Radhakrishna General Store, First Edition, November 1978.

I Gita, vādya and nritta are called tauryatrika.
II Natyasastra, Hindi translation, L- 1-2, p.618.

---

iii *Ibid, Malayalam Translation, XXXII, V-429,p.441.*
iv *Ibid, V.I,p.354.*
v *Annals of Bhandarkar oriental research institute Poona, Vol.45-47, 1964, p. 20.*
vi *Bhāvaprakāsa , VII, V.189, p.287.*
vii नानारसार्थयुक्तो नृणां . गीयते प्रवेशषु । प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तज्ञैः ॥ *Nātyasāstra , Malayalam Translation, XXXII, V.317, p.420.*
viii *Abhijnānasākuntalam of Kalidasa, Sanskrit- Hindi Translation,Chowkhambha Sanskrit series, Varanasi, I, v. 5.*
ix *Ibid, I, V.36, p.81.*
x *Ibid, V, V.9, p.325.*
xi *Ibid, I, V.20, p.50.*
xii *Ibid, English Translation, re-edited by Pravin Pralayankar, I, V.25, p.142.*
xiii *Nātyasāstra, English translation, N.P. Unni, XXXII, p.975.*
xiv *Ibid, V.358,p.980.*
xv*Ibid, Malayalam Translation, V.391,p.985.*

Finding Meanings in Ted Hughes' "Thrushes" Through Śabdaśaktyudbhava and Arthaśaktyudbhava Dhvani

Priyamvada C., Maitali Khanna, M. Praphulla

Abstract
The article tries to get the deeper and fuller meaning of the poem "Thrushes" written by the English poet Ted Hughes by culling out layers of meanings with the application of the Sanskrit concepts śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava. The poem contrasts the tiny bird thrush with human beings and points out the disparity in their qualities. Śabdaśakti with its power to find meanings in words through figures of speech, lexical relations and semantic features, and arthaśakti by suggesting more layers of implicatures in meanings have guided the analysis in this article. Thus a single word takes a sahṛdaya to deeper and inner meanings unseen at the surface level. Hughes has used powerful words to convey his idea and these words are dissected to find suggestions using śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava.

Keywords: Śabdaśaktyudbhava, Arthaśaktyudbhava, Ted Hughes, Thrushes

Introduction
'Dhvani' in Sanskrit Poetics is a theory of suggestion, propounded by the theoretician Ānandavardhana in his treatise *Dhvanyāloka* in the ninth century. In this lakṣaṇagrantha, which has four uddyotās, Ānandavardhana has defined and illustrated various kinds of Dhvani. This theory considers 'text' as a base that evokes multilayered meanings through its various linguistic elements, which makes the theory universal and relevant for all times and contexts. Considering the universality of the theory, "Thrushes", a poem written by the English poet Ted Hughes, is analysed using śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava dhvani out of the many kinds of dhvani. The theory of dhvani is mainly divided into avivakṣitavācya and vivakṣitānyaparavācya. "In *avivakṣita-vācya-dhvani*, a word abandons its primary meaning completely and then comes to suggest a new meaning that

is not conventionally associated with it" (Chandran & V. S., 2021). "In *vivakṣitānya-paravācya dhvani*, the literal meaning, although it is intended, moves on to suggest something which is not explicitly presented" (Chandran & V. S., 2021). Avivakṣitavācya dhvani has two subtypes, atyantatiraskṛtavācya and arthāntarasaṁkramitavācya. "The category of *atyanta-tiraskṛta-vācya* is that type of *dhvani* where the literal sense (*abhidhā*) of the word is completely negated. In *arthāntara-saṁkramita-vācya*, the literal meaning retains certain elements of its primary sense but suggests a new meaning that is not conventionally attributed to it" (Chandran & V. S., 2021). Vivakṣitānyaparavācya is further divided into two kinds: saṁlakṣyakramavyaṅgya and asaṁlakṣyakramavyaṅgya. "In *asaṁlakṣya-krama-vyaṅgya*, we are not conscious of the movement from the literal to the suggested meaning" (Chandran & V. S., 2021). In *saṁlakṣya-krama-vyaṅgya*, which is also known as *anuraṇana-rūpa-vyaṅgya-dhvani* (suggested sense appearing like a reverberation), we are conscious of the movement that takes place from the literal meaning to the suggested meaning" (Chandran & V. S., 2021). Saṁlakṣyakramavyaṅgya is further divided into śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava. While there are many more categorisations of dhvani, for the analysis in this paper only śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava dhvani are employed. Using these two subtypes, this paper aims to render a word-meaning driven analysis of Ted Hughes' poem "Thrushes". The following diagram shows dhvani and its sub kinds till śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava.

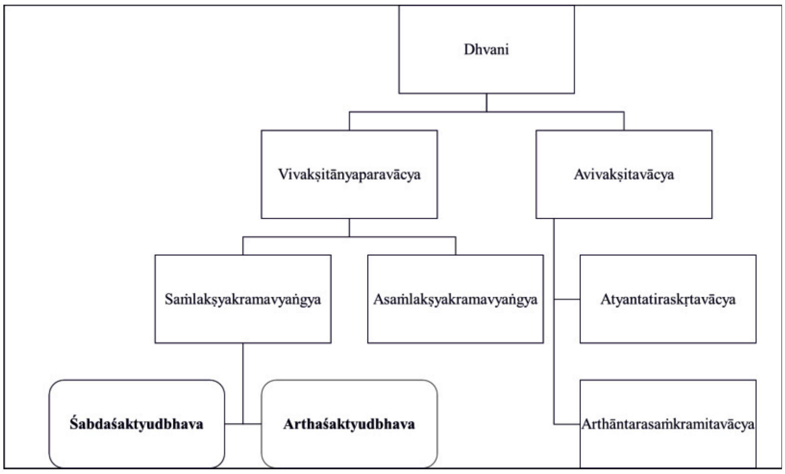

Śabdaśaktyudbhava and Arthaśaktyudbhava

In the second uddyotā of *Dhvanyāloka*, in the twenty first and twenty second Kārikas, Ānandavardhana explains śabdaśaktyudbhava/ śabdaśaktimūla and arthaśaktyudbhava/ arthaśaktimūla types of dhvani. Ānandavardhana describes śabdaśaktyudbhava thus:

आक्षीप्त एवालंकार: शब्दाशक्त्या प्रकाशते ।
यस्मिन्ननुक्त: शब्देन शब्दशक्त्यूद्भवो हि स: ।। (Krishnamoorthy, 1982)

Krishnamoorthy's translation of this verse is, "Only that instance wherein is present a figure that is not expressed directly by any word but conveyed solely by the suggestive power of the word itself, should be regarded as suggestion based on the power of the word" (Krishnamoorthy, 1982).

Here is the definition of arthaśaktyudbhava as given by Ānandavardhana:

अर्थशक्त्यूद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थ: संप्रकाशते।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वत:।। (Krishnamoorthy, 1982)

The verse is translated by Krishnamoorthy thus, "The other variety of suggestion is based upon the power of sense and it is instanced in places where the second meaning is conveyed only by way of implication by the first meaning and not by the expressed words at all" (Krishnamoorthy, 1982).

In śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava as the name suggests,implicatures are derived from the power of word and and the power of sense. "*Śabda-śakti-mūla* is that variety of *dhvani* where a word or a set of words implies a figure of speech. In *artha-śakti-mūla-dhvani*, the meaning of words acts as suggestor" (Chandran & V. S., 2021). In śabdaśaktyudbhava dhvani, just by observing the lexical and non-lexical morphemes, words and their forms, their lexical roles, their semantic relations with other words and the semantic features of the words, layers of suggestive meanings can be arrived at. Arthaśaktyudbhava gives rise to implicatures from the literal meaning of a word or a sentence or even the explicatures that are based on linguistic and non-linguistic context. The interpretation of the poem "Thrushes" is derived employing the two kinds of dhvani as mentioned earlier, emphasising on the power words and meanings possess, as extolled by Ānandavardhana.

Ted Hughes and Animal Poetry

Ted Hughes is considered as one of the giants of twentieth-century British poetry. Hughes spent most of his childhood catching animals, birds and fish. He is an unrivalled animal poet in English literature. However, 'animals' for Ted Hughes are more than just creatures. They are 'suggestions' that evoke

Śabdaśaktyudbhava and Arthaśaktyudbhava

In the second uddyotā of *Dhvanyāloka*, in the twenty first and twenty second Kārikas, Ānandavardhana explains śabdaśaktyudbhava/ śabdaśaktimūla and arthaśaktyudbhava/ arthaśaktimūla types of dhvani. Ānandavardhana describes śabdaśaktyudbhava thus:

आक्षीप्त एवालंकारः शब्दाशक्त्या प्रकाशते ।
यस्मिन्ननुक्तः शब्देन शब्दशक्त्यूद्भवो हि सः ।। (Krishnamoorthy, 1982)

Krishnamoorthy's translation of this verse is, "Only that instance wherein is present a figure that is not expressed directly by any word but conveyed solely by the suggestive power of the word itself, should be regarded as suggestion based on the power of the word" (Krishnamoorthy, 1982).

Here is the definition of arthaśaktyudbhava as given by Ānandavardhana:

अर्थशक्त्यूद्भवस्त्वन्यो यत्रार्थः संप्रकाशते।
यस्तात्पर्येण वस्त्वन्यद् व्यनक्त्युक्तिं विना स्वतः।। (Krishnamoorthy, 1982)

The verse is translated by Krishnamoorthy thus, "The other variety of suggestion is based upon the power of sense and it is instanced in places where the second meaning is conveyed only by way of implication by the first meaning and not by the expressed words at all" (Krishnamoorthy, 1982).

In śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava as the name suggests,implicatures are derived from the power of word and and the power of sense. "*Śabda-śakti-mūla* is that variety of *dhvani* where a word or a set of words implies a figure of speech. In *artha-śakti-mūla-dhvani*, the meaning of words acts as suggestor" (Chandran & V. S., 2021). In śabdaśaktyudbhava dhvani, just by observing the lexical and non-lexical morphemes, words and their forms, their lexical roles, their semantic relations with other words and the semantic features of the words, layers of suggestive meanings can be arrived at. Arthaśaktyudbhava gives rise to implicatures from the literal meaning of a word or a sentence or even the explicatures that are based on linguistic and non-linguistic context. The interpretation of the poem "Thrushes" is derived employing the two kinds of dhvani as mentioned earlier, emphasising on the power words and meanings possess, as extolled by Ānandavardhana.

Ted Hughes and Animal Poetry

Ted Hughes is considered as one of the giants of twentieth-century British poetry. Hughes spent most of his childhood catching animals, birds and fish. He is an unrivalled animal poet in English literature. However, 'animals' for Ted Hughes are more than just creatures. They are 'suggestions' that evoke

multilayered impressions of Hughes' understanding of art, life and culture. He finds many affinities between animals and poems. He says, "In a way, I suppose, I think of poems as a sort of animal. They have their own life, like animals, by which I mean that they seem quite separate from any person, even from their author, and nothing can be added to them or taken away without maiming and perhaps even killing them. And they have a certain wisdom. They know something special… something perhaps which we are very curious to learn" (Hughes, 1975). Hughes believed in universal energy. For him, evoking it was imperative and the world was as good as dead without it. However, this energy, once evoked, needs to be harnessed lest its power should be destructive. He believed that animals and birds have the power to harness the universal energy naturally. Additionally man should indulge in ritualistic acts to cultivate and nurture this cosmic energy. Hence, Hughes engaged in writing poems as a ritual that through the power of words aroused the dynamic energy, vitality and ferocious-violent behaviour of animals. As he extolls animals for their steadfastness, truthfulness and agility, he also hints at the contrasting qualities of human beings, suggesting the values and qualities humans should learn from animals. Thus through the words that he employs literally to describe the animals, he takes the reader through myriad levels of senses. Dhvani with its power to sense suggestions at various levels and cull out varying degrees of significations, is a suitable tool to gauge the depth in Hughes's description of animals.

Employing Śabdaśaktyudbhava and Arthaśaktyudbhava in "Thrushes"

"Thrushes", a poem by Ted Hughes, is taken from his collection of poems called *Lupercal* published in 1960. Though outwardly it reads like a lyric on a thrush, a tiny bird, yet, when dwelled deep we find that in the poem "... the didactic eulogies of animal vitality [are] contrasted with man's self-worshipful activities..." (Faas, 1980). Identifying this didacticism in Hughes' poems E. L. Black expresses that "A problem that is difficult to answer is this – when Hughes writes about a wild animal (or bird) is he really writing about that animal (or bird) or is he using the bird as a symbol for some human characteristic" (Black, 1966)?

The title of the poem "Thrushes" at first indicates a bird, but through śabdaśakti, it becomes a symbol of the qualities of the bird. The word thrush is a name of a bird, a noun, but when read with the associativeness of the other words, one can conclude that the word thrush is not just a mention of who the

bird is, but stands for what a bird is.

In the poem, thrush is described using contrasting words, “terrifying” and “sleek”/ "delicate”. Thrushes are small delicate birds which are not terrifying. However, the antonymy sense relation evoked in the contrasting adjectives redirect reader's perception of thrushes as delicate to what is concealed in the sleek appearance. Through śabdaśaktyudbhava we find that what is terrifying is the attent/ intensive attention of thrushes. The emphasis is on the attention and resolute action of thrushes while attacking the prey and not on its sleekness. The adjectives that are used to describe thrush, basically become the semantic features of the word thrush.

The appearance of thrush is described as that of “coiled steel”. Here inanimate is contrasted to the living. This far-fetched imagery through śabdaśakti evokes another figure of speech, a metaphor, comparing thrush as the coiled steel. The śabdaśakti is that once they determine no one can persuade them to withdraw their decision. Why is it coiled? Is it difficult to straighten or uncoil? The word "coiled" is animate and through collocation we associate the word naturally with the image of a snake. Through arthaśakti, the word “coiled” leads the reader to the comparison of the quick movement of snakes to that of thrushes. Another suggestive meaning gained through arthaśakti is that, as coiled steel cannot be uncoiled, so also the bird's strong determination does not waver. This phrase illustrates śabdaśaktyudbhava eliciting machine imagery. The word “steel” has machinery as one of its semantic features, and machinery draws forth the implications of industrialisation, the mechanical world of human beings. The arthaśakti/ implicature in this imagery further develops the context of contrasting human inertia and ennui with the steadfast dynamism of the thrush. They remain static, looking dead when they wait for the prey with intense attention, while man in perplexity staggers his way. The suggestive sense of industrialisation and the comparison is not found prima facie but is evoked through arthaśaktyudbhava, the power of the meaning.

The words “poised” and “dark”/ “deadly” once again share contrastive associativeness. Something that is poised cannot be deadly. Arthaśakti unravels suggestive meaning that the eyes of thrushes are poised, or their demeanour is poised but their attent is deadly to “bounce” upon the prey when the time is right. The words “terrifying” and “deadly” express the core sense of the poem and are present in many lines. “The stanza is hinged on the double perception of the predatoriness of the thrushes and their delicacy,

brilliantly used in the word “triggered'” (Gifford & Roberts, 1981).
The force behind the natural instinctive behaviour of the bird is for humans “stirrings beyond sense”. There is a sudden movement when a thrush attacks its prey. A “start”/ “bounce” and “stab”- all these verbs are not related to the appearance of thrush. Roughness does not go with the delicate physical appearance of the bird. But arthaśaktyudbhava testifies the suggestive use of such violent action words, and we know that the roughness mentioned is related to the bird's dynamic attack. Its action is very determined. Thrushes “Overtake the instant” faster than any movement. It does not compromise. Arthaśaktyudbhava lets us observe the semantic features of every word. “Indolence” is an attribute of humans, not animals. Humans are lazy, they sloth and procrastinate. And machines have contributed much to man's inaction. “Yawning” is what animals do. It shows their boredom and laziness. The word “sighs” indicates regret which is again a human feature. “Head scratchings” is what animals do. It indicates that they are bored, don't understand and are lost. Through the suggestive meaning revealed by arthaśakti we find the distinction between humans and animals that the poet has brought in. Words like “bounce” and “stab” are dynamic words. These are placed in contrast with words like “procrastination” and “yawning” which are inert words. The nature of these words through arthaśaktyudbhava make the reader ready for something to come, “a ravening second” of ferociously hunting for prey. “The thrushes are terrifying not only for their ravening of writhing things, but for the too streamlined efficiency with which they pursue their unwavering purpose – the efficiency of a bullet (whose one path is direct through the bones of the living)” (Sagar, 1978).

The second stanza connects with the first through the power of words. What makes the thrushes “terrifying” is that they have “single-mind-sized skulls”. The suggestive meaning through arthaśakti lets us comprehend that the birds have brains and not minds. Since the brain is single minded, they have one mindedness. The meanings of the contrast words “training”, “conditioned” and “genius” are revealed through the suggestive power of arthaśakti. Training is what humans do. Animals can be “trained”. But they are naturally conditioned as per the environment. “Genius” is again a human quality. Arthaśakti contrasts the qualities of animals and humans to form their character.
The only purpose of these “brats”/ beasts, “days”/ lives is to satisfy their

hunger. “Bullet” is used to indicate the quick passage of time. It evokes visual imagery. Śabdaśaktyudbhava explains that the speed of thrushes is compared to that of a bullet. The words “bullet”, “triggered”, “steel” and “automatic” give more meanings through arthaśakti. These words have a lot to do with industrialisation, machinery and war. While placed in context we understand that these are just the reflection of the period Hughes lived in. Another arthaśakti for “nestful of brats” is that the birds have tiny ones to feed, which is making them precise. They have no time to waste by pecking around.
Then Hughes points out to two other creatures who have the extraordinary qualities of thrushes, Mozart and the shark. “Mozart's mind had it”. Śabdaśakti resonates with an allusion to the life of the great musician of the classic period. "It" is deictic here, making an anaphoric reference to thrushes' one pointedness and single mindedness. Even human beings have these qualities, and were in the possession of men especially in the olden times. Another layer of suggestive meaning takes us to the life and character of Mozart, who created music not for recognition but for the pure sake of it. “Shark” also is single minded. Their target is blood even if it is their own. The efficiency of thrush is streamlined along the allusive illustrations through arthaśaktyudbhava. “A life without doubts or obstructions is either more or less than human. Streamlined efficiency is for angels, animals and machines” (Sagar, 1983). There is no place for doubt in intent. It immediately plucks. All these human-like attributes give rise to paradox as an implicature through śabdaśaktyudbhava. Thrush is shown as a perfect example of steadfastness, determination and meditative focus, which are otherwise human characteristics. Single mindedness is a genius of human beings. It is a meta word that explains all other related characteristics of humans. “In the ordinary man the energies are there, but not available for efficient unified action, creative or destructive” (Sagar, 1983). Paradoxically, Hughes through all suggestions intends to school man in these qualities.
In the third stanza, which is dedicated to human beings, man is described as shallow. He is no hero without a horse. Humans depend on something else to show heroism. The śabdaśakti in the phrase “Outstripping his desk-diary at a broad desk” elicits a visual imagery. The suggestive meaning arrived at through arthaśakti is that men lack surety in whatever they do. The allusion evoked through śabdaśakti here leads us to the life of writers. He says that his lot are always in a dilemma. Men are not sure of what they write. There is a contrast of man's place against his own efficiency. Hughes again contrasts the

bird with humans through arthaśaktyudbhava. A man takes years together to finish a carving. It also shows the efficiency and attention to detail that human beings give to a single work. A tiny carving is itself his worship. Thrush has just one job, to catch its prey. And once it is done, it is satisfied. But man is never satisfied. The facets of the bird and man are perceived and placed in contradiction through suggestive meaning discerned through arthaśaktyudbhava.

Hughes then hints at the solution to all our enticements: prayer. Man bends in prayer. “Bends” is a kinesthetic imagery thus a śabdaśaktyudbhava dhvani. The arthaśakti is that prayer is essential for human beings because of the fear with which we live our lives. The word “bend” also suggests our surrender in front of a higher entity. In the next layer of meaning we are confronted with the disturbing thoughts in the mind of a praying man. “Furious spaces” implies many thoughts in the human mind which distracts him from his goals and God. The next layer of suggestion is that animals don't need to do all these, they are satisfied. Wilderness is pure nature, unaffected by human action. “Orgy” and “hosannah” are ritualistic ceremonies Greeks used to perform to evoke spirits. Through arthaśaktyudbhava, we are taken to Ted Hughes' personal life - Ted Hughes a shaman. His poems are mythopoetic, thus the mention of orgy and hosannah. There is a paradox in the way he puts together the contrasts of science and myths. Humans can't take the energy present in the universe like thrushes because of lack of one pointedness. “Orgy, hosannah and weep are verbs describing the hidden forces in man that distract him from his main purpose” (Black, 1966). Man who is stuck in the modern ideologies, needs a priest or rather a writer to lead him on the right path. “Presumably Hughes believes that his poetry, like the whips of the priests, may help in remedying the barrenness of modern civilisation (Black, 1966). “Nevertheless the capacities hauntingly caught in 'orgy', 'hosannah' and 'weep', belonging not to the conscious man but to the suppressed and ignored 'distracting devils', remind us explicitly of the heart of Hughes's drama: the awakening of that tormenting sense of not being in possession of one's own life and potentialities” (Gifford & Roberts, 1981). The arthaśakti of “black” is the evil qualities present in humans. Arthaśakti also takes us to the next layer of suggestion of shamanism having black figures and black world. Śabdaśaktiyudbhava finds a transfer epithet in the phrase “waters weep”. Arthaśakti tells us that what “weep(s)” is not water, but humans. The next level of suggestive meaning reveals the reason for this. Humans live in fear.

We are stuck with beliefs hidden in fearful minds. Another suggestive meaning reached through arthaśakti is the existence of waters under earth which is indicative of pātāla/ netherworld. The final level of suggestive meaning obtained through arthaśakti is that it can also be our deep consciousness. "Black silent waters" are deep within us. To overcome the black energy we should pray. Turmoil and gloominess are present in humans. Though outwardly still, it is turbulent within. The poem ends by a comparison of apprehensive humans and happy thrushes.

Conclusion

Hughes believed in biocentrism. He saw man and other creatures as equal. Man is placed in contrast to thrushes in the poem, "Thrushes". Thrushes are single minded, dedicated and instinctive. Man is distracted, doubtful and pretentious. While thrushes follow nature, man goes against its rules. "Whichever view we take, we will agree that Hughes' most significant theme is the central opposition between the vital, instinctive impulses of birds and animals, often violent and destructive, and the dulled and tamed consciousness of over-civilised people or passive animals" (Black, 1966). With the aid of śabdaśaktyudbhava and arthaśaktyudbhava new vistas of meaning of the poem "Thrushes" are revealed. By merely following the power of words that give birth to plethora of suggestions, senses and signification, and by responding to instinctive implicatures that the power in meanings stimulate in readers, the complete interpretation of a poem can be achieved.

Works Cited

Black, E. L. (1966). Nine Modern Poets: An Anthology (1st ed.). Macmillan Education Limited.Chandran, M., & V. S., S. (2021).
An Introduction to Indian Aesthetics: History, Theory and Theoreticians (1st ed.). Bloomsbury Academic India.Faas, E. (1980). Ted Hughes: The Unaccommodated Universe (1st ed.). Black Sparrow Press.Gifford, T., & Roberts, N. (1981).
Ted Hughes: A Critical Study (1st ed.). Faber and Faber Limited.Hughes, T. (1975). Poetry in the Making. Faber and Faber Limited.Krishnamoorthy, K. (1982). Dhvanyaloka of Anandavardhana (2nd ed.). Motilal Banarsidass.Sagar, K. (1978). The Art of Ted Hughes (2nd ed.). Cambridge University Press.Sagar, K. (Ed.). (1983). The Achievements of Ted Hughes (1st ed.). Manchester University Press.

Śrīdhara's concept of Bhakti: A study of *Subodhinī* commentary on *Bhaktiyoga* chapter of *Bhagavadgītā*

Swati Phadke[1],
Shakuntala Gawde[2].

Abstract:

Śrīdhara, a non-dualist, is the renowned author of a commentary *Bhāvārtha Dīpikā* on *Bhāgavata Purāṇa, Ātmaprakāśa on Viṣṇu Purāṇa* and *Subodhinī* on *Bhagavadgītā* . Though he was a non-dualist and said to be Śāṅkara Vedāntin, he adopted devotion towards Viṣṇu-Kṛṣṇa through his commentaries. He brought the confluence of Advaita Vedānta and *Vaiṣṇavism. Though it is so,* Śrīdhara's standpoint is not the same as Rāmānuja. Śrīdhara's peculiar standpoint embracing Advaita and Bhakti differs from the above commentators' views.

This paper compares *Subodhinī* commentary with the commentaries of Śaṅkara and Rāmānuja to know his philosophical distinct. The scope of this research paper is limited to the twelfth chapter of *Bhagavadgītā*, which focuses on modes of worshipping qualified Brahman with devotion. It eulogizes a devotee and advises devotion appropriate to one's ability and psychology.

Keywords: Śrīdhara, Bhakti, *Subodhinī* commentary, *Bhagavadgītā*

[1]Swati Phadke, PhD Student, Department of Sanskrit, University of Mumbai, swatiphadke@gmail.com

[2]Shakuntala Gawde, Head and Assistant Professor, Department of Sanskrit, University of Mumbai, shakuntala.gawde@gmail.com

2.Introduction:

2.1 Śrīdhara (1350-1450 C.E.): Śrīdhara[1] is known as the commentator of *Bhāgavata Purāṇa (Bh.P.), Viṣṇu Purāṇa (Vi.P.)* and *Bhagavadgītā (Bh.G.)*. Śrīdhara belonged to the school of Śaṅkara, but his inclination towards bhakti of Viṣṇu-Kṛṣṇa makes his standpoint different from that of absolute monism. According to Karunakara Das, Śrīdhara was a disciple of Advaita preceptor Śrīrāmakṛṣṇasvāmin and the head of the Advaita maṭha in Kapilāsa, Orissa[2] based on inscriptional record. The author derives from the local sources that Śrīdhara was a devotee of the Nṛsiṁha as well as used to chant mantras from *Gopālatāpinī* and *Atharvaveda* (*Paippalāda Śākhā*). He not only reconciled worshipping of Śaiva and Vaiṣṇava traditions but also adapted Śaiva and Śākta tantra. The[3] author supposes his philosophy was having reconciliation of knowledge and devotion i.e.*Jñānamiśrabhaktivāda*. Ravi Gupta states that - 'And yet there is a commentarial play in Śrīdhara's conservative method- willingness to dance between opposite poles of dualism and non-dualism, to push the boundaries of *Saṁpradāya,* to dabble in emerging theories of *Bhakti-rasa*, to follow *Bhāgavatas* narratives wherever they might lead.[4]' For this reason, according to him, Śrīdhara remains a puzzle. Thus, there is ambiguity about Śrīdharasvāmin's philosophical standpoint.

A comparative analysis of significant verses in the commentaries of Śrīdhara, Śaṅkara and Rāmānuja shows the distinct Bhakti perspective of Śrīdhara.

2.2 *Bhagavadgītā*: *Bhagavadgītā* is later than the Upaniṣadic period and before the development of philosophical systems and *Sūtras*.[5] This smārta text is among the triple canons of *Vedānta*, which is vital for studying theistic tradition and Indian philosophy. It is the earliest exposition of the system of devotion or *Ekāntika Dharma*.[6] It absorbs teachings and views from Vedas and *Upaniṣads*, mainly *Iśa, Kaṭha, Muṇḍaka, Chāndogya, Śvetāśvatara* and *Mahābhārata. Bh.G.* is interpreted from different perspectives by commentators and scholars.

A study of commentaries on this scripture can unscramble the thoughts and beliefs of the commentator. *Ācāryas* of different schools of *Vedānta* interpret the passages according to their doctrine, with religious and philosophical aspects. *Gītā Śāṅkarbhāṣya* is the oldest extant commentary;[7] Therefore, it becomes a reference text for comparison.

When Arjuna had a feeling of dejection, Lord Kṛṣṇa expounded on Brahman

activism give the same result. To conquer the mind, He advised practising meditation with asceticism, knowing that all the manifested and unmanifested things are Brahman. Lord Kṛṣṇa revealed His cosmic form to Arjuna and clarified his doubt about whether the worshiper of manifested or unmanifested Brahman is superior. He recommended devotion according to the ability and psychology of a devotee. The remaining chapters enlighten about body and soul, threefold Modalities, the Ultimate Person, Godly-Ungodly Assets, and threefold Faith. The eighteenth chapter concludes that renunciation and the sacrifice of the fruit of action lead to the liberation of a wise seeker.

2.3 *Bhaktiyoga* Chapter in *Bhagavadgītā*: *Bh.G.* mentions the twelfth chapter as *Bhaktiyoga*, in which the Lord clarifies Arjuna's doubt about whether worshippers of qualified Brahman or formless Brahman are superior. Those who contemplate on Him with devotion are superior because worshipping formless is extremely difficult for the embodied; however, worshippers of the formless also attain Him. Next, He reveals diverse ways to reach the Supreme Reality according to the steadiness of the devotee's mind. He advocates modes of attaining peace with ascending order of their superiority. The chapter concludes with the qualities of a devotee dear to the Lord.

3.Concepts of Bhakti :

Various paths of devotion prescribed by the Lord are meditation, constant practice of concentration of mind, performing desireless actions and surrendering to God with renunciation of all the fruits of actions. The commentarial texts of the three *Ācāryas* are compared based on the terminologies, their meaning and evaluation of philosophical and religious aspects. The following concepts are prominently observed in this part of *Subodhinī* commentary.

3.1 Grace of God: While commenting on the verses explaining methods of devotion and characteristics of the devotee (*Bh.G* 12.6-13), Śrīdhara highlights the necessity of the grace of God to achieve the result of these paths.[8] Śaṅkara and Rāmānuja do not emphasize it while commenting on these verses. However, Rāmānuja in *Śrībhāṣya* highlights the significance of the grace of God.[9]

Śrīdhara says that the path of meditation results in knowledge by the grace of God. The renouncement of the fruits of his actions also leads to the final goal with His grace. Thus, for Śrīdhara, be it a path of meditation or renunciation of

fruits of the actions, God's grace is the key element to secure liberation effortlessly. Non-attachment to the fruit of the action and God's grace are the two elements that lead to the cessation of the cycle of rebirth. According to him, a devotee's virtues help him receive the Grace of God quickly, and he becomes dear to God. *Bh.G.* (7.14) teaches that the only way to get over the major obstacle standing in the way of liberation is to seek the grace of God by self-surrender[10]. Śrīdhara describes the grace of God in a similar way as in the story of King Uparicara (*Nārāyaṇīya* section of *Mahābhārata*). Uparicara's devotion resulted in God's grace and hence the attainment of the highest region of Brahman instantly (*añjasā*)[11]. *Nāradabhaktisūtra* also gives equal importance to this factor. It states that devotion can germinate only through the grace of God, even if it is present to a slight extent[12]

S.M.S. Chari discusses the antiquity of the doctrine of *Prapatti* and mentions that it was only in the postRāmānuja period it was expounded with all details in written works. He states that 'the doctrine of *Prapatti* is based on the concept of God's grace and intimate relation of *Jiva* and *Paramatman*, as *Śeṣa* and *Śeṣī*.' Sridhara seems to believe in the grace of God but he has not mentioned about *Śeṣa-Śeṣī* relationship. According to Swami Shivananda, 'non-dualists lay stress on self-effort for developing devotion, whereas followers of the path of devotion always advocate the doctrine of God's grace'[13].

The importance of grace of God plays an essential role in Śrīdhara's commentary, as seen in *Bh.G.*, Uparicara's episode (*Mahābhārata*), *Nāradabhaktisūtra* and *Viśiṣṭādvaita.*

3.2 Devotion to the sole object: Lord Kṛṣṇa mentions the method to meditate on Him as the sole object of devotion, that is *Ananya yoga* (*Bh.G.* 12.6), which results in liberation from the cycle of rebirth. Śaṅkara interprets *Ananyayoga* as *Samādhi yoga*, which means worshipping God's cosmic form as the only object of devotion[14]. In his other works, he defines *Samādhi* as the merging of mental activities in Brahman[15] and Bhakti as seeking after one's real nature[16]. (He believes that devotion to the qualified Brahman is an initial stage of liberation.) Rāmānuja explains *Ananya yoga* as adoring God without any other object of devotion. He describes worshipping Him through meditation, worship, prostration, praises, and hymns[17].

Śrīdhara explains *Ananyayoga* as *Ekāntabhaktiyoga*[18]. The meaning of the word *Ananya* (no other than God) and *Ekānta* (God is the final goal) is

identical. Then why might Śrīdhara have used this specific word? Examination of *Bh.P.* shows that Pralhāda explains the nature of *Ekāntabhakti*, which is the aim of one's life[19] In the same *Purāṇa*, the same word appears when *Rudra* eulogizes the Supreme Being (4.25.55), Śuka praises Saṁkarṣaṇa (5.25.4) and King Ambariṣa's episode (9.4.28). There are many instances in this scripture where words like *Ekāntabhakta, Ekānta*, *Ekāntittva* and *Ekāntin* are scattered throughout. *Nāradabhaktisūtra* distinguishes the devotee following *Mukhyabhakti* as *Ekāntin*.[20] *Śāṇḍilyabhaktisūtra* specifies Bhakti as *Ekāntabhāva*[21]. The *Nārāyaṇīya* section (*Mahābhārata*, *Śāntiparva*) narrates the same concept named *Ekāntadharma. Bṛhaspati*, the leading priest of King Uparicara's horse sacrifice, could not see *Bhagavān* taking his share. Then sages named Ekata-Dvita-Trita narrated their experience at *Śvetadvipa*, where devotees of God resided. These devotees were so engrossed in the one-pointed devotion that no one honoured the three sages. Despite austere penances, they could not see Him. God revealed himself only to devotees called *Ekāntins*[22], whose sole object of devotion is God. According to R.G. Bhandarkar,*Ekāntadharma* is the same as that communicated to Arjuna at the beginning of war[23]. S. N. Dasgupta also speculates that the doctrine of *Bhagavadgītā* was the *Ekāntin* doctrine whichhad at least four different forms[24].

The above investigation shows that Śaṅkara used non-dualistic terms to describe devotion to the sole object, whereas Śrīdhara's concept and terminology show a close connection with the *Nārāyaṇīya*, *Nāradabhaktisūtra, Śāṇḍilyabhaktisūtra* and especially *Bh.P.*

3.3 Mystic spell: Lord Kṛṣṇa explains that the devotee who fixes his mind and intellect on God will live in Him forever (*Bh.G.*12.8). According to Śaṅkara, the nature of the mind is of indecision and the nature of intellect is of decision. Both should be focused on the cosmic form of God alone. Śrīdhara follows Śaṅkara and adds results of this practice. He believes that such devotee receives the grace of God, gains knowledge and dwells in God. Śrīdhara quotes a scriptural verse, probably from *Nṛsiṃhapūrvatāpanīyopaniṣad*[25], which says, God redeems instruction at the time of death[26]. This is a minor *Vaiṣṇava* Upaniṣad from *Atharvaveda*. This scripture expounds the *Nārasiṁha Anuṣṭubha mantra* in praise of Lord Nṛsiṁha, its utility as a liberating spell to cross the ocean of worldly existence and its details such as *Śakti* and *Bīja*[27]. In his commentary on this *Upaniṣad,*

Śaṅkara explains that the mystic spell is the chanting of *Praṇava*[28]

Purāṇas and Tantrism also mention Mystic spells. In *Bh.P.* ,sage *Ārvihotri* recommends Vedic and *tāntric* ways of worship to King *Janaka* (11.3.47)[29].

The *Śivagītā* (16.9) explains that a competent devotee who visits holy places like Kāśī receives a mystic syllable at the time of death, enabling him to cross the ocean of worldly existence through God's grace. *Gurugītā* (1.25) also mentions Śiva of Kāśī as *Tāraka* Brahman. Mantras are a significant part of *Āgama* texts. There are various *Tāraka* mantras in *Pañcarātra* texts, such as *Lakṣmītantra*.

In this way, Śrīdhara believes that practising meditation enables the devotee to receive a mystic spell at the time of death. Chanting of mantras is observed in non-dualistic and theistic interpretations as well as tantrism and *Vaiṣṇava Purāṇas.* Along with these scriptures, Śrīdhara's faith and practice of chanting such mantras might have influenced his commentary.

3.4 Remembrance of God: Lord Kṛṣṇa explains the path of constant practice, *Abhyāsayoga* (*Bh.G.*12.9). The mind and the intellect are the two inner instruments where there is a continuous flow of thought modifications. Constant practice of focusing thoughts on one deity helps to achieve a cessation of these modifications and steadiness of mind. Patañjali defines this technique as Yoga and describes its eight limbs, *Aṣṭāṅagayoga*[30]. Śaṅkara explains this method of devotion as *Samādhānalakṣaṇa Abhy āsayoga*. The non-dualistic meaning of *Abhyāsa* is *Nididhyāsana,* which is the constant thinking of Brahman. In *Aparokṣānubhūti,* this method is explained with fifteen components[31], which includes Patañjali's eight limbs of Yoga. In the same text, *Samādhāna* is defined as the concentration of the mind on the only object *Sat* (*Brahman*)[32].In this way here, Yoga is included implicitly.

Rāmānuja interprets *Abhyāsayoga* as practising remembrance of God's attributes with immense love[33] and enlists God's attributes. S.M.S. Chari mentions that Rāmānuja advised a sevenfold ethical discipline known as *Sādhanā Saptaka* on the authority of an ancient commentator. One of them is *Abhyāsa,* which means a repeated reflection of God. The author observes that instead of directly mentioning about limbs of *Aṣṭāṅgayoga*, Rāmānuja has quoted a verse from *Vi.P.*, which explicitly states *Dhyāna* with the first six components of Yoga[34]. Thus, Rāmānuja acknowledges Yoga indirectly.

Śrīdhara interprets *Abhyāsayoga* as *Anusmaraṇalakṣana Yogābhyāsa*. Unlike the other two commentators, he uses the word *Yogābhyāsa* instead of

Abhyāsayoga. *In Bh.P.,* God explains *the Dhyānavidhi* of fixing the mind on God with continuous remembrance of Him [35]. It continues to describe *Yogāṅgas,* such as control of breath while chanting *Oṁ*, controlling sense organs, remembering God[36], and *Yama-Niyamas* (*Bh.P.*11.19). From a similar arrangement and tone in Śrīdhara's explanation, he appears to have summed up the above verses as *Yogābhyāsa*. In the Dhṛva's episode in *Vi.P.*, sages explain Dhṛva worshipping God by withdrawing senses from their objects and then focusing the mind on Him (*Vi.P.*1.11.52). In *Ātmaprakāśa* commentary on this verse, Śrīdhara explains that sages are advising Dhṛva to repeat a mantra with a concentration of mind achieved by *Aṣṭāṅgayoga*[37]. Like this, Śrīdhara might be suggesting *Aṣṭāṅgayoga* by saying *Yogābhyāsa*. Remembrance of God is one of the nine-fold ways of Bhakti, as mentioned in *Bh.P.* In this scripture, the root *Smṛ* with the prefix *anu* occurs almost fifty-five times. The above investigation and selection of words like *Anusmaraṇa* and *Yogābhyāsa* show the influence of *Bh.P*

3.5 Vows and Chanting God's name: The Lord advises the path of performing desireless acts to attain perfection (*Bh.G.* 12.10). Śaṅkara explains that such actions result in the purification of the devotee's mind leading to Knowledge and he attains perfection. He does not suggest any specific list of actions like Rāmānuja, who explicitly mentions twelve devotional acts to attain Him. Some of these actions are constructing temples, chanting Lord's names (*Nāmakīrtana*), praising Lord and prostrating before God[38].

Though Śrīdhara follows Śaṅkara, he explicitly mentions observing *Ekādaśī* and chanting of Lord's name [39]. In *Bh.P.,* Nārada explains Yudhiṣṭhira, a householder's virtuous conduct to be performed on specific days [40]. While preaching Uddhava, the Lord mentions observance of vows. The *Ekādaśī* vow[41] is eulogized and explained in many *Purāṇas* like *Padma Purāṇa*, which tells the story of its birth. Rāmānuja supplies an extensive list of actions but misses to mention this vow.

Nāmasaṁkīrtana, the performance of *Japa* collectively, is a contribution of the *Bh.P.*, says T.S. Rukmani. She opines that the concept of chanting God's name gains the final stage of development in *Bh.P.,* where clear proclamation and illustration are given with examples. Ravi Gupta rightly asserts that Śrīdhara has a special regard for *Bhāgavata*[42]. Thus, it appears that Śrīdhara's commentary is influenced by the religious acts prescribed by *Purāṇas*,

particularly by *Bh.P.*

3.6 Absolute Surrender: Lord Kṛṣṇa advises renouncing the fruits of all the actions (*Bh.G.* 12.11). Śaṅkara explains this very succinctly, and Rāmānuja suggests practising *Akṣarayoga* (the path described in the first six chapters of *Bh.G.*). According to Rāmānuja, by meditating on the nature of the individual's self, the devotee realizes himself as *Śeṣa* leading to the highest devotion[43]. The renouncement of the fruit of every action is a means to practice *Akṣarayoga.*

According to Śrīdhara, if a devotee cannot follow *Bhagavaddharma (the path of performing actions for God)*, he should renounce the fruits of all the actions with absolute surrender to God, knowing that the result is in His hands[44]. In *Bhāvārtha Dīpikā*, Śrīdhara explains *Bhagavaddharma as performing religious acts like observing Dvādaśī, which pleases the Lord*[45]*. In the same scripture, he describes the term as 'Adoration of God.'* In *Ātmaprakāśa* commentary (*Vi.P.*3.7.1) while explaining the pure actions which free people from subjection to *Yama*, Śrīdhara explains the pure deeds as *Tāntrikadharma* and mentions the good fortune of the living beings who follow *Bhagavaddharma*[46]. *Bhagavaddharma* (*Tāntrikadharma*) is performing the acts prescribed by the scriptures to please God. *Bh.P.* recommends *Tāntrika* ways of worship along with Vedic practices and also uses the term *Bhagavaddharma* repeatedly. An ancient name of the *Vaiṣṇava* religion is *Bhāgavata* or *Pāñcarātramata*[47]. Thus *Bhagavaddharma* mentioned by Śrīdhara can be the religion of *Bh.P.* and *Mahābhārata*. In the case of *Bh.P.*, nine-fold Bhakti is considered a perfect religion.

The devotion of the cowherd women and King *Bali* narrated in *Bh.P.* are examples of the *Ātmanivedana* form of devotion, which means absolute surrender to God. In *Viśiṣṭādvaita*, *Ātmanikṣepa* means total surrender to God. It is a significant and principal component strongly associated with the other five components of *Prapatti*. S.M.S. Chari recognizes it as a specific mental state qualified by three important notions, namely, *Svarūpa-Samarpaṇa, Bhāra-Samarpaṇa* and *Phala-Samarpaṇa*[48]. Likewise, in *Śaraṇāgatigadya*, Rāmānuja seeks protection and surrenders himself unto the lotus feet of the Lord[49]. It can be found in *Pañcarātra* treatises like *Lakṣmītantra*. Rāmānuja explains the path of absolute surrender with ontological relation between *Jiva* and *Brahman*, whereas Śrīdhara gives a Bhakti-centric explanation.

Conclusion:

Śrīdhara's structural design of commentary is the same as Śaṅkara's commentary, but he replaces Advaita terminology with Bhakti-related explanations. The choice of words is different from the commentary of Rāmānuja. E.g. Rāmānuja mentions *Abhyāsayoga* as *Niratiśayapremagarbhasmṛtyabhyāsayoga*, whereas Śrīdhara calls it *Anusmaraṇalakṣana Yogābhyāsa* to bring yogic practices. Rāmānuja explains that the path of absolute surrender engenders contemplation of the individual self. When *Jīva* visualizes himself as the nature of *Śeṣa* to the Lord, and when the veil of nescience consisting in identifying the self with the body is removed, then supreme Bhakti to Him will originate by itself. Śrīdhara avoided using words such as *Śeṣa,* which are philosophically loaded. Śrīdhara mentions the following terms at different places: *Ekāntabhakti* for explaining meditation on God as the sole object (*Gītā* 12.6), *Ekādaśi* as an action done for God (*Gītā* 12.10) and *Bhagavaddharma* for describing the path of performing actions for God (*Gītā* 12.11). Rāmānuja has not mentioned these words in his commentary on these particular verses. This indicates the approach of Śrīdhara as a commentator was to draw bhakti elements from *Gītā* and not to philosophise it with different schools.

It seems that Śrīdhara was greatly influenced by *Bh.P.* than other bhakti texts like the *Nārayaṇ īya* section*, Nāradabhaktisūtra and Śāṇdilyabhaktisūtra*. The influence of *Vaiṣṇava* Upaniṣads, such as *Nṛsiṁhatāpaniyopaniṣad* and *mantropāsana* cast light on Śrīdhara's faith.

Gītā expounds *Ekānta* religion of *Mahābhārata. Bh.P.* is an expansion of *Gītā.* The philosophical part of *Bh.P.* is Advaita oriented*,* and the practical aspect is pure devotion[50]. From the study and analysis of the terms used in this commentary, the concepts reflected in it, and their way of presentation, it seems that the commentary reflects pure devotion. Strong belief in God's grace and doctrine of *Ātmanikṣepa* reflected in *Subodhinī* are the same as *Viśiṣṭādvaita*. However, it is more inclined and focused on the Bhakti element in *Gītā* and *Bh.P.* than doctrines of a specific school of *Vedānta*. It seems that Śrīdhara has attempted to deliver the message of *Gītā* without moulding it into the philosophical frame of *Advaita* or *Viśiṣṭādvaita*. Further study of his annotations on philosophical concepts like *Māyā, Jīva, and Jagat, amongst others,* can reveal the nature of his philosophy in the true sense.

References:

[1] P. K. Gode, *Date of Śridharasvāmin, Author of The Commentaries on The Bhāgavata Purāna and other Works (Between C. A. D. 1350 and 1450),* Annals of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Vol. 30, No. 3/4 (July - October 1949), p. 283

[2] Karanuakara Das, *Śridharasvāmī Ekam Adhyayanam*, New Bharatiya Book Coroporation, New Delhi, 2022, p. 22

[3] *Ibid.*, p. 23

[4] Ravi M. Gupta, *Why Śrīdhar svāmi? The Makings of a Successful Sanskrit Commentary* in MDPI, religions-11-00436-v2, Basel, Switzerland, 2020, p.12

[5] S. Radhakrishnan, *Bhagavadgītā*, London, George Allen & Unwin Ltd., 1963, p.14

[6] R.G. Bhandarkar, *Vaiṣṇavism Saivism and Minor Religious Systems*, Verlag Von Karl J. Trübner, Straussburg, 1913, p.14

[7] S. Radhakrishnan, *op. cit*, p.15

[8] *Subodhinī* 12.6, 8, 11, 12, 13

..मद्भक्तानां मत्प्रसादादनायासत एव सिद्धिर्भवतीत्याह...|

..एवं कुर्वन्मत्प्रसादेन लब्धज्ञानः सन्नत ऊर्ध्वं देहान्ते मरणान्तरं मय्येव निवसिष्यसि|

..फलासक्तिं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति तात्पर्यम्|

..तस्मादेवं भूतात्कर्मफलत्यागात्कर्मसु तत्फलेषु चासक्तिनिवृत्त्या मत्प्रसादेन च समनन्तरमेव संसारशान्तिर्भवति|

..क्षिप्रमेव परमेश्वरप्रसादहेतून्धर्मानाह...|

[9] *Śrībhāṣya*, 1.1.1

प्रियतम एव हि **वरणीयो भवति |**

[10] S.M.S. Chari, *Vaiṣnavism- Its Philosophy, Theology and Religious Discipline,* Motilal Banarsidass, Delhi, 2017, p.112

[11] *Mahābhārata*, *Śāntiparva* 5.336.64, 65

नारायणपरो भूत्वा नारायणजपं जपन् | तस्यैव च प्रसादेन पुनरेवोत्थितस्तु सः ||

महीतलाद् गतः स्थानं ब्रह्मणः समनन्तरम् | परां गतिमनुप्राप्त इति नैष्ठिकमञ्जसा ||

[12] *Nāradabhaktisūtra* 38, 40

..मुख्यतस्तु महत्कृपयैव महत्कृपालेशाद्वा,

..लभ्यते तत्कृपयैव

[13] Sri Swami Sivananda, *Narad Bhakti Sutras*, The Yog-Vedanta Forest University, Rishikesh, 1957, p.117

[14] *Gītā Śāṅkarabhāṣya* 12.6

.. अविद्यमानम् अन्यत् आलम्बनं विश्वरूपं देवम् आत्मानं मुक्त्वा यस्य सः अनन्यः तेन अनन्येनैव केन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तः चिन्तयन्तः उपासते।

[15] *Aparokṣānubhūti* 124

निर्विकारतया वृत्या ब्रह्माकारतया पुन: | वृत्तिविस्मरणं सम्यक् समाधिर्ज्ञानसंज्ञकम: ||

[16] *Vivekacūḍāmaṇi* 31

स्वस्वरूपानुसन्धानं भक्तिरित्यभिधीयते|

[17] *Gītā Rāmānujabhāṣya* 12.6

.. अनन्यप्रयोजनेन योगेन मां ध्यायन्तः उपासते ध्यानार्चनप्रणामस्तुतिकीर्तनादीनि स्वयम् एव अत्यर्थंप्रियाणि प्राप्यसमानि कुर्वन्तो माम् उपासते इत्यर्थः |

[18] *Subodhinī* 12.6

..एकान्तभक्तियोगेनोपासत इत्यर्थः|

[19] *Bh.P.* 7.7.55

एतावानेव लोकेऽस्मिन्पुंस: स्वार्थ: पर: स्मृत: | एकान्तभक्तिर्गोविन्दे यत् सर्वत्र तदीक्षणम् ||

[20] *Nāradabhaktisūtra* 67

भक्ता एकान्तिनो मुख्याः |

[21] *Śāṇḍilyabhaktisūtra* 2.2.83

सैकान्तभावो गीतार्थप्रत्यभिज्ञात् |

[22] *Mahābhārata*, *Śāntiparva* 336. 28, 30

एकान्तभावोपगास्ते भक्ता: पुरुषोत्तमम् |

एकान्तिनस्ते पुरुषा: श्वेतदीपवासिन:.....|

[23] R. G. Bhandarkar, *op.cit.* p.7

[24] S. N. Dasgupta, *A History of Indian Philosophy*, Vol. II, Cambridge University Press, London, 1932, p. 546

[25] *Nṛsiṃhapūrvatāpanīyopaniṣad Śāṅkarabhāṣya* 1.7

...यत्र कुत्रापि म्रियते देहान्ते देवः परमं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे येनासावमृतीभूत्वा सोऽमृतत्वं च गच्छति |

[26] ...तथाच श्रुतिः देहान्ते देवस्तारकं परब्रह्म व्याचष्टे इति|

[27] T. R. Srinivasa Ayyangar (Tr), *The Vaiṣṇavopaniṣad-s*, The Adyar Library, The Vasanta Press, Adyar, 1945, p.215

[28] *Ibid*

देव: परं तारकं प्रणवस्थं सामाङ्गं प्रणवेन व्याख्यातम् |

[29] *Bh.P.* 11.3.47

य आशु हृदयग्रन्थिं निर्जिहीर्षु: परात्मन: | विधिनोपचरेद् देवं तन्त्रोक्तेन च केशवम् ||

[30] *Yogasūtra* 1.2, 2.29

योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः |

यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि |

[31] *Aparokṣānubhūti* 100, 101

त्रिपञ्चाङ्गानयथो वक्ष्ये पूर्वोक्तस्य हि लभ्यते | तैश्च सर्वे सदा कार्यं निदिध्यसनमेव तु ||

नित्याभ्यासादृते प्राप्तिर्न भवेत् सच्चिदात्मन: | तस्माद् ब्रह्म निदिभ्यासेज्जिज्ञासु: श्रेयसे चिरम् ||

[32] *Ibid* 8

चित्तैकाग्र्यं तु सल्लक्ष्ये समाधनमिति स्मृतम् ||

[33] *Gītā Rāmānujabhāṣya* 12.9

...निरतिशयप्रेमगर्भस्मृत्यभ्यासयोग...|

[34] S.M.S. Chari, *op.cit.* p.112

[35] *Bh.P.* 11.14.27

विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विषज्जते | मामनुस्मरतश्चित्तं मय्येव प्रविलीयते ||

[36] *Ibid* 11.14.32 – 37

सम आसन आसीन: समकायो यथासुखम् | हस्तवुत्सङ्ग आधाय स्वनासाग्रकृतेक्षण: ||

प्राणस्य शोधयेन्मार्गं पूरककुम्भकरेचकै: | विपर्ययेणापि शनैरभ्यसेन्निर्जितेन्द्रिय: ||

हृद्यविच्चिन्नमोङ्कारं घण्टानादं बिसोर्णवात् | प्राणेनोदीर्य तत्राथ पुन: संवेशयेत् स्वरम् ||

एवं प्रणवसंयुक्तं प्राणमेव समभ्यसेत् | दशक्रुत्वस्त्रिषवणं मासादर्वाग् जितानिल:||

हृत्पुण्डरिकमन्त:स्थमौर्ध्वनालमधोमुखम् | ध्यात्वोर्ध्वमुखमुन्निद्रमष्टपत्रं सकर्णिकम् ||

कर्णिकायां न्यसेत् सौर्यसोमाग्नीमुत्तरोत्तरम् | वह्निमध्ये स्मरेद् रूपं ममैतद् ध्यानमङ्गलम्||

[37] *Ātmaprakāśa Vyākhyā* on *Vi.P.* 1.11.52

बाह्यार्थानित्यादिना अष्टाङ्गयोगसाध्यचित्तसमाधानपूर्वकं मन्त्रजपम् उपदिशन्ति |

[38] *Gītā Rāmānujabhāṣya* 12.10

मदीयानि कर्माणि आलयनिर्माणोद्यानकरणप्रदीपारोपणमार्जनाभ्युक्षणोपलेपनपुष्पापहरणपूजनोद्वर्तननामकीर्तन-प्रदक्षिणनमस्कारस्तुत्यादीनि तानि अत्यर्थंप्रियत्वेन आचर |

[39] *Subodhinī* 12.10

मत्प्रीत्यार्थानि यानि कर्माण्येकादश्युपवासव्रतचर्यानामसंकीर्तनादीनि तदनुष्ठानमेव परमं यस्य

तादृशो भव |

40 *Bh.P.* 7.14.23

..तिसृष्वेकादशी वाऽऽसु जन्मर्क्षश्रोणयोगयुक् |

41 *Ibid* 11.11.37

यात्रा बलिविधानं च सर्ववार्षिकपर्वसु | वैदिकी तान्त्रिकी दीक्षा मदियव्रतधारणम् ||

42 Ravi M. Gupta, *op. cit,* p.8

43 *Gītā Rāmānujabhāṣya* 12.11

ततः अक्षरयोगम् आत्मस्वभावानुसंधानरूपं परभक्तिजननं पूर्वषट्कोदितम् आश्रित्य तदुपायतया सर्वकर्मफलत्यागं कुरु | ...आत्मज्ञानेन निवृत्ताविद्यादिसर्वतिरोधाने मच्छेषतैकस्वरूपे प्रत्यगात्मनि साक्षात्कृते सति मयि परा भक्तिः स्वयम् एव उत्पद्यते।

44 *Subodhinī* 12.11

अत्यन्तं भगवद्धर्मपरिनिष्ठायामशक्तस्य पक्षान्तरमाह .. फलं पुनर्दृष्टमदृष्टं वा परमेश्वराधीनमित्येवं मयि भारमारोप्य फलासक्तिं परित्यज्य वर्तमानो मत्प्रसादेन कृतार्थो भविष्यसीति तात्पर्यम् |

45 *Bhāvārtha Dīpikā* 1.9.27, *3.32.2*

भगवद्धरर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमान्|

सोऽपि भगवदाराधनरूपाद्धर्मात्पराङ्मुखः सन् ..|

46 *Ātmaprakāśa Vyākhyā* on *Vi. P.* 3.7.1

अथ तान्त्रिकधर्मश्च सेतिहासोऽत्र वर्ण्यते | ..सद्गतिस्तस्थजन्तूनां भगवद्धर्मसङ्गतः | उक्तमभिनन्दन् श्रुतिस्मृतिसारभूतं धर्मं पृच्छति -...|

47 Baladev, Upadhyaya. *Vaiṣṇava Sampradayonka Sahitya aur Siddhanta*, Chaukhamba Amarbharati Prakashan, Varanasi, 1978, p. 64

48 S.M.S. Chari, *op.cit.,* p.273

49 *Śaraṇāgati Gadya* 12

अनन्यशरणस्त्वत्पादारविन्दयुगलं शरणमहं प्रपद्ये |

50 Baladev, Upadhyaya. *op. cit*, p.130

Vāstuvidyā of Garga; Review of the Manuscript *Vṛddhagarga Saṁhitā* from Nepal

R.N.Iyengar[1]
Warija Adiga[2]

Abstract
This paper brings to light for the first time, the existence of a hither to unknown Vāstuvidyā text by Garga, who is one among the eighteen ancient teachers of the subject of Vastuśāstra mentioned in the Matsyapurāṇa. Two manuscripts, one in Newari-Bujinmol script and the other in Devanāgarī, of Vṛddhagarga Vāstuvidyā are available in the National Archives of Nepal. The text in 34 chapters, comprising of more than nine hundred verses, as seen from the style, content, and inclusion of only nakṣatra, tithi, muhūrta for deciding auspiciousness of time, must have originated Before Common Era. The text claims to be on Vāstuvidya as expounded by Vṛddhgarga to his son Kroṣṭuki and other disciples. True to this claim, the text touches on several aspects of site selection, town planning, lay out of palace complex, elephant and horse stables and many other topics, with quantified suggestions for important dimensions. The architectural and construction practices described correspond to wood as the primary material. As of now, this text is the oldest available work in Sanskrit wholly devoted to Vāstuvidyā, covering almost all aspects of architectural engineering that was prevalent in ancient India around 500 BCE.

1. Introduction

Vāstuvidyā the science and practice of habitat planning including architectural engineering, has a hoary tradition in the Indian subcontinent. On the literary side, several texts mainly in Sanskrit have come down to us describing the theoretical aspects of this special Indic knowledge system in differing details. These texts are the primary sources for the historian of Indian science, art and architecture and construction technology. Apart from special treatises devoted solely to the subject matter, there are broad based texts such as the Purāṇas that also provide useful information of historical

[1] Distinguished Professor (RN.Iyengar@Jainuniversity.ac.in)
[2] Associate (warija@gmail.com)

importance on the ancient society, culture, arts and sciences. One such text namely the *Matsya Purāṇa* before presenting a few chapters on the topic of *Vāstuvidyā*, lists eighteen preceptors; Bhṛgu, Atri, Vasiṣṭha, Viśvakarma, Maya, Nārada, Nagnajit, Viśālākṣa, Purandara, Brahma, Kumāra, Nandīśa, Śaunaka, Garga, Vāsudeva, Aniruddha, Śukra, and Bṛhaspati as the originators of the *Vāstuśāstra*.[3] Among these the names of Viśwakarma and Maya, with published texts attributed to them, are more popular. A few other names are known to us through quotations by later authors on the subject. Since academic study of ancient Sanskrit texts on natural sciences is of recent interest, it is possible many are still in manuscript form waiting to be studied and published as source material. For example, amongthe eighteen listed above, Nārada is famous with works attributed to him on multiple subjects, but his work on art and architecture had remained less known till the *Nārada Śilpaśāstra* available only in manuscript form, was published with introduction, translation and notes (Iyengar 2018). Similar is the case of Garga mentioned above in the Purāṇa.

A sage by name Garga is well known as a composer of several Vedic hymns. Equally well known is the *Garga-samhitā*, a *purāṇa* style text available in print, attributed to the authorship of Gargācārya the family priest of Nandagopa and Yaśodā, the foster parents of Kṛṣṇa in Gokula. It should not be surprising to find several other texts on widely different topics under the authorship of some Garga, which is a family name. In the broad field of natural sciences, we find *saṁhitā* works attributed to Vṛddha-Garga and Garga styled as *vṛddhagārgīya, gārgya, gārgīya* in the manuscript (Mss.) catalogues (Pingree 1970). In the Mahābhārata Vṛddhagarga (VG) is famous as an ancient astronomer, knowledgeable about unusual celestial events. [4] Later authors like Varāhamihira, Bhaṭṭotpala, Nīlakaṇṭha cite Garga and Vṛddhagarga extensively as two different authors on astronomy and astrology but reference to works on *vāstuvidyā* is limited to a few stray verses. All the same, one gets the impression, as per the *Matsyapurāṇa* that an ancient work by Garga on *vāstuvidyā* may exist in manuscript form. Thus, it was a pleasant surprise, when among the fifteen manuscripts collected by us

---

[3] भृगुरत्रिर्वशिष्ठश्च विश्वकर्मा मयस्तथा । नारदो नग्नजिच्चैव विशालाक्षःपुरन्दरः।।
ब्रह्माकुमारो नन्दीशःशौनको गर्ग एव च।वासुदेवोऽनिरुद्धश्च तथा शुक्रबृहस्पती ।।
अष्टादशैते विख्याता वास्तुशास्त्रोपदेशकाःसङ्क्षेपेणोपदिष्टन्तु मनवे मत्स्यरूपिणा ।। (*Matsyapurāṇa* Ch.252 v. 2,3,4)

[4] यत्र गर्गेण वृद्धेन तपसा भावितात्मना।कालज्ञानगतिश्चैव ज्योतिषां च व्यतिक्रमः॥ (Śalya Parvan 36.15)

catalogued under the subject of *jyotiṣa* as Vṛddhagarga /Garga /Gārgya /Gārgīya-*saṁhitā* (or suffixed *-jyotiṣa*) one from Nepal turned out to be entirely about *Vāstuvidyā*. After astral sciences cultivated since the Vedic period got compartmentalized into *gaṇita*, *horā* and *saṁhitā,* some aspects of *vāstu* are usually included in the *saṁhitā* texts of *jyotiṣa.* The first two divisions refer to mathematical astronomy and astrology respectively. What could not be classified under the above two categories, in the early centuries of the Common Era, was brought under *saṁhitā* which means *compilation*. Thus, we find chapters devoted to *vāstuvidyā* in all the Mss. collected for studying the astral science propounded by Vṛddhagarga/Garga before the Common Era. In fact, the fifteenth *aṅga* (section) of the traditional *Vṛddhagārgīya Jyotiṣa* (VGJ) of sixty-four *aṅga* contains some aspects of civic architecture and construction described in ten chapters. The contents of these VGJ manuscripts have been discussed elsewhere (Iyengar *et al* 2019) and hence not repeated here. However, it may be pointed out that Mss. (No.5-1099; A428/27) of the National Archives Library, Kathmandu, Nepal is distinctly different from the others in that it is not in any way a *jyotiṣa-saṁhitā*, but is on *Vāstuśāstra* as an independent subject. This is the first time a work in about thirty chapters on *Vāstuvidyā* by Garga as per the *Matsyapurāṇa* has come to light. This text is in the form of answers by Vṛddhagarga to questions put by his son Kroṣṭuki and Gautama, a follower. Since the text by its style and content predates many of the currently popular *Vāstuśāstra* texts, it should be of obvious interest to scholars investigating history of science and engineering in India. This is arguably the most ancient available Sanskrit manuscript solely devoted to the subject of *Vāstuvidyā*.

2. Two Manuscripts

The manuscript titled *Vṛddhagargasaṁhitā* bearing No. S-1099 (Reel A 428/27) is listed under *Jyotiṣa* in the National Archives of Nepal. A soft copy of this paper Ms. of 35 folios microfilmed on 5-10-1972, under the Nepal German manuscript preservation project was procured (denoted here as D) for our initial study of works of Vṛddhagarga. Since a corresponding or similar manuscript copy could not be located in any of the easily accessible libraries in India, another search was carried out in Nepal for availability of Garga-texts in other scripts. With some effort, from the National Archives of Nepal, a digital copy of the Sanskrit text of Vṛddhagarga (Reel No.1075/3, palm leafs) listed under *Vāstuśāstra*, in Newari script (denoted here as N) was procured. Surprisingly it turned out that both the Devanāgari and the

Newari Mss. contain the same Sanskrit text but for minor variations. Our focus in this article is about the technical content of the text and not about writing styles of Indic scripts and their evolution. Nevertheless, to give a feeling to the reader, the first page of the two Mss. is reproduced below. It is easy to see that both start with salutations to Viśwakarma the Vedic deity of creation including all natural forms and manmade art, architecture and crafts.

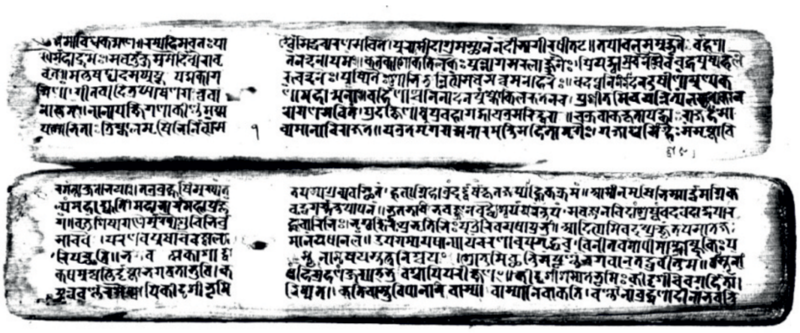

F1. Facsimile of the obverse and reverse sides of the first folio of the Newari palm leaf manuscript, N.

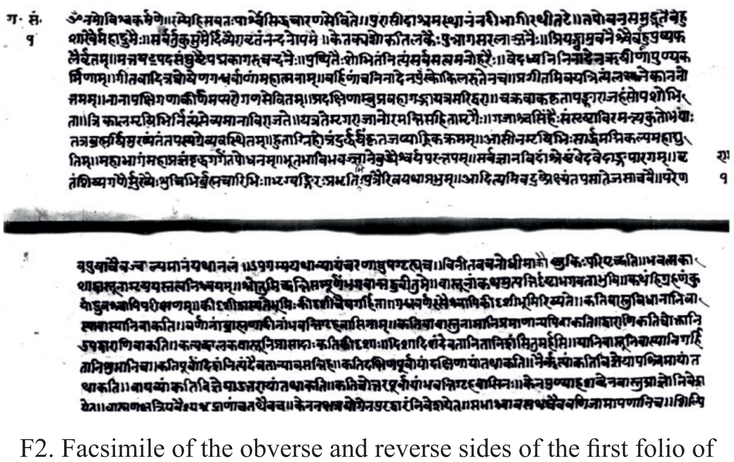

F2. Facsimile of the obverse and reverse sides of the first folio of the Devanāgari paper manuscript, D.

With any manuscript the first question that comes to mind is its date of writing. Unfortunately, no dates are mentioned by the copyist. Hence we can only surmise that our copies may be a few centuries old, not earlier than 1500 CE. In this connection the following points are noteworthy. The two scripts are similar and with some effort the two texts can be compared word by word. Firstly, this indicates that the contents of the two texts are identical. Historically it is known that ancient recordings in Nepal took place in the Bhujinmol script, a variant of the Brāhmī. This was succeeded by Devanāgarī from around the 15th century. In line with the classical Sanskrit tradition it is found that D introduces '*sandhi*' which N ignores in many places. Whereas the *avagraha* symbol ऽ that is typical of Sanskrit manuscripts of recent centuries is seen in D, it is conspicuously absent in N. In place of letters that are smudged and hence unreadable in N, the copy of D shows broken lines. The copyist of D has edited N in a few places. For example, the word वन of N in the verse 1.15 is changed to वचन as it should be in the context and the meter. Some errors, such as letters श and स being interchanged in N are rectified in D. There are a few other such alterations also in D. The copy of D is paginated neatly with the abbreviated title and the word रामः in the margin which is again a feature of manuscripts of recent centuries in mainland India also. This is in contrast with the Newari manuscript that carries only the page numbers. At present, limited by the above two copies, comparison of D with N leads us to hold that even though N is the predecessor D is perhaps more accurate and in any case, easier to follow for presenting an overview of the *Vāstuśāstra* text attributed to Vṛddha-garga or Garga by the *Matsya Purāṇa*.

3. Title of the Text

The text is composed in the form of a third party narration of the subject purported to be originally expounded by Vṛddhagarga (VG) in a lecture session or conversation with his followers. The work is specifically ascribed to the authorship of Vṛddhagarga by the narrator in several places, but in a few places only the name Garga is used perhaps to suit the meter of the verse. Since Garga is a family name, without being able to identify a particular person as the author, it is preferable to treat the text as belonging to the School of Garga. The earliest teacher or preceptor of this school is to be taken as Vṛddhagarga (Senior Garga). On each page of D the title is abbreviated as ग सं

[5] वास्तुविद्यायां भूमिपरीक्षा द्वितीयोऽध्यायः(VGV Ch 2, end colophon)

that is *Garga Saṁhitā.* But the work is attributed within the text to Vṛddhagarga and the subject matter is *vāstu* and not *jyotiṣa*. The Indian textual tradition recognizes VG and Garga as different ancient authors, as discussed previously (Iyengar *et al* 2019). In our text both the words Vṛddhagarga and Garga are met with, the latter name being just a short form of the first one to suit the meter. In one place (Ch 9.17), only the honourific *vṛddha* is used to indicate the senior speaker that is Garga. Moreover, the questioner Kroṣṭuki in the present text is specifically said to be the eldest son of Vṛddhagarga in VGJ.[5] Kroṣṭuki appears in the earlier sections of VGJ as the prime questioner of the Senior Garga. This synchrony in the two important names between VGJ and the present text tacitly makes the astronomer Vṛddhagarga to have narrated an original *vāstuvidyā* text also. In fact, VGJ has six chapters of *vāstuvidyā* somewhat similar in spirit but not in letter to the current text under review. The colophon at the end of the second chapter in the manuscripts N and D under consideration reads *vāstu-vidyāyāṁ bhūmiparīkṣā.* Thus, it is appropriate to name the present text following the above two Mss. N and D from Nepal as *Vṛddhagārgīya Vāstuvidyā* (VGV).

4. Form of the Text

The text is mainly in the popular *śloka* meter (*anuṣṭup*) with eight syllables per quarter. A few other meters are also met with in some places. The scripted VGV is available in 34 chapters, but one gets the feeling that the present redaction, obviously from an older version, is incomplete. The last folio in the Mss. does not have a completion colophon nor do the verses indicate any desired conclusion. On the other hand, the last folio repeats a few verses from a previous chapter on *balikarma* only to break off abruptly in the middle. Another anomaly that can be located in chapter twenty-nine, is where King Sagara is said to be asking Viśwakarma the divine architect to explain about *prāsāda* (mansion/palace). But the immediate next chapter thirty on auspicious asterisms for first entry is clearly attributed to Garga. Again chapter thirty-three on *pratolī* and *kanyāpura,* is in the form of narrating a conversation between Gautama and Viśwakarma. Hence, chapters twenty-nine and thirty-three consisting of a wealth of information about forts and fortified cities, appear to be later additions to the original manuscript.

[5] अथ भगवन्तं अमिततपसं आश्रमस्थमासीनं महर्षिपरिवृतं वृद्धगर्गं ज्येष्ठःपुत्रःक्रोष्टुकिर्नाम संशयं पप्रच्छ ॥ (VGJ, *Rāhucarita*)

Notwithstanding a few other inconsistencies, the first twenty-eight chapters are fairly homogenous in their content and the VGV text offers interesting insights into the very early period of Indian town planning and construction practices. A critical edition of VGV is certainly desirable, short of which, here we briefly review VGV to bring to the attention of Sanskrit scholars, historians and engineers existence of such a work by Vṛddhagarga.

Here, first a brief summary of each of the chapters in sequence is presented. Also a few select verses are shown in the foot notes to provide a sample of the style of the text. This is followed by a discussion on the likely date of VGV and other information in the text that is of historical importance.

5. Contents in Brief

The VGV manuscript consisting about nine hundred and forty verses has come down to us in thirty-four chapters. A brief chapter wise summary focusing on technical points and not on grammatical irregularities in the language is presented below. The chapter title is as per the end colophon in the Ms. D. It may be noted that D mentions the number of verses in each chapter after the end colophon. But this does not match always with the actual number count of verses, which is given below in brackets after the chapter title.

1. *Praśnādhyāyaḥ* (56). The first chapter starts with a poetic description (v 1-15) of the hermitage of Vṛddhagarga on the banks of River Gaṅgā.[6] This is followed by (v 16-34) a set of about twenty major and thirty minor questions on *vāstuvidyā* posed by Kroṣṭuki to Vṛddhagarga. These include questions on site selection, ground testing, town planning, and location of the king's palace, horse and elephant stables, which were important for the society in the time period of the composition of the VGV.[7] The remaining 22 verses are responses of VG that are elaborated in the succeeding chapters. VG starts with the legend of Viṣṇu felling the demon duo (*daityau*) on earth and says that due to the smearing of their *medas* (marrow) earth got the name *medinī*.[8]

---

[6] रम्ये हिमवतःपार्श्वे सिद्धचारणसेविते | पुरासीदाश्रमस्थानं नदीभागीरथीतटे॥ (1.1)
आसीनमृषिभिःसार्द्धमग्निकल्पमहाद्युतिम्॥ महाभागं महाप्रज्ञं वृद्धगर्गं तपोधनम्॥ (1.11)
आदित्यमिव दुष्प्रेक्ष्यं तपसा तेजसा च वै॥ परेण वपुषा चैव ज्वाल्यमानं यथानलं॥ (1.14)

[7] उपगम्य यथा न्यायं चरणावुपगृह्य च।विनीतवचनो धीमान् क्रोष्टुकिःपरिपृच्छति॥ (1.15)
कति वा वास्तु नामानि प्रमाणान्यपि वा कति॥द्वाराणि कति चोक्तानि उपद्वाराणि वा कति॥ (1.20)
तलानामुच्छ्र्यश्चापि सर्वमाख्यातुमर्हसि॥ कतरस्मिन्पुरस्थाने राजा वासं निवासयेत्॥ (1.30)
इति पृष्टःस धर्मात्मा मुनिर्ज्ञानविशारदः॥प्रश्नमव्यग्रमन्वर्थं वृद्धगर्गःसभाषते॥ (1.34)

[8] एकार्णवे पुरालोके प्रनष्टग्रहभास्करे॥ जघान तौ महादैत्यौ हरिर्नारायणःप्रभुः॥(1.35)
तयोस्तन्मेदसाच्छन्नं सर्वमम्भःसमन्ततः॥ येन नाम्ना वसुमती मेदिनीत्युच्यते बुधैः॥ (1.36)

This story is easily recognized as the legend of Viṣṇu vanquishing Madhu, Kaiṭabha, who eventually fall down on earth dividing it into several parts.[9] The etymology of the word *medinī* of VGV appears to be from the Brahmāṇḍa Purāṇa[10]. This cosmological preamble is similar to but unlike the story of a demon falling face down on earth, as found in the majority of published *vāstu* texts. Interestingly for the necessity of ground inspection and soil testing VG cites the practice of animals examining the ground before selecting their habitat[11]. VG states some eighteenqualities of a good *sthapati* which word refers to a professional with expertise in planning and construction. The chapter ends by advising people to appoint an expert *sthapati* for palace, gateway, hall and residence construction[12]

2. *Bhūmiparīkṣā* (28½). The chapter starts with land forms and sites unfit for development of a town. Land near forests with thickly grown trees and with canopies grown over others, cemeteries, deep gorges, slushy region should be rejected [13]. Sites near hermitages, funerary monuments (*caitya*) and temples are not preferred. Further testing the site for its porosity by filling a pit with water is mentioned. Testing for smell, colour and taste are also mentioned. All the waste water and rain water falling in a village should be taken out through the town gate. Cities should always be founded by the side of large rivers[14]. A few more instructions, similar to those in other popular *vāstu* texts, are narrated.

3. *Diggrahaṇaṁ* (28½). This chapter is about marking the cardinal directions. It starts with a question by Gautama to VG on how the directions should be decided. First Garga explains the fixing of the gnomon on flat ground, wide enough, with no obstructions due to hills, ramparts, boundary walls and tree clusters. The well-known method of marking the shadow in the forenoon and in the afternoon to draw a straight line indicating the East-West line is explained. Next, the method of identifying the east by observing the rise of *kṛttikā, puṣya, śravaṇa* asterisms is mentioned. The sight line between

[9] SrīmatBhāgavata (7.9.37); Devī Bhāgavata (1.9.83-84)
[10] मधुकैटभयोःपूर्वं मेदसा संपरिप्लुता। तेनेयं मेदिनीत्युक्ता निरुक्त्या ब्रह्मवादिभिः|| (Brahmāṇḍa Purāṇa 1.37.2)
[11] पशवोऽपि परीक्षन्ति पृथिव्यास्तु गुणागुणान्। गन्धरूपरसस्पर्शान्परीक्ष्य निवसन्ति च॥ (1.46)
[12] ईदृशं सर्वसंपन्नं स्थपतिं शास्त्रपारगं॥ प्रासादाट्टालकद्वारवेश्मकर्म सुयोजयेदिति ॥ (1.56)
[13] असारवृक्षैःकण्टकितं बहुभिश्च द्रुमैर्वृतम्॥अवतानैःकपालैश्च वृतं च परिवर्जयेत्॥(2.2)
[14] महानदीनां कूलेषु नगराणि निवेशयेत्॥ (2.27a)

the rising stars *citrā* and *svāti* is also said to indicate the eastern direction. These two methods are same as the ones prescribed in the *Mānava śulba-sūtra* and other Vedic texts for orienting ritual halls and fire altars in the E-W direction[15]. Interestingly finding the south and north direction with the help of the *mṛgaśiras* (Orion) constellation is mentioned in verse 17. Marking E-W line following the reflection of sun in a series of water filled pots, and observing flowers that follow sun's direction are also mentioned. This chapter needs further analysis to critically assess the methods mentioned here.

4. *Nagarasaṁniveśaḥ* (47). This chapter is about planning the capital city where the king resides. The selected land parcel is leveled by ploughing and marked into a square grid of 64 x 64 blocks. The first ten verses are about the rituals to be carried out by the king and the priest at the central part of the site on a 8 x 8 grid. After the rituals, the site is divided into blocks of 8 x 8 grids. Seven parts in the front and the central part are for Brahma; that is left open. Verses 16 to 38 are about the planning of the city with a palace, places of worship, elephant and horse stables, roads and settlement of groups of other professional people. Some of the dimensions are provided in terms of length measures *dhanus, hasta, aratni, kiṣku* and *aṅgula*. The relations between the different units are also stated[16]. From the information provided one may form an idea of an ancient city with four gates and king's palace in the central part of the north-east block. *Hasta* (cubit) is specifically mentioned as the basic measure recommended by Garga[17]. A few interesting ancient customs, such as placing icons of *śiva* and *vaiśravaṇa* at the gates[18] and a heavy vessel at the southern border of the town are mentioned[19].

5. *Rājakulaniveśaḥ* (22). After the planning of the town, the site layout of the king's palace and the residence of the queen are explained in some detail. This is placed on a square plan of measure ranging from 36x36 to 108x108 grid units. This perhaps refers to the area allotted to the palace complex in proportion to the area of the town. The queen's residence is towards the

---

[15]अन्तरेण चित्रास्वाती श्रवणप्रतिश्रवणौ कृत्तिकाप्रतिकृत्तिके तिष्यपुनर्वसू च प्राग्देशोऽयं युगमात्रोदितयोःपाशाञ्च|| (Mānavā Śulbasūtra 1.3)

[16] द्विचत्वारिंशाङ्गुलःकिष्कु अरत्निश्चैक विंशतिःचतुर्विंशाङ्गुलो हस्तश्चतुर्हस्तं धनुःस्मृतम्॥ (4.32)

[17] हस्ते प्रतिसमं वस्तु यथा गर्गस्य शासनम् || (4.42b)

[18] शिवं वैश्रवणं चापि द्वारे द्वारे निवेशयेत्॥(4.23 b)

[19]दक्षिणापरमन्ते तु गुरुं भाण्डं निवेशयेत्॥ संस्थानेषु तु सर्वेषु बलानि विनिवेशयेत् || (4.43)

southern part of the layout. Position of doors and openings are indicated by name on the *vāstu* grid. The width and height of the bed room door are specified as 48 x 108 in *aṅgula* measure[20].

6. *Devatāvibhāgaḥ* (14). This chapter describes the directions and the number of grid boxes allocated to the various deities totaling forty-five irrespective of the number of divisions of the square template. This indirectly refers to verbally locating a particular grid with respect to the centre which is always called *brahma.* This type of naming is common to any layout and the text specially remarks that usually people worship their personal Deva in their homes (v 13). Eight verses are missing in both the manuscripts N and D, indicated in the original by blank spaces after the third verse. The chapter ends by stating the allocation of spaces to the forty-five names of *vāstu* deities. Eight deities occupy one-and-half slots each; sixteen get half slot each; twenty are allotted one slot each, and only one is allotted four slots[21].

7. *Dvāradevataḥ* (23). The chapter opens with a question by Kroṣṭuki to Garga requesting the latter to explain how many doors of entry are desired for a house and how the deities are reckoned. In answer the teacher says the house has to be divided in four or eight equal parts. (This seems to mean a *vāstu-maṇḍala* grid of 4x4 or 8x8 blocks is assumed). On the site (*puṭa*) the north-eastern space is known as the entry route (*gṛhapraveśamārga*). On each of the four sides of the square grid, starting from east, eight slots are named as per the *vāstu* convention for door positions. The presiding deities at each of such doors are correspondingly stated.

8. *Dvāradaivatakaḥ* (16½). The title appears to mean the door deities already stated in the previous chapter. This chapter is more about the good and bad auguries of having a door in a particular slot on the *vāstu* grid. Sixteen door slots with names are mentioned plausibly referring to the boundary lines on a 4x4 grid.

9. *Dvāraguṇadoṣaḥ* (17). This is a continuation of the previous chapter. The good and bad effects of doors placed in sixteen *vāstu* slots are stated. The names are all different from the ones in the previous chapter. The two chapters taken together perhaps cover both the 4x4 and the 8x8 grid boundary. The chapter ends by declaring that the name of the grids listed is as per *Vṛddha* that is an honorific reference to the teacher Garga[22].

---

[20] अष्टचत्वारिंशाङ्गुलं कायं विस्तारं तस्य वक्ष्यते॥द्वारं तु शयनीयस्य कुर्यादष्टशताङ्गुलम्॥(5.12)

[21] अध्यर्द्धभागिनश्चाष्टौ षोडशैवार्द्धभागिनः॥विंशतिपदिकाश्च स्युरेक एव चतुष्पद इति॥ (6.14)

[22] एतानि नामानि निशम्य विद्वान् यथा यथा शास्त्रनिदर्शितानि। तत्संप्रधार्याशुविचारयित्वा वृद्धस्य धर्मार्थवचो यथेति॥ (9.17)

10. *Dvāradoṣaḥ* (17). Alignment errors in openings, wrong location of doors and their ill effects are stated in this chapter. For example, door [frame] bent south bodes death, sloping north leads to loss. Door obstructed by a place of worship leads to severe ill health[23].

11. *Māpane Naimittikaḥ* (16). The good and bad omens that appear by chance during the measurements and construction of a house are listed in this chapter. Interpretations of sighting and sounds of animals, birds and other unexpected events are described.

12. *Vāstuśāntikaḥ* (8). This short chapter is about the Vedic fire rite at the site before construction. This is prescribed to be done under either the *puṣya* or the *punarvasu nakṣatra* in the bright fortnight. A pit is dug in the *sāvitra muhūrta* (about four hours from sun rise) and sprinkled with honey, ghee, cow's urine. Next the oblations are done. The text is partly in prose, briefly describing the hymns to be used in the ritual. Three offerings are specially stated namely, *vāstune svāhā, vāstupataye svāhā, āyatapataye svāhā*[24]. Next, oblations to the directional deities of the doors in the four directions along with Indra in east, Vaivasvata in south, Varuṇa in west and Soma in north are mentioned as per the Vedic tradition[25].

13. *Gṛhapraveśakarma* (14). After the *śānti* (appeasement) rites, the first entry procedure to the new building is described. The first verse mentions that the appropriate *tithi, muhūrta, nakṣatra* and *pakṣa* should be selected for the entry[26]. Herbs and other materials used in the entry ritual are listed. The last verse states that the *vāstuśanti* and *gṛhapraveśa* procedure is stated by Kāroṭa Gautama for the benefit of all the four social groups[27]

14. *Navakarmikaḥ* (17½). The good and bad effects of a new township with special signs and omens are explained, especially for the king. For example, if the eastern part of the city is pleasant and attractive, the king will thrive with his family, and relations[28]. Qualities of a good town in which all the four direction parts are kept clean and beautiful, are said to be beneficial to the

---

[23] दक्षिणावनते मृत्युरुत्तरावनते व्ययः॥ देवागारप्रतिहते अनारोग्यं प्रमारकम्॥(10.9)

[24] Among these only the second hymn is found in the Vaikhānasa, Agniveśya and Hiraṇyakeśi *gṛhyasūtra* texts.

[25] प्राग्भगेभ्यो देवताभ्यो इन्द्राय स्वाहा। दक्षिणद्वारेभ्यो देवताभ्यो वैवस्वताय स्वाहा। पश्चिमद्वारेभ्यो देवताभ्यो वरुणाय स्वाहा॥ उत्तरद्वारेभ्यो देवताभ्यो देवतासोमाय स्वाहा। द्यौरन्तरिक्षेभ्यो दिवाकरेभ्यो लोकधातृभ्यःस्वाहा॥ (12. 4-8)

[26] गृहप्रवेशं वक्ष्यामि वर्णानामनुपूर्वशः॥ तिथिमुहूर्तनक्षत्रपक्षादीश्चोपपादयेत् || (13.1)

[27] प्रजानामनुकम्पायै ब्राह्मणानां विशेषतः॥ अन्येषां चैव वर्णानां कारोटो गौतमोऽब्रवीत्॥ (13.14)

[28] पूर्वे नगरभागं च रम्यं च प्रियदर्शनम्। राजा विवर्द्धते तत्र सपुत्रबलबान्धवः॥ (14.6)

king. If the northern part is good looking, the king acquires thousands of cows[29]. The chapter is an advice for the king to keep his city neat and clean without defects in the roads and in the buildings. The good and bad effects are applicable up to a year in the towns to the king and in residences to the house owner. The chapter ends by declaring this to be as per Bhagavān Vṛddhagarga[30].

15. *Vāstuvaikṛtikaḥ* (21). This chapter is about defects in layout, plan and elevation of buildings. Rectangle, square, pentagonal and circle forms of objects and shapes are considered auspicious[31]. Ten types of defective shapes and plans of houses with corresponding technical names are mentioned. These are *biḍāla, kubja, dvipada, dakṣiṇa, vyajana, bhinnakarṇa, kākapāda, trihasta, catvara* and *rākṣasa.* In such places even cows do not like to stay as per their natural choice. Normally residences are not more than three storeys in height. King's palace can be four storeys in height[32]. *Aṭṭa* (tower, loft) can be built in four floors but not in five. City gateways are to be constructed with three floors (levels) in *śravaṇa nakṣatra*, taller than this is not beneficial to the citizens[33].

16. *Vāstumadhye Nirdeśaḥ* (35½). Further suggestions are provided in this chapter on the exterior and interior planning of residences. In the central part of the layout four slots are meant for Brahma. His worship on a square or circular place (platform) brings prosperity to the inhabitants [34]. In the four directions also niches are prescribed for other divinities.

17. *Kūpabhramasthānaṁ* (13). The chapter begins with Kroṣṭuki asking his teacher about places for a water-well and water paths (drains) in a residence[35] Several alternative positions for a well on the *vāstu* grid are stated by Garga. The north and north east parts of a site are said to be good for a well. Some instructions are given for taking out the waste water also. Exit drains should

---

[29] बहूनि गोसहस्राणि तदा राजा समाप्नुयात्॥ पुरस्योत्तरतो भागो यदा दृश्येत शोभनः॥ (14.12)

[30] देवागारे पुरद्वारे प्रासादे गोलकेषु च॥ हस्तिशालाश्च शालासु रथशालासु वा तथा॥
कोष्ठागारायुधागारे निमित्तं यच्छुभाशुभम्॥ यदि किञ्चित्प्रदर्शयेत राज्ञस्ददिति निर्दिशेत्॥
दिशस्थानं तु राष्ट्रेषु गृहेषु तु कुटुम्बिनम्॥ संवत्सरपरं सत्वं निमित्तं यच्छुभाशुभम्॥
इति होवाच भगावान्वृद्धगर्गो महातपाः॥ (14.15-17½)

[31] आयतं चतुरस्रं च पञ्चास्रंपरिमण्डलम्॥ समान्येतानि वस्तूनि प्रशस्तानि न संशयः॥ (15.1)

[32] प्रासादं तु चतुर्भूमिं कारयेद्राज वेश्मनि॥ गृहाणि तु त्रिभूमीनि न प्रशस्तातः परम्॥ (15.14)

[33] त्रिभूमं नगरद्वारं श्रवणेन निवेशयेत्॥अत ऊर्ध्वंन कर्तव्यं जनक्षयकरं भवेत्॥(15.20)

[34] तस्मिन्प्रशान्ते गृहवास्तुमध्ये देवप्रदेशं विनिवेशयीत || (16.18)

[35] स्थानानि मार्गस्य जलश्च यान्शिास्त्रप्रशस्तानि गृहेषु तानि॥ विज्ञातुमिच्छामि तव प्रसादात्प्रब्रूहि मे प्रश्नमिदं यथावत्॥ (17.1)

not run through the front door or through the bed room.
18. *Brahmasthāpitaḥ* (14). The chapter starts by stating that before dividing the *vāstu* (site or layout) Brahma should be first established[36]. This concept of fixing the central part before marking the other blocks in a town, site residential or otherwise is a natural way of coordinating the relative positions of the enclosures on the corresponding *vāstu* grid. The text specifies thirteen deity names matching with the grid names which are to be specially worshipped with respect to the central part (*Brahmasthāpita*[37])
19. *Vastucchedikaḥ* (21). The chapter starts with dividing the layout (town or house) into nine equal parts (3x3) using four threads[38]. The good and the bad portents that can arise on each of the nine divisions are stated. This chapter appears to be by a later hand since the *anuṣṭup* meter is changed to *upajāti.* As a confirmation of possible interpolation, the next chapter has the same title and similar content in the *anuṣṭup* meter, with Garga's name also appearing in the text.
20. *Vastucchedikaḥ* (24). This chapter is like a continuation of the previous one. Here the omens are described depending on the damages (ground fissures) at specific locations such as *bhṛṅgarāja, gandharva, jayanta, dauvārika, sugrīva, bhallāṭa* etc. on the original *vāstu* grid[39].
21. *Śālānirmāṇakaḥ* (30). *Śālā* usually means a *hall*; but sometimes it may refer to the enclosures of the hall. Some general suggestions are provided in locating a hall near a water source[40]. [Some text appears to be missing in this chapter]. The hall in the south is governed by the deity *yama*. The dimension of the hall in the west with *varuṇa* as deity will be one-twentieth less than the southern hall. One-twentieth less than this should be the hall in the east with the deity as *āditya*. One-twentieth less than this should be the northern hall. Near forests halls are constructed in three blocks. Timber of fruit bearing trees are recommended to be used in construction combined with other materials. Unburnt silt, soil collected from fire altars and also sticks and mud blocks picked up from lakes can be used. Usable materials should be briefly

---

[36] सर्वेषामेव भूतानां ब्रह्मभूता हि देवताः॥ ब्रह्माणं प्रथमं स्थाप्य ततो वास्तुं विभाजयेत्॥(18.1)
[37] ब्रह्मपुरभागोक्तास्तु देवाह्येते त्रयोदश ॥अभ्यन्तरगृहस्यैव गर्गस्य वचनं यथा॥ (18.14)
[38] वस्तुप्रमाणं नवधा विभज्य सूत्रैश्चतुर्भिःकुशलप्रदिष्टैः॥शुभाशुभं तत्र विनिर्दिशेत च्छेदं विबद्धं द्विविधं यथावत्॥ (19.1)
[39] यदाग्निदेशे दीर्येत धनलाभमुपस्थितम्॥जायते च तदा तीक्ष्णे कीर्त्या युक्तो यथोशनाः॥(20.1)
भल्लाटे पर्वमाप्नोति दीर्णमात्रे नरःस्वयम्॥पुत्रलाभं च न चिरादिति गर्गस्य शासनम्॥(20.17)
[40] मातरःसर्वभूतानां प्रमाणसुखदाःसदा॥मातृस्थानं च तत्रैव कुर्वीत सलिलाश्रये ॥(21.1)

stated since there are alternative designs[41].

22. *Svaniveśaḥ* (31). This chapter is about the private residences of people of the four social groups. The chapter begins by recommending cows to be tethered first, on the site, for a few days. Pegs of same size, straight and devoid of defects are used in marking the corners. Measurement should be done by a *sthapati* who is adept in fixing the corners [42]. The measurement (marking) is done in the *uttarāyaṇa śuklapakṣa* under an auspicious *tithi* and *muhūrta*[43]. A new residence can be built or an old one can be renovated. The eastern and northern parts of the roof beams are known as the door-heads (*dvāraśirāṇi*). The east direction is decided by the stars *citrā, svāti, śravaṇa, dhaniṣṭḥā, krittikā* when these are above the horizon by the height of a *yuga* (yoke of a cart that measures about 86 *aṅgula*)[44]. Old timber for construction should be kept immersed in water for seven nights. Let the water to ooze out and then it is coated with bee wax[45]

23. *Dvāracchedaḥ* (24). This chapter is about the scenario of using new and used timbers for doors. A common rule to take care of mixed usage of construction materials cannot be given. Hence broad-guidelines are suggested for setting up the doors. The doors should align in one direction, without any hindrance in the sight lines between. Verses 9-11 give the dimensions of the city gate. The direction of the bedstead of the four social groups is mentioned. The headrest of the Kṣatriyas, Vaiśyas, Śūdras and the Brāhmaṇas will be respectively towards east, south, west and north [46]. The quality of water coming out of soil of different colours is listed in verses 14 and 15[47].

24. *Chāyālakṣaṇaṁ* (8). This chapter list out the ways to understand the good and bad portents based on the shapes of shadows that appear on the different *vāstu* grids of a house[48].

---

41 वस्तु संक्षेपेण ब्रूयात्कृतस्य च विकल्प्यते॥ (21.7b)

42 सर्वं कर्णगतं कुर्यान्महत्यल्पेव वस्तुनि॥मापनं स्थपतिःकुर्यात्कर्णसंस्थानकोविदः॥(22.6)

43 पूर्वाह्ने वा पराह्ने वा मुहूर्ते तिथिपूजिते॥कारयेच्चोदगयने शुक्लपक्षे सुमापनम्॥(22.7)

44 चित्रास्वात्या ंधनिष्ठाया ंश्रवणा कृत्तिकास् ुच॥एतेन गृह्यते प्राची युगमात्रेण दर्शयेत्॥(22.17)

45 पुराणदारुमुदके सप्तरात्रं निधापयेत्॥ उदकंदुह्यतां तेन मर्षयेन्मधुसर्पिषा॥(22.20)

46 प्राक्शिरात् वीरशयनात् क्षत्रियस्य विधीयते॥दक्षिणाशीर्षशयनं वैश्यस्य तु विधीयते॥(23.12)
प्रत्यक्शीर्षःस्वयं शूद्रःसर्वं जनपदी भवेत्॥उदक्शीर्षं तु कर्तव्यं शयने ब्राह्मणस्य तु॥(23.13)

47 नीले कषाय मधुरमविकर्णजलं स्मृतम्॥लौहित्येभ्यस्तु मधुरं पाण्डुरं वर्णमादिशेत्॥(23.14)
सिते कषायं पानीयं मधुरं कृष्णभूमिषु॥कपिले क्षारिकं विन्द्यादनिर्देशस्तु पीतके॥(23.15)

48 अथकर्ममनिष्टस्य तथेष्टस्य च दर्शनम्॥ गृहे दैवतनिर्देश्यं फलं वास्तुपताविह॥(24.1)

25. *Navagṛha-vikarma* (41). The title of this chapter indicates that it is about anomalies in a newly constructed building. But the first verse is a reference to a particular era when the four social groups were formally recognized. As the manuscript is from Nepal we speculate that this refers to such recognition by a ruler of Nepal. The era is mentioned as *mālībhave yuge*[49]
If we reckon the word *mālībhava* as a number word as per the *kaṭapayādi* system, this translates to 4435 Śaka year corresponding to 1334 CE. [This is a tentative interpretation, but the lack of homogeneity in the contents of the chapter indicates that some of the verses might have been added at different dates]. The chapter mentions good and bad omens that may be visible in towns and villages. The chapter is a mix of many social and religious information including portents in cremation grounds, omens in daily life and temple icons[50], but in no particular order. Mention of icons of Rāma, Kṛṣṇa, Soma, Śiva, Skanda and restoration of damaged temples is interesting. However, the overall style of the text with hierarchical appellations of officials points to this chapter being a late addition.
26. *Ucchrayanikaḥ* (25). This chapter gives some general suggestions about construction of a building by raising the pillars first. This chapter begins with preparation of the ground by digging, filling up with soil and stone pieces followed by ramming the place to make it level and hard. The material of the pillars is said to be *aśmasāra* that is usually interpreted in lexicons as metal. But this could be a material like lime stone or just rough cut stone. Wooden columns *(vanaspati*) are specifically mentioned. The word *gajapāda* refers to heavy elephant-foot compactors or ramming the ground by real elephants[51]. The first placement of the column is done under an auspicious combination of *tithi, nakṣatra* and *muhūrta.* Here again week days are not known for auspiciousness[52].
27. *Sarvavarṇānāṁ* (49). The end colophon of this chapter reads *ityeṣā gargakṛte vāstuvidyā prajānāṁ sarvavṛṇānāṁ*. The name of Garga appears

---

[49] अभ्युत्पन्नं चतुर्वर्णं गते मालीभ(ध?)वे युगे॥अविधेयो वशं याति राज्ञकीर्तिर्विवर्द्धते॥)25.1)
[50] देवायतनकर्मेषु निमित्ता साध्वसाधु च॥वक्ष्यामि निखिलेनैव प्राणिनां यदुपस्थितः॥(25.14)
रामे कृष्णे च सोमेच शिवे स्कन्दे हुताशने॥ब्रह्मणि काश्यपे चैव इन्द्रे वैश्रवणे तथा॥(25.15)
यक्षनागसुपर्णेषु मातृषु श्वेतवाहने॥शक्तिध्वजापताकासु पाषण्डायतनेषु च॥(25.16)
प्रादुर्भावे प्रनष्टस्य भूत्वा पूर्वेऽथवा पुनः॥जीर्णे वाप्यपकर्षित्वा यद्यत्कुर्यात्पुनर्भवम्॥(25.17)
[51] पांसुना कल्पयेद्भूमिं सशैलपिटकन्विताम्॥ घातयेद्गजपादैश्च खातकाःसर्वतःसमम्॥(26.3)
[52] प्रशस्ते तिथिनक्षत्रेमुहूर्ते चाति पूजिते॥ सर्वतःसंवृतं कृत्वा वस्तुमध्ये निवेशयेत्॥(26.5)

five times in this chapter as *gargasya śāsanaṁ*. The text describes the negative effects on the occupants when the *vāstu devatās* are disaffected [53]. This applies to all the four social groups and hence the chapter strictly orders (*śāsanaṁ*) citizens in the name of Garga to maintain their residences properly. Large numbers of portentous effects are described pertaining to types of defects in planning and construction. For example, if door after door is impeded or intruded the *āditya devatā* gets disaffected and the owner becomes poor[54]. The chapter ends by advising the occupants to propitiate the deities daily by various offerings.

28. *Prāsādavibhāgaḥ* (32½). This chapter as per the title is about classification of mansions that would include palaces. Four types of plans, namely rectangle, square, circle and *svāstika* are stated to be the regional styles. Square plan is popular in Magadha; circular plan is followed in Surāṣṭra. Rectangular plan and *svāstika* are practised in Kosala and Avanti regions respectively. All these are defined by the way of assembling the pillars[55]. Further numerical details of the four types are mentioned which are not easy to follow due to complexities in interpreting the numbers. There are several terms not used in their usual meaning. For example, the word *kṣaṇa* is used not in the temporal sense of time but in the special sense of middle or centre[56]. Similarly the word *koṭi* is used not as a large number but in the sense of angle/corner/vertex [57]. The material that is mentioned with shaping instructions is *dāru that* is timber[58]. The overall thrust of the chapter appears to be suggestions to carpenters about making timber columns and linking them at ground level and at a height with *nemi* (rim/circumference) that perhaps refers to cross beams of the framework. More than the technicalities, it is interesting to note that four regional styles are recognised that covers large parts of northern India of ancient times. Magadha, Kosala and Avanti

[53] यथा यथा विरज्यन्ति येन येन च देवता॥ श्रृण्वते निखिलं सर्वमेवमेव यथा यथा॥ (27.1)
[54] द्वारे द्वारे तु संविद्धे कुटुम्बीनिर्द्धनो भवेत्॥ आदित्यस्तु तथा युक्तो वेश्म तस्य विरज्यते॥ (27.6)
[55] आयतं चतुरस्त्रं च वृत्तं स्वास्तिकमेवच॥ चतुर्विधाःस्युःप्रासादाःकर्मकल्पविपर्ययः॥ (28.1)
चतुरस्रं च कर्तव्यं मगधेषु यथाविधि॥वृत्तकार्यो सुराष्ट्रेषु प्रासाद इति मे मतिः॥(28.2)
कौशलेषु तु कर्तव्यःस्वस्तिको नात्र संशयः॥आयतःकल्पतो युक्तःप्रासादस्त्ववन्तिषु॥(28.3)
एते सर्वे तु विधयःपादतःपरिनिष्ठिताः॥ पादसंकलनादेव युक्तो विधिविपर्ययः॥(28.4)
[56] क्षणेनैव प्रवक्ष्यामि विभागेन यथाविधि॥यस्य यस्य तु यत्कार्यं क्षणं पदविभागशः॥(28.8)
[57] मागधे किष्कुकोटीयं कारयेत्पादमन्ततः॥(28.10a)
[58] पञ्चभागफलं कुर्यात्तेन दारूमहीयते॥ स्कन्दकं फलतःकुर्याच्चतुरस्रेण संमितम्॥ (28.20)

(Ujjayini) are well known. But Surāṣṭra is not to be mistaken for modern Saurāṣṭra. In ancient times Surāṣṭra was a well governed state probably in the present Kathiawad region (Law 1920, Agrawala 1953).

29. *Prāsādasūtraḥ* (100). This is the longest chapter in the manuscript, longer than the average length of the earlier chapters of VGV. This is perhaps an indicator of later addition. The first four verses introduce the subject of *prāsada* (palace/mansion) and *toraṇa* (arched gateway) by Viśvakarma responding to the request of King Sagara[59]. The third verse is quite clear that the material of construction is wood. There are many classifications depending on the shape like square, octagonal, circular, sixteen sided; also based on the breadth, width and height. Primarily there are 14 types, increasing to 126 including variations in the number of floors. Verse 10 to 14 list fourteen types named after their form *(rūpa)* as *rucaka, maṇḍalākāra, phalakasthita, jīhapūrṇa, rājāvikrānta, gajayūthaka, puṇḍarīkākṣa, puṅgata, siṁhavikrānta, śoḍaśadvāraka, nandyāvarta, sarvatobhadra, svāstika,* and *dikkumbhika.* Verses 15 to 46 describe each of the above in greater detail. Several architectural terms such as *kaṇṭaka, piṭaka, niryūha, śṛṅga, toraṇa, śṛṅkhalā, pracīraka, garbhagṛha, kaṇṭhika* that are generic features common to all the fourteen types are used. Some ratios and proportions are also mentioned, the meanings of which have to be worked out to verify their internal consistency. The form of the *prāsāda* is differentiated by the number and location of the gateways, turrets, domes, corners, projections, cornices etc. The *garbhagṛha* or *garbhāgāra* is the living room or enclosure which is generally at the center and can be of square, octagonal and duo-decagonal plan[60]. Some specialty of King's *prāsāda* is mentioned. This may have a *śaila-garbhagṛha* (rubble stone enclosure) with a side tunnel (*suraṅga-pārśva*) and enclosed by a marshy (*kaccha*) moat. The palace can be in three, five or ten floors depending on the ground conditions[61] Verses 56 to 60, briefly state the steps and staircases of the palace. Verses 61

[59] राजा धर्मशुचिःश्रेष्ठःश्रीमान्सत्यःशुचीरुचिः॥इक्ष्वाकुवंशप्रवरःसगरो नृपसत्तमः॥
सर्वशिल्पी कृतां मुख्यं विश्वकर्माणमब्रवीत्॥भवाच्छास्रार्थ कुशलःप्रासादगृहकोविदः॥
दारूकर्माणि यत्रैवख्यातस्त्रैलोक्य संमतः॥प्रासादनाम रूपं च संस्थानं च यथा विधि॥
तोरणानां विधानं च विधिवद्वक्तुमर्हसि॥ (29.1-4a)

[60] पिटके तोरणे द्वे द्वे द्वि चत्वार्यपचीरके॥ कुटुम्बिनो गर्भगृहं कोणद्वादशमाचरेत्॥ (29.31)

[61] त्रिभूमं पञ्चभूमं वा दशभूमं च कारयेत्॥ प्रासादानां यथाभूमि स्वच्छन्देनाभिवर्धते॥ (29.57)

to 78 are about the general form, structure, decorations and proportions to be adopted for *toraṇa* (entry door or gateway). Three types of *toraṇa* named as *māgadha, gāndhāra,* and *ardha-māgadha* are briefly described in the remaining verses.

Note: Between the end colophon of this chapter and the first verse of the next chapter, manuscripts N and D have two stray sentences shown below[62]

30. *Nakṣatrayogaṁ* (28). This chapter lists the portents for a city founded under each of the twenty-seven *nakṣatra.* All the 27 asterisms starting from *kṛttikā* ending with *bharaṇi* are listed. City founded on *kṛttikā* shines with wealth, gold, silver and lights[63]. Under *ārdrā nakṣatra* there will be availability of fish, meat and other foods. But men folk will be cruel and people generally foolish[64]. On similar lines the good and bad effects of the founding *nakṣatra* are stated. Under asterism *bharaṇi*, the city dwellers will be given to quarreling and unhappy due to wicked persons[65] The chapter ends with the advice that one should select an auspicious *nakṣatra* for founding a city as per the words of Garga.

31. *Balikarma* (17). This chapter prescribes the type of food to be offered (*bali*) during *gṛhapraveśa* (first entry) to please the different *vāstu devatā* at their respective grid locations. The *vedi* (fire altar) should be in the *agni-gṛha* (fire-room). The *homa* (fire ritual) be done in the *vedi* and not at the centre part of the site[66]. About thirty offerings of different food items are mentioned in this chapter.

32. *Balikarmika* (10 ½). This chapter is also about *bali* offerings, most likely as an extension of the previous chapter. However, several of the prescriptions are of four monthly offerings[67].

33. *Pratolīsūtra* (68). The chapter is introduced in the manuscript as a dialogue between Viśwakarma and Gautama. This chapter gives technical information about special construction features of *kanyāpura, godhāmukha*

---

[62] होममन्त्रा द्वात्रिंश कुलदेवतानाम अभिमन्त्र्य जुहुयात्॥हुताशन पृथिवीति च स्वाहा॥०॥
[63] कृत्तिकासु निविष्टं तं नगरं दीप्यते श्रियम्॥प्रभूतरुक्मरजतं ज्वलनानां च निर्दिशेत्॥(30.1)
[64] आर्द्रायां मत्स्यमांसं च भक्ष्यभोज्य धनानि च॥भवन्ति क्रूरपुरुषा मूर्खप्रायजनं पुरः॥ (30.4)
[65] भरण्यां तु निविष्टे तु नगरं कलह प्रियम्॥ दुख्शीला नराःसर्वे वसन्ते पुरुषाधमाः॥(30.27)
[66] ये पूर्वमुक्तसंभारा यथा न्यायं परीक्ष्य च ॥गृहप्रवेशने तत्र सर्वार्थमुपकल्पयेत्॥(31.1)
वेदिमग्निगृहे कुर्याद् द्वारमूलसमन्ततः॥वास्तुमध्ये न होतव्यं वेद्यां होतव्यमुच्यते॥(31.2)
[67] दौवारिकेषु सुग्रीवे चातुर्मासे बलिं हरेत्॥सुरां चैवचमांसं च असुराय बलिं हरेत्॥(32.6)

and *pratolī*, used in ancient cities for protection against external attacks[68]. It is stated that *kanyāpura* is specially meant to ward off enemies[69] This text has recognizable synchrony with chapters 2.3 and 2.4 on forts and fortified cities of Kauṭilya's Arthaśāstra[70]. The *kumārīpura* of Kauṭilya is perhaps same as *kanyāpura.* The present text gives more details and measurements about *godhāmukha*, which is an intentionally designed geometrical feature of a long snout-like entry passage in the fort. Distinctive features of the *pratolī* that forms the front security gate built in two or three levels with concealed steps are also mentioned. However, from the context and the contents, this chapter is unconnected with the original *Vāstuvidyā* of Vṛddhagarga. In comparison with the earlier *nagara saṁniveśa* (Ch.4) and *rajakulaniveśa* (Ch.5) the present chapter *pratolīsūtra* is too sophisticated and hence can be taken to represent a later stage in the development of *Vāstuvidyā*. The primary text of this chapter as attributed to the authorship of Viśwakarma is yet to be traced.

34. *Dvāranirdeśikaḥ* (31). This chapter lists out omens based on the grid positions of the doors. In the end it says, if one hears about even small faults in the doors, one should rectify them for prosperity. The name of Garga does not appear in this chapter. Since doors are discussed already in chapters 7, 8, 9 and 10 this chapter reads out of place.

The last folio of the manuscript after Chapter thirty-four has a few lines repeated from *balikarma* (Ch.31). With this the manuscript ends abruptly.

6. Discussion

The *Vṛddhagarga Samhitā* manuscript from Nepal reviewed in this study is of evident historical interest in tracing the growth of habitat planning, architecture and civil engineering in India. The review presented above brings out the appropriateness of naming the work as *Vṛddha-gārgīya-vāstuvidyā* (VGV) as supported by the end colophon of the second chapter. Though there are two chapters ascribed to Viśwakarma, the primary author is said to be Vṛddhagarga. Thus the present VGV text can be taken to be by the ancient school of Garga as mentioned in the Matsya Purāṇa. This is arguably

---

[68] कन्यापुरेति प्रथितं पदेतत् पुरेषु राष्ट्रेषु तथा गृहेषु॥तस्य प्रमाणं च विधिक्रियं च श्रोतुं प्रयच्छे भगवान् प्रसादात्॥(33.3)

[69] तमुग्रतेजामृषिमिन्द्र कल्पं शुश्रूषमाणं भगवानुवाच॥शृणुष्वशत्रुप्रतिघातनार्थं कन्यापुरं युक्तविधिप्रमाणम् ॥(33.4)

[70] प्राकारसमं मुखं अवस्थाप्य त्रिभाग-गोधामुखं गोपुरं कारयेत्॥ प्राकारमध्ये वापी कृत्वा पुष्करिणीद्वारम् । चतुःशालं अध्यर्ध-अन्तरं साणिकं कुमारीपुरम् । मुण्ड-हर्म्य-द्वि-तलं मुण्डक-द्वारम् । भूमि-द्रव्य-वशेन वा निवेशयेत् ।। (Arthaśāstra 2.3)

the oldest available text solely devoted to *vāstuvidyā* the subject of habitat planning and settlement in India. It is not possible to precisely date the composition of the work, but can be safely said to have originated before the Common Era. A significant pointer to this claim arises from the *nakṣatra* list starting from *kṛttikā* as in the Vedic period and attribution of auspiciousness to the day and time for starting a new work. Specifying this in terms of five time parameters (*pañcāṅga*) *nakṣatra, tihi, karaṇa, muhūrta* and *vāra* has been the practice starting from around 400 CE. The last parameter namely *vāra* refers to the seven week days, which was not in vogue from Vedic times till the early centuries of CE. We see that ancient post Vedic texts such as the Arthaśāstra, Nāṭyaśāstra of Bharata, Nāradaśilpa, have no citations to weekdays. Similarly, the Atharvaveda Pariśiṣṭa, astral works of Parāśara and Vṛddhagarga keep *kṛttikā* at the head of the *nakṣatra* list and make no reference to week days. The present text VGV refers to auspiciousness of time in a day in terms of *nakṣatra, tithi* and *muhūrta.* Even the fourth *tithi* related *karaṇa* is not referred, unlike in VGJ the Jyotiṣa text of Vṛddhagarga. Thus, the contents of this work can be, beyond reasonable doubt, assigned to a period before the Common Era. It is generally accepted that the Vedic *Śulbasūtra* texts were composed before 500 BCE. Our text for marking the E-W line prescribes alignment with rising stars which is same as the method described in the *Mānava Śulbasūtra.* This also makes a case for VGV to have originated around 500 BCE.

As per the text the initial composition of VGV is said to have happened in the hermitage of Garga on the banks of River Bhāgīrathi that is same as Gaṅgā. However, the place of compilation in its present form appears to be the classical Magadha region, which included or overlapped with present day Bihar, Uttara Pradesh and Nepal. In synchrony with this, the other historically attested regions Kosala, Gāndhāra, Surāṣṭra and Avantī are mentioned.

Among the few proper names appearing in the text, the Vedic *vāstuśānti* rituals of chapters 12 and 13 are associated with Kāroṭa Gautama. Here, the first name Kāroṭa refers to the birth place of Gautama, to discriminate him from others with the same family name Gautama. This place is known as Karoṭi (Karoṭa, Kāroṭi) from the period of the later Vedic Brāhmaṇa literature (Śatapatha Brāhmaṇa IX.5.2) as a place where a fire altar was built in more ancient times by Tura Kāvaṣeya. This place should have been quite famous in ancient times to have been specially mentioned in the Vedic and in the present

VGV text. Bharadwaj (1986) identifies Karoṭa with the village having a mound of the same name near Diplana Railway Station, Rajasthan. By and large the cultural picture that emerges from the text, matches with classical India of middle first millennium BCE. The rituals associated with house construction mentioned in VGV are derived from more ancient Vedic practices, some of which can be verified even now in the available *gṛhyasūtra* texts.

7. Special Features

There are several specialities in the VGV text, which can come out only after the text is edited critically for its technical content. The lone available manuscript is incomplete and hence parts of the present review is either incomplete or tentative. Nevertheless a few specialities can be pointed out. The text unambiguously refers to the subject it expounds as *vāstuvidyā* and not as *vāstuśāstra*. With renewed interest among the general public in the ancient science and engineering of classical India, it may be noted here that VGV is not prescriptive but leaves much to the *sthapati* to innovate. The text nowhere claims it to be a part of *Jyotiṣa* or as one among the traditional sixty-four arts. This brings up the question of the relation between the present *vāstuvidyā* text (VGV) and the *Jyotiṣa* text (VGJ) both attributed to Vṛddhagarga. The latter text (Iyengar *et al* 2019, 2020) explains cursorily *vāstuvidyā* in ten chapters of varying length, totalling 187 verses. The subject covered overlaps in part with VGV particularly when doors and entry gates are discussed. Even when the topics are similar, the VGJ text is entirely different but in some places claims to say the opinion of Vṛddhagarga. The end colophons in VGJ mention the *vāstuvidyā* chapters as belonging to *Gārgīsaṁhitā*. There are also differences in the construction materials cited for use. Whereas VGV almost exclusively refers to timber as the material, VGJ mentions stone in addition to timber as construction material. Neither of these refers to lime plaster or any other binding material. Overall, between the two texts attributed to Vṛddhagarga, the Nepal manuscript clearly carries more ancient and hence information originally due to the school of VG. The *vāstuvidyā* section in VGJ appears to be a later composition by the followers of Vṛddhagarga, to make up for the sixty-four *aṅga* (limbs) of the *astral science* of their time.

Several methods listed in VGV for fixing the E-W direction are in contrast with other texts that prescribe only the gnomon and the shadow method. Using the stars of Orion constellation to mark the north-south line is a novelty

not found in other known texts.

The 29th and the 33 rd chapters, though not by Garga, are of interest as they introduce special architectural features *toraṇa, kanyāpura* and *godhāmukha* not discussed in the earlier chapters. The *prāsāda* and its various forms with mention of dimensions needs a separate study. The word *kanyāpura* is generally interpreted as women's apartment in the palace complex. But our manuscript is clear that it is meant for defending against external attacks. Thus, we have to take this as a technical word and not in its etymological sense. This appears to be a special enclosure having an approach styled *godhāmukha*, which in turn is a long vestibule or passage, compared to the snout of a garden lizard. The *kanyāpura* is perhaps same as the *kumārīpura* of the Arthaśāstra that appears in connection with the design of forts (see foot note 70). Schlingloff (2014) in his monograph on fortified cities, presents a comparison between the Arthaśāstra descriptions with the plan of a city gate excavated at Śiśupālgarh to bring out the architecture of *godhāmukha* and the adjoining stairwells near the *pratolī.* Chapter 33 of our text on *Pratolīsūtra* has more details with dimensions that deserves a separate study. It may be noted here that both the Brahmāṇḍa and the Vāyu Purāṇa know about *kumārīpura* as part of a fort surrounded by a moat or trench with flowing water[71]. Relation between the *Vāstuvidyā* of the Purāṇa texts and the work of Vṛddhagarga would be an interesting topic for future studies.

8. Conclusion

A brief review of the contents of the manuscript listed as *Vṛddhagarga Saṁhitā* (No.5-1099; A428/27) of the National Archives Library of Nepal, classified under *Jyotiṣa* is presented in this article. It is found that this is a rare manuscript that has been transcribed from a previous version of the same Sanskrit text available in Newari script in the above Archives. The text is not a work on astronomy or astrology but as of now the only available ancient text ascribed to Garga or Vṛddhagarga, one among the eighteen ancient teachers of *Vāstuvidyā* as per the *Matsyapurāṇa*. The nature of the work and the society in which the contents can be placed is in synchrony with the early centuries prior to the Common Era. Absence of week days and description of wood as primary construction material are pointers to the work to be an

[71] सोत्सेधरंध्रप्राकारं सर्वतःखातकावृतम् | रुचकःप्रतिकद्वारं कुमारीपुरमेव च ||
द्विहस्तःस्रोतसां श्रेष्ठं कुमारीपुरमञ्चतान् | हस्तस्रोतो दशश्रेष्ठो नवहस्तोष्ट एवच|| (Brahmāṇḍa Purāṇa 1.7.103-104)

important source for tracing the historical development of architectural engineering in greater India. Critical edition of the *Vṛddha-Garga-Vāstuvidyā* is a desideratum, but this depends on the availability of other versions of the same text, for which a dedicated search in the manuscript libraries within India and abroad is necessary.

9. Acknowledgements

The study reported here is carried out under the grant-in-aid project AICTE/IKS/CENTER-1/2021-22/02 under the IKS Center Scheme of the Ministry of Education, Govt. of India. The authorities of the Nepal Archives Library are thanked for providing us the digital copies of the two manuscripts cited in the paper as N and D. Thanks are due to Sri Tuladhar, (Kathmandu) for helpful discussions on the indigenous scripts of Nepal.

10. References

1. Agrawala V.S., (1953) *India as known to Pāṇini*, Publ. Univ. of Lucknow, Lucknow.
2. Bharadwaj O.P., (1986) *Studies in the Historical Geography of Ancient India*, Sundeep Prakashan, Delhi.
3. Iyengar R.N. (2018) *Nārada Śilpaśāstra*, Jain University Press, Bangalore
4. Iyengar R.N., Sudarshan H.S., Anand V (2019, 2020) Vṛddhagārgīya Jyotiṣa (Parts 1 to 4)
J. of Academy of Sanskrit Research; Melkote, Vol. 25.
5. Law B.C (1984) *Historical Geography of Ancient India* (Indian Edition) Munshiram Manoharlal Publishers, Delhi.
6. Pingree D.E. (1970-1994) *Census of the Exact Sciences in Sanskrit* (4 vols.) American Philosophical Society, Philadelphia.
7. Schlingloff D. (2014) *Fortified Cities of Ancient India; A Comparative Study*. Anthem Press India.

Effect of Functional Organisational Climate on Managerial Effectiveness in IT Sector as per Ancient Indian Texts

R. KHERDE,[1] D. CHRISTIAN,[2] & K. HOLEY [3]

Abstract: This study examined the organisational climate and managerial effectiveness in various information technology organisations. A sample of 311 participants was surveyed using the MAO-C questionnaire to assess the organisational climate and the PE-G to measure managerial effectiveness. The study focused on three functional climate motives: Achievement, Expert Power, and Extension, and aimed to determine their relationship with managerial effectiveness. The results indicated a positive correlation between functional climate and managerial effectiveness. By integrating ancient Indian principles such as dharma (duty), karma yoga (selfless action), and ahimsa (non-violence) into the organisational culture, leaders can enhance the functional climate, positively impacting managerial effectiveness. Although the specific concept of functional climate may not be directly addressed in ancient Indian verses, the underlying principles offer valuable insights for creating a productive and fulfilling work environment.
Keywords: organisational climate, sanskrit, ancient Indian principles, functional organisational climate, managerial effectiveness, personal effectiveness, IT Sector.

[1] Research Scholar, Hislop College,Nagpur, India
[2] Former Principal & HoD, Dept. Of Psychology, Hislop College, Civil lines, Nagpur, India
[3] Dean, Faculty of Sanskrit and other Languages, Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek, India.

Introduction

Organisational climate refers to the collective perceptions and attitudes of employees towards the work environment, their job roles, and the management practices in an organisation. According to Pareek (Pareek and Purohit, 2018), functional organisational climate refers to the climate that supports the achievement of organisational objectives and goals. It is characterised by a positive work environment, open communication, effective leadership, and a culture of trust, cooperation, and teamwork. A dysfunctional climate is characterised by negative work environment, lack of communication, ineffective leadership, and a culture of distrust, conflict, and competition. Pareek emphasises that organisational climate is crucial for organisations to develop and maintain a functional climate to achieve their objectives and goals. Present study is completely focused on impact of functional climate in IT sector.

Indian ancient texts like the *Arthashastra* by Kautilya, the *Bhagavad Gita*, the *Yoga Sutras* of Patanjali, the *Ramayana*, and the *Mahabharata* offer valuable insights into modern organizational climate theories. These texts provide guidance on leadership qualities, organisational structure, communication, motivation, and team building. They also highlight the importance of self-awareness, self-control, detachment, servant leadership, transformational leadership, emotional intelligence, mindfulness, ethical leadership, and values such as integrity, honesty, and empathy. They offer examples of effective and ineffective leadership styles and the consequences of different approaches, emphasising human behaviour and relationships.

Here are some Sanskrit quotes that support modern organisational climate theories and practices.

“राज्ञि धर्मिणि धर्मिष्ठाः पापेपापाः समे समाः।
राजानमनुवर्तन्ते यथा राजा तथा प्रजाः॥”

rājñi dharmiṇi dharmiṣṭhāḥ pāpe pāpāḥ same samāḥ।
rājānamanuvartante yathā rājā tathā prajāḥ ॥

“The queen, being righteous, makes the subjects righteous. The subjects follow the king, just as the king is.”

"As the king, so are the subjects” emphasises the importance of leadership in shaping the behaviour and performance of followers. (चाणक्यनीति)

“अयंबन्धुरयं नेतिगणना लघुचेतसाम्।
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम् ॥”
ayaṁ bandhurayaṁ netigaṇanā laghucetasām।
udāracaritānāṁ tu vasudhaiva kuṭumbakam॥

"He is a relative, he is a friend, he is a leader for those of small minds. But for those with noble conduct, the whole world is their family."
This promotes values such as inclusivity, diversity, and empathy, which are important for creating a positive and supportive organisational climate.(महोपनिषद्)

“इहैव तैर्जितः सर्गौयेषांसाम्ये स्थितं मनः।
निर्दोषंहि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थितः॥
ihaiva tairjitaḥ sargauyeṣāṁ sāmye sthitaṁ manaḥ।
nirdoṣaṁ hi samaṁ brahma tasmād brahmaṇi te sthitaḥ॥

"Here and now, having conquered their own selves, their mind is established in equanimity. For the faultless, the Supreme Reality is the same; therefore, they are established in the Supreme Reality.”

These lines promote treating all individuals with fairness, respect, and dignity, which are key components of modern theories of diversity and inclusion ('श्रीमद्भगवद्गीता' a).

“ दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषुविगतस्पृहाः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरूच्यते॥”
duḥkheṣvanudvigramanāḥ sukheṣu vigataspṛhāḥ ।
vītarāgabhayakrodhaḥ sthitadhīrmunirūcyate ॥

“The wise one, undisturbed by sorrows, free from longing in pleasures, and devoid of attachment, fear, and anger, is called a person of steady wisdom.”

This emphasises the importance of developing inner strength, resilience, and emotional intelligence, which are key components of modern theories of personal and organisational ational well-being. ('श्रीमद्भगवद्गीता' b)

“कर्मण्येवाधिकारस्तेमा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि॥”
karmaṇyevādhikāraste mā phaleṣu kadāchana।
mā karmaphalaheturbhūr mā te saṅgo'stvakarmaṇi॥

“You have the right to perform your prescribed duty, but you are not entitled to the fruits of your actions. Never consider yourself the cause of the results of your activities, and never be attached to not doing your duty.”

This emphasises the importance of focusing on action rather than outcomes, which is a key component of modern theories of mindfulness, resilience, and personal effectiveness. ('श्रीमद्भगवद्गीता' c)

The functional organisational climate can enhance managerial effectiveness by increasing motivation, job satisfaction, and commitment among employees, leading to better performance outcomes. Studies indicating that employees are more motivated and committed to the organisation when they perceive a positive work environment (Steenbergen and Van Der Hulst, 2015), a supportive work environment and positive organisational culture are important predictors of employee commitment and job performance (Saini and Kadian, 2018). Effective communication like transparent and timely communication positively influences job satisfaction and employee engagement (Hamed et al., 2019). Empathetic and empowering leadership can establish trust and collaboration, enhancing employee motivation and commitment (Nielsen et al.,2017). When employees perceive that their performance is being evaluated fairly and objectively, they are more likely to be motivated to perform better and contribute to the organisation's success (Kim and Lee, 2016).

According to Pareek(Pareek and Purohit, 2018), organisational climate refers to the psychological atmosphere of an organisation. It is the quality and intensity of the employees' experience of the organisation's culture, values, practices, policies, and procedures. Organisational climate affects how employees feel, think, and behave in their work environment, and it can significantly influence their productivity, job satisfaction, and motivation. The six key motives or needs that are important for comprehending human behaviour in organisations are: Achievement, Affiliation, Expert Influence, Control, Extension, and Dependency. These are categorised as functional or dysfunctional. The functional motives include Achievement, Expert Influence, and Extension, which are considered

positive and contribute to the effectiveness of individuals in their work settings. On the other hand, the dysfunctional motives include Control, Dependency, and Affiliation, which are considered negative and may hinder individuals' effectiveness in their work settings.

This study examines how functional motives, as independent variables, can improve managerial effectiveness, the dependent variable. By analysing the link between these motives and managerial effectiveness, organisations can gain insights into the factors that promote effective management and create plans to enhance managerial effectiveness in their workplaces.

Objectives

1. To study the strength of relationship between functional climate motives and managerial effectiveness.

2. To investigate the relationship between Achievement dominant climate and managerial effectiveness.

3. To study the relationship between expert power motive and managerial effectiveness.

4. To search the relationship between extension dominated motive and managerial effectiveness.

Hypotheses

1.There is a significant positive relationship between functional climate motives and managerial effectiveness.

2. A significant positive relationship between achievement dominant climate and managerial effectiveness.

3. There exist a significant positive relationship between expert influence climate and managerial effectiveness.

A significant negative relationship is observed between extension and managerial effectiveness.

Methods

Sample

This study included 311 managerial level employees from various IT organisations in India, selected through purposive random sampling. The participants were given the option to participate in the research.

Tools

The tools used for this study were,

(I) Organisational Climate Measure

To collect data on three dimensions of organisational motivational climate, the Motivational Analysis of organisational (Climate) tool developed by Pareek (Pareek & Purohit, 2018) was used. This tool includes 72 statements, with six statements for each dimension, and participants rank these statements based on their perception of the motivational climate of the organisation. The three dimensions are an achievement dominant climate, an expert power dominant climate, and an extension dominant climate.

Reliability and validity:

In 1981, Sen conducted a study to determine the reliability and validity of MAO©, also known as Motivational Analysis of Organisational (Climate). The findings revealed statistically significant reliability levels ranging from .001 to .008 for all climate dimensions, except for the dependency type of climate, which was statistically insignificant at .17. The study concluded that MAO(C) had an acceptable level of reliability and has since been utilised in numerous studies.

Sample survey question:

9. Trust

_____ a. Only a few people here are trusted by management, and they are quite influential.

_____ b. Trusting and friendly relations are highly valued here.

_____ c. Here, high value is placed on trust between supervisor and subordinate.

_____ d. Specialists and experts are highly trusted here.

_____ e. A general attitude of helping generates mutual trust here.

_____ f. Those who can achieve results are highly trusted here.

(ii) Managerial Effectiveness Questionnaire:

Pareek (Pareek & Purohit, 2018) developed a personal effectiveness (PE) scale questionnaire that can be used for different groups, such as managers, counsellors, students, and teachers. The test assesses personal effectiveness types in terms of self-disclosure, feedback, and perceptiveness through 15 statements, with five statements for each aspect. Respondents indicate the extent to which each statement is true of them on a 5-point scale.

Reliability and norms:

Alpha for group of 68 managers was found to be 0.90.

Sample survey question:

13.________ I enjoy talking with others about my personal concerns and matters.

14.________ I value what people have to say about my style, behaviour, etc.

Results and Discussion

In present study, all functional motives of organisational climate viz. achievement, expert power, extension dominant climates, and a cumulative effect of dysfunctional climates on managerial effectiveness were tested. As mentioned in Table 1-1, mean value and SD were 44.96 & 5.82 for achievement, 45.20 and 7.54 for expert power, and 44.67 & 6.73 for extension dominant climate and for cumulative functional climate were found to be 134.82 and 11.36 respectively. The data were further treated for finding relationship between climate as an independent variable and managerial effectiveness as dependant.

In this study, Correlation coefficient between achievement dominant climate and managerial effectiveness was found 0.59 which indicates moderate positive correlation between them i.e. When there is a concern for excellence and healthy competition to achieve set goals, the effectiveness of managers of an organisation increases. For expert power climate it was found 0.54, shows moderate positive relationship. It was also found that, if there is more concern for others; interest in super ordinate goals, performance of managers gets increased as correlation coefficient found 0.40 between extension oriented climate and managerial effectiveness.

Correlation coefficient of a cumulative effect of functional climate

and managerial effectiveness 0.90 indicates high positive correlation.

Based on the hypotheses and the correlation coefficients obtained, inferences are,

There is a significant positive relationship between achievement dominant climate and managerial effectiveness, indicating that managers perform better in organisations where there is a focus on excellence and healthy competition to achieve set goals.

There is a significant positive relationship between expert power climate and managerial effectiveness, suggesting that managers perform better in organisations that encourage expert opinions and are open to change.

There founds a significant positive relationship between extension oriented climate and managerial effectiveness, indicating that managers perform better in organisations where there is a focus on others' interests and super ordinate goals.

Finally, the study found a high positive correlation between functional climate and managerial effectiveness, suggesting that when an organisation's climate is positive and functional, it can significantly improve the performance of managers.

Overall, the study emphasises the importance of a positive organizational climate in improving the effectiveness of managers. Organisations can create a supportive environment by focusing on excellence, encouraging expert opinions and change, promoting a focus on others' interests, and setting superordinate goals. By doing so, organisations can potentially improve their overall performance and achieve their goals more efficiently.

In a broader context, ancient Indian principles can be associated with creating a harmonious and conducive work atmosphere. Concepts such as dharma, emphasising individuals' responsibility and commitment to their duties and roles within an organization, can foster a sense of purpose and accountability. Karma yoga, promoting selfless and dedicated action without attachment to outcomes, can encourage teamwork, collaboration, and a focus on collective goals. Additionally, the principle of ahimsa, which advocates non-violence and respect, can cultivate an environment of empathy,

understanding, and mutual support within the workplace.

By incorporating these principles into the organizational culture, leaders can enhance the functional climate, thereby positively influencing managerial effectiveness. It is important to note that while the specific concept of functional climate may not be directly addressed in ancient Indian verses, the underlying principles can be applied to promote a productive and fulfilling work environment.

References:

'चाणक्य नीति'. Chapter 13, verse

Hamed, A., Abdelkader, M. A., Elmosaad, H., & Adawy, A. (2019). The impact of effective communication on job satisfaction and employee engagement: A study of employees in the banking sector in Egypt. International Journal of Business and Management, 14(4), 50-65.

Kim, S., & Lee, H. (2016). The effects of job characteristics, employee satisfaction, and organizational commitment on job performance: Evidence from Korean employees. Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity, 2(1), 1-13.

'महोपनिषद'. Chapter 4, verse 71.

Nielsen, K., Nielsen, M. B., Ogbonnaya, C., Känsälä, M., Saari, E., & Isaksson, K. (2017). Workplace resources to improve both employee well-being and performance: A systematic review and meta-analysis. Work & Stress, 31(2), 101-120.

Pareek, U. (2014). Understanding organizational climate: A conceptual framework and overview. Vision, 18(3), 204-215. doi: 10.1177/0972262914536308

Pareek, U. and Purohit, S. (2018). Training Instruments in HRD and OD, 4rth edition, SAGEPublication.

Pareek, U. (2006). Understanding Organizational Behaviour (2nd ed.). Oxford University Press.

Saini, K., & Kadian, S. (2018). Role of organisational culture, job

satisfaction, and work engagement in predicting employee commitment and job performance in the IT sector. Management and Labour Studies, 43(4), 466-484.

Sen, B. K. (1981). The motivational analysis of organizational climate (MAO-C): An assessment of reliability and validity. Journal of Applied Psychology, 66(2), 242-247.

'श्रीमद्‌भगवद्गीता' a. Chapter 5, verse 19.

'श्रीमद्‌भगवद्गीता' b. Chapter 2, verse 56.

'श्रीमद्‌भगवद्गीता' c. Chapter 2, verse 47.

Steenbergen, T. J., & Van Der Hulst, M. A. G. A. (2015). The impact of organizational climate on job satisfaction and organizational commitment in a retail chain. Journal of Business and Retail Management Research, 9(2), 80-92.

List of Contributors

- **Abhimanyu**
  Assistant Professor, Department of Sanskrit,
  Kashi-Hindu-University, Varanasi- 221005
  E-Mail – abhimanyu.du@gmail.com
- **Amal Kumar Kar**
  Assistant Professor,
  Alipurduar Mahila Mahavidyalaya
  E-Mail: kar.amalkumar@gmail.com
- **Avinash Chavhan**
  Assistant Professor,
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University,
  Ratnagiri Sub-Center
  E-Mail : avinashc@kksu.org
- **D. Anjandas**
  Assistant Professor, Department of Sanskrit,
  Ramkrushna Mission Vidhyamandir, West-Bengal
  E-Mail : dasanjan530@gmail.com
- **D. Christian**
  Former Principal & HoD, Dept. Of Psychology,
  Hislop College, Civil lines, Nagpur, India
- **Geeta H**
  Assistant Professor & Head Department of Sanskrit,
  Government Arts & Science College Calicut-673018, Kerala.
  E-Mail : poojamji@rediffmail.com
- **Jasawant Choudhary**
  Assistant Professor, Department of Vyakarana,
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek

- **Kalapini Agasti**
  HoD Department of Indian Philosophy,
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek
- **Kavita Holey**
  Dean, Faculty of Sanskrit and Other Languages,
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek
- **KeshavKumar Mantha**
  Department of Indian Philosophy,
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek
- **Lalit Pradhan**
  Assistant Professor, Department of Sanskrit,
  Government Digvijay College, Rajnandgoan (C.G.)
  E-Mail : pradhanlalitdu@gmail.com
- **M. Praphulla**
  Professor
  Sri Sathya Sai Institute of Higher Learning
  E-Mail :mpraphulla@sssihl.edu.in
- **Maitali Khanna**
  Assistant Professor
  Sri Sathya Sai Institute of Higher Learning
  E-Mail : - maitalikhanna@sssihl.edu.in
- **Priyamvada C.**
  Doctoral Research Scholar
  Sri Sathya Sai Institute of Higher Learning
  E-Mail : priyamvadac@sssihl.edu.in
- **R. Kherde**
  Research Scholar,
  Hislop College,Nagpur, India
- **R.N.Iyengar**
  Director, Centre for Ancient History and Culture,
  Jain University, Bangalore
  E-Mail : rn.iyengar@Jainuniversity.ac.in

- **Raghavallabh Sharma**
  Assistant Professor, Department of Sanskrit Literature,
  Hariyana Sanskrit University, Baghola, Palawal- Hariyana
  E-Mail :drrvshashtri@gmail.com
- **Renuka Bokare**
  Public relation Officer,
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek- 441106
  E-Mail : renukab1179@gmail.com
- **Shakuntala Gawde**
  Head and Assistant Professor, Department of Sanskrit,
  University of Mumbai,
  E-Mail : shakuntala.gawde@gmail.com
- **Sudharshan Chipalunakar**
  Chinmaya University, Kerala
- **Swati Phadke**
  PhD Student, Department of Sanskrit,
  University of Mumbai,
  E-Mail : swatiphadke@gmail.com
- **Vidhya Lanjewar**
  Research Student
  Dept. of Yogic Science
  Kavikulguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek
  E-Mail : Vidya.lanjewar@gmail.com
- **Vinayakrajat Bhatt**
  Chinmaya University, Kerala
- **Warija Adiga**
  Research Associate,
  Centre for Ancient History and Culture Jain University, Bangalore
  E-Mail : warija@gmail.com